

273545

UN STUDENT ÎN STRĂINĂTATE
ACUM O JUMĂTATE DE VEAC

MARAMURĂȘANUL
ARTEMIE ANDERCO

— JURNALUL SĂU —

PUBLICAT

CU O INTRODUCERE

BCU Cluj / Central University Library Cluj

DE

N. IORGA

VĂLENI-DE-MUNTE

1934.

UN STUDENT ÎN STRĂINĂTATE
ACUM O JUMĂTATE DE VEAC

MARAMURĂȘANUL
ARTEMIE ANDERCO

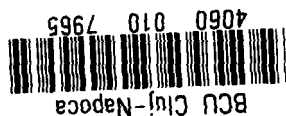
— JURNALUL SĂU —

PUBLICAT

CU O INTRODUCERE

DE

N. IORGA

BIBL. UNIV. CLUJ

2487 25. IX. 1984

EXEMPLAR LEGAL

VĂLENII-DE-MUNTE

1934.

INTRODUCERE

Acum câțiva ani amicul meu D. Munteanu-Râmnic îmi aducea un elegant vechiu caiet legat în care cu slove mărunțele și confuze, ca pentru dânsul, își însemna notele sale zilnice un student din Maramurăș, trimis pentru medicină, de societatea „Transilvania“ din București, adevă de însuși Papiu Ilarian, în Italia, la Paris, apoi din nou în Italia, dar nu la Turin, ci în Roma însăși.

Artemie Anderco nu-mi era necunoscut. Păr. protopop Dăianu, care-i posedă, se pare, unele manuscrite, se ocupase de el în Luceafărul din Budapesta, dând și chipul tânărului cu părul creț înfoiat, cu ochelarii de-asupra mărunților ochi negri, cu palida față menind a moarte timpurie. Am aflat pe urmă că o parte din jurnal s'a tipărit în foiletonul unui ziar ardelean.

Descifrarea, nu ușoară, — pentru care s'au trudit elevele Școlii de misionare din Vălenii-de-Munte, — a câtorva pagini m'a umplut de uimire. Aveam înaintea mea un om deosebit de inzestrat, de speța lui Ioan Codru Drăgușanu, ale cărui scrisori am avut norocul să le descopăr și să le dau spre tipărire. Dar aici aveam a face, în medicinistul născut la 1853 într'un sat maramurășean, în casă de preot incurajat de mai mulți copii, cu o minte de o curiozitate înfinită, unită cu câtă energie trebuie pentru ca dintr'un învățământ unguresc de provincie să ajungă cineva la cunoștința deplină a limbii italiene, a limbii franceze, ba chiar, el care știa românește numai pentru convorbirile cu familia, a limbii literare românești, în care dovedește un talent de pitoresc și duioșie, cu totul remarcabil.

Lucra la o gramatică a graiului său de-acasă, dar mintea lui cu orizonturi largi se gândia la o întreagă operă de creațiune. De creațiune entusiastă, în minte cu icoana străbunului roman, căruia i se închină printr'o elocventă ru-

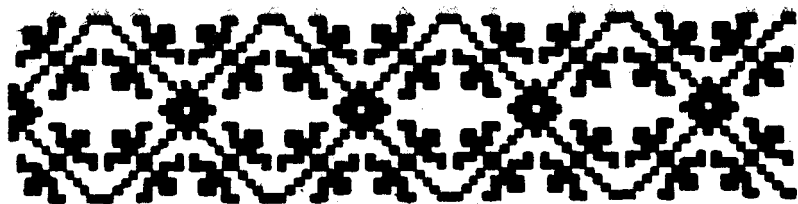
găciune la Roma, dar și de alegere critică din partea cuiva care cunoștea adânc și suferința alor săi din țara neliberă și greșelile celor cari nu se știau folosi destul de libertatea lor.

Imprietenit cu unii Români din țară, un Bobeică, un Cristodulo, cu un grup întreg la Paris, dintre cari e încă în mijlocul nostru, diplomatul cu talent de scriitor d. Trandafir Djuvara, el ajunsese a trece din izolarea sa provincială în plin mijlocul atmosferei românești generale în preajma războiului de Independență.

Abia de douăzeci și trei de ani, el prevestia la sfârșitul anului 1876, după pierderi dese în rândurile prietenilor italieni și români, o moarte apropiată, și trebuia să-l mângâie, cu vorbe adânc simțite și superior de înțelepte, bunul tată generos căruia o viață modestă îi întemnițase atât de marile însușiri de spirit și de inimă. Aceste prevestiri par a se fi adevărat, și astfel nația a pierdut pe cineva care poate fi laudat așa cum el însuși lăudase, cu lacrimile în ochi, pe prietenul său Cristodulo. Avea dreptate când spunea că Maramurașul lui n'are noroc.

Elevi și studenți mai ales să citească această carte plină de învățătură și de atâta simțire. În vremi de spurcată literatură și de confuzie a cugetării, ei vor cunoaște pe cineva de vrâsta lor care asupra lumii apusene cutreierate ca și asupra psihologiei intelectualului român de după 1870 a lăsat pagini neprețuite de adevăr, de înțelegere, și, adesea, și de poezie.

N. IORGA.

Ziarul unui vechiu student ardelean:

A. Homorodeanu, student în medicină (1876)¹

NEAPOLE.

Anul nou ne văzuse depărtându-ne de Roma.

La 6 dimineața eram la stațiunea de cale ferată. La 6 făcându-se ziuă, zăriam câmpia romană cu ruinele sale: ziduri, arcuri, colonne. Ruinele sânt o specialitate pentru Roma și împrejurimile ei. Șesuri între coline care au atâtea ondulațiuni de teren și care în total samănă tare mult cu aspectul ce ni-l arată ondulațiile de teren prin partea superioară a Moldovei. Asemenea și în modul de cultură: pășuni, arături, ici colo fără arbori, fără împărțirea microscopică a pământului din Piemont sau Lombardia.

Pe la Albano, colinele se mută în munți, în dealuri. Ochiul privește clasicele locuri de atâtea ori menționate: munții, colinele, văile: Albalonga, Aricia, Cività, Lavinia, leagănul mării latine. Nume care de pe băncile gimnasiului ne însoțiau neconținut de-a lungul liceului și studiilor noastre de istorie. Locuri cântate de Virgil și pentru mine obiecte de sacră pietate și aducere aminte ca mama Roma.

Calea ferată interpunându-se dealurilor, acestea ne însoțesc mai până la Capua. În munții goi, triști, pietre albe, iarbă puțină; nu arbori, nu tufişuri, care să mângâie ochii. Aș zice o Gorizia-Carniolia dacă n'aș vedea viile, cultura văilor strâmte, orășelele, satele, pe piscurile promonturiilor de un aspect romantic numai spus.

La stațiuni ne mai întâlnim cu figurile frumoase ale femeilor

¹ S'au modernizat unele cuvinte latinisate. Scrisoarea, adesea neinteligibilă, a adus unele supresiuni și adăugiri.

din popor, cu portul lor original: broboadă albă, cămașă cu creți, pieptar mic, pânzături, opinci; Bănățenele noastre în costum, în tip. Dacă sântem Italicî, ceia ce numai orbii o neagă, sântem meridionali. Nici într'un loc în Italia tipul și portul, precum și unele particularități în limbă, nu se apropie atât de Români ca meridionali. Cât n'aș da spre a avea timp, ocașie pentru a studia, a cerceta, a determina unde și care dintre provinciile meridionale au văzut nașterea, transplantarea noastră. Călătoriile mele — așa-zicând cu vapor — nu sânt destule pentru o asemenea determinare. Ar trebui luni și lungi studii, servind impresiunile mele, de impuls acelor cari au timp, ocașie, mijloace.

La Capua, sântem în plin șes: grădini peste grădini; portocalele cu coloarea lor de aur, dintre frunzele verzi, fac un contrast prea plăcut ochiului. Aloe, curechiul zis *broccoli*, verdeață, lucruri care la noi astăzi ar sta supt omăt, înghețate.

Soarele are raza primăverii, cerul e de azur, pământul încă verde; o altă lume pe aici, de tot.

Vesuviul se face tot mai înainte; cu cât ne apropiem de Neapole, cu atâta devine mai maiestos. Nu e un nor pe cer; limpezimea azurului o petecă numai fumul alb din vârful lui, fum etern, care de multe ori se schimbă în foc, cenușă, lavă.

La trei după amiază eram în Neapole: vuiet, strigăte, pocniri de bice; într'un moment, sântem încunjurați de servitori de piață, de conducători la oteluri, de vânzători de jurnale, aprinjoare, fructe. Costică Bobeica, care de doi ani șade în Neapole, ca om practic se urcă în cea d'întăiu birjă și hai la „Hôtel du Globe“.

Trecurăm de-a lungul mării; impresia ce face golful semicircular, cu casele acestea înalte cu terasa în loc de acoperemânt vârvuiat, cu Vesuviul și munții de la Sorrente, e încântătoare.

Nu ne îndestulam de privire, de și Costică îmi repeta că o să văd cu mult mai încântătoare panorame. La birt ne-am făcut hireși, adecă ne-am premenit, chitit, spălat, pieptănat, cum se face, adecă, totdeauna când se călătorește mai mult, expuși fumului de vapor și pulberii din vagon. Apoi am ieșit cu căruța la Villa, plimbare predilectă a Napoletanilor, Pincio di Roma, pe malul mării însăși. Trăsuri după trăsuri, cu vuiet nemai auzit.

De la Villa am venit pe jos de-a lungul cheurilor ce limită marea. Soarele era în apunere: lumină cu razele sale galbene Marea, insula Capri, promontoriul și colinele către Posilippo, casele de pe malul Mării și de-asupra noastră. Un spectacol cum

eu încă n'am admirat. Am continuat strada pe jos. Am lăsat tristul Castello dell'Ovo și sosirăm în Santa Lucia, strada cântată de poeți, locul popular unde se vând stridii, raci și lucruri nemai văzute, de Mare.

Am văzut Piața del Plebiscito, ce ar imita în mic Piața Sfântului Petru din Roma, încât în semicerc e încunjurată de un portic cu coloane, în al căror mijloc stă biserica Sf. Francisc de Paola, imitând Panteonul lui Agrippa din Roma.

Toledo sau Via Roma se începe în piața aceasta; e lungă cât e Neapole, e central vieții, e Corso din Roma, e Via Roma sau Portici di Pò din Turin.

Trăsuri, primblători fără număr, vuiet asurzitor: o viață atât de rumoroasă, cu toate că de mult trăiesc în Italia, nu credeam să aflu. Ce era mai mult, pocnituri, explozii de rachete, pata-trac, cum le numesc în Neapole, în toate colțurile: înaintea noastră, după noi, asupra noastră, parcă vuietul acesta infernal ce ne încunjură n'ar fi destul de mare. Cum îmi explică Costică, serbătorile așa le țin Napoletanii: fac vuiet, aprind obiecte explosive, obiecte pirotehnice. Oamenilor acestora o bătălie unde funcționează vre-o câteva sute de tunuri trebuie să li fie o serbătoare, o plăcere nu de toate zilele!

A doua zi din an, precum și a petrecerii mele în Neapole, am vizitat Muzeul Național. Mare, plin de obiecte de artă, mai în deosebi de cele aflate în Pompei. Ce uimitoare colecție de statui are! Să nu te duci: tot să le privești, să te îmbeți de frumuseța lor!

Pompeii apoi o vezi aici în toate manifestațiile vieții sale: de la porțile casei până la mosaicul podelelor și al *sofitului* camerei, cu cele ce se află într'însa: unelte, obiecte de bucătărie, de lut, de îmbrăcare, papiruri, bani. Într'o cămară, sânt depuse produsele pământului: grăunțe de cereale, fructe deosebite, mai multe pâni, toate carbonisate. Pânea e de forma și mărimea plăcintelor ce le fac femeile noastre, cu deosebire că-s mai groase. Ce atrage mai mult atenția sânt frescurile, pe pietrele păreților, ce par făcute de ieri. Se deosebesc prin fondul lor deschis și claritatea figurilor: par ghirlande de flori supt azurul cerului. Colecția de sticle și bronzuri e renumită.

După masă, am ieșit în trăsură la S. Martino, colina înaltă care domnește Neapolul. O privire mai frumoasă nu văzuiu încă în viața mea. Italienii numesc terasa acelei mănăstiri, care astăzi e muzeul Certosei de la S. Martino, „Belvedere“, „Frumoasă Vedere“, și într'adevăr e ceva frumos. În față, Vesuviul cu

află orișunde e un loc de văzut, neprimite, refuzate, dacă n'ai lipsă, în ton de comandă: altcum nu scapi, altcum te jupulesc, se fac pretențioși, îți fac scene, te desgustă imens.

Norocul meu că eram cu Costică: el, pățit și procopsit, refuza pe toți, ținea în frâu birjarul, care voia mereu să ție altă cale, mai scurtă decât cea fixată la plecare. Și, cu toate acestea, avurăm multe neplăceri în călătorie. Cuma, prima cetate fundată în Italia (1030 în. de Hristos), n'am văzut-o. Strada e rea, strada e impracticabilă. Pe câți întreba pe drum, ciceroni, toți răspunseră că strada e imposibilă. Cu un gest particular se înțeleg între dâșșii. Iar noi, întorcându-ne în Neapole, am fost asigurați de amicii lui Costică, că strada e bună, că în zilele acestea Cuma a fost vizitată de dâșșii. Costică zice: „Trebuie să mergi la Primărie să faci contract formal cu dâșșii, ca să nu te înșele“.

Grota de amoniac e o pivniță mică unde, plecându-te, mirosul picant, precum și lăcrămarea, îți arată prezența amoniacului.

Stufele di S. Gennaro, numite așa după vindecarea Sf. Gennaro, episcop de Capua, cu subterane care exalează gaz hidrogen sulfurat; odată terme faimoase, astăzi deșarte.

La capul Posilippo, de unde se oferă ochiului o panoramă care e a doua ediție a celei din S. Martino și egală, dar în sens invers, cu panorama de pe țărmul din punctul Pennata, care stă în față cu el și limitează golful Baia, un golf semi-circular, de forma celui de Neapole, larg încunjurat de coline pe care ochiul întâlnește în toate punctele orașe, sate, vile. Poziție încântătoare, ca aceia a Neapolei. Anticii Romani o știură prețui mai mult decât nepoții lor: aici erau vilele lui Mariu, Pompeiu, Cesar, Cicerone, Neron. Aici era teatrul plăcerilor, precum și al orgiilor și delictelor.

La Pozzuoli visitasem mai întâiu solfatarele. Cu toate că în toate locurile pe care străinul le vizitează, e supus taxei, în unele locuri, cum aici și la amfiteatrul zis de Pozzuoli, taxa e fixă. Și acest sistem e cu mult mai bun decât cel al negustorilor, ca la Grotta del Cane, della Sibilla, etc.

Solfatarele sânt un crater în vârful unui deal care domină orașul Pozzuoli, oraș mare, delicios odată, însă plin de ruine astăzi. Solfatara e o înfundătură circulară ca toate craterele, spațioasă, cu păreții pieptiși, înalți. Terenul e mort, alb de silicat; vegetație particulară. La mijlocul craterului un cicerone începe a bate pământul cu un bolovan mare. Pământul răsună a gol: parcă ești pe o boltă metalică. Ne conduse apoi la o

gaură de unde ieşiau vapori sulfuroşi cu un vuiet egal unei locomotive. Aşa cred că vedeau cei cu mitologia vuietul Infernului. Pământul supt picioare e cald; depozite de sulf pretutindeni; fumuri în multe locuri. Aprins un pic de foc, fumurile se apleacă cu mai multă putere până în umăr.

Furăm conduşi într'un alt loc: crater deschis abia de zece luni. Vapori sulfuroşi trec printr'o specie de glod negru, făcând vuietul răşinii ce clocoteşte într'o căldare mare. Ţeranii noştri [pot] tocmai aşa de bine să-şi imagineze iadul. Orişicum îţi fac mare impresie locurile acestea. Pământul îţi sună supt picioare, iar urechile tale sânt înfricoşate de vuietul infernal al aburului ce se încearcă a ieşi, a se desface (*svincolarsi*) de supt pământ.

De la solfatare am trecut pe la amfiteatrul destul de bine conservat, mare ca pentru 30.000 de spectatori. Asemenea Coloseului, celui din Verona: trei ordine de arcuri din afară puse unele peste altele, care susţin gradinatele sau scările ce serviau de aşezare publicului în centru, apoi arena. Fui condus supt pământ. Arena e subterană, de bolte. Aici erau coliviile animalelor feroce care, printr'o uşoară deschizătură la nivelul arenei, ieşiau prin găurile practicate pe marginile scenei jur-împrejur. Aici arenele gladiatorilor, aici salele de scrimă ale lor.

Scoborându-ne în oraş, pasul trece printre ruine. Templul lui Apollo, villa lui Cicerone, templul şi termele lui Serapis. Templul lui Apollo, al Dianei, din care mai rămâne câte o parte din zid şi câte un arc, coloane. În port privim punţile lui Caligula, ce erau o specie de *molo* şi din care astăzi vre-o câteva coloane mai rămân. De pe această punte Caligula, după ce se-a inaugurat cu sacrificiul zeilor, se coborî în Mare cu toată suita lui. Cât de mare era servilismul oamenilor să lase a se supune capriciului tiranic al unui monstru!

De la Pozzuoli (Puteoli la Latini) până la Bauli sau Boccoli, strada trece supt dealurile ce limitau golful de Baia. La tot pasul, printre stratele de tuf galben observăm ruine: ziduri de cărămidă, de tuf cubic, cam de zece centimetri, pus în formă de mosaic cu vârfurile unul contra altuia, ceia ce li da o formă foarte elegantă, bolte, arcuri, pilaştri. Pe aici erau vilele lui Pompeiu, Mariu, Cesar. Pe aici lângă lacul Misen îşi petrecu ultimele zile matrona vrednică de veneraţie în toate secolele, fiica marelui Scipione, Cornelia, mama Grachilor. Aici, retrasă, singură în lume, se mângâia răspunzând celor ce plângeau soarta

ei: „Nu mă plâng de soarta mea fiindcă am dat viață lui Tiberius și Caius Gracchus“.

Înainte de a ieși în satul Baia, apucăm la dreapta spre a visita lacul Averno supt colina zisă Montenuovo, care s'a ridicat, la 1538, într'o noapte, în locul lacului Lucrin, umplând de cenușă și lavă împrejurimea, precum și subteranul Sibilei.

Lacul cu numele trist e un crater cam egal cu cel văzut mai înainte, solfatara, cu deosebire că e plin de apă. De mult, pe timpul creațiunii mitologice, era un loc sălbatec, cu păduri, cu exalații vulcanice, cu ceață continuă: apa lacului plină de viermi; nu se poate da mai bun loc pentru un infern după ideia bătrânilor. Creștinii noștri ni zugrăvesc Iadul cu foc și draci. Ideia Iadului, de sigur, n'a ieșit din mintea unui Italic: trebuie pedeapsă mai mare pentru locuitorii acestui pământ care surâde supt noi și de-asupra noastră: cu cer noros, aier nebulos, păduri negre pe marginea unei ape de aspect trist.

Lacul Averno face parte din teritoriul Cumei, celebră pentru originea, pacea și sibilele sale. Loc mai adaptat pentru a domina superstiția muritorilor cu înșelăciuni nu trebuie. Sibila își are casa minunată în Cuma, iar oracolele în subteranul săpat cu multă trudă în munte. L-am vizitat și eu. Se intră într'o galerie înaltă, largă, dreaptă, care odinioară, cu toate că și astăzi e destul de lungă, era și mai lungă. La fundul ei, adevă în locul unde lava din 1538 a închis acest tunel, în dreapta un strâmt coridor pe unde treceau cei ce consultau Sibila, ne conduce în salele Sibilei. Această stradă o făcea și Virgiliu: Via Avernî.

La un punct — mergem tot în jos — ciceronele ne iea pe spate, fiindcă nivelul umbletului e ocupat de apă. Așa pe spate mă duce în mai multe camere, dintre care una conține două căzi de baie și între ele, în curmeziș către părete, un pat de repaus, toate săpate în tuful muntelui. Mi se arată conductele apei calde și ale vaporilor, care, rupte astăzi, umplu locurile acestea de apă. Mi se mai arată coridoarele, inscripțiile, frescele păreților, toate înegrite de fumul făclilor: au nevoie să fie spălate spre a li se vedea frescurile.

Ieșind, cumpăr deosebite minerale, o statuie mică de bronz, precum și un *amoretto* aflat în Cuma, după ce negușasem cu un patron și el coborâse la a patra parte din prețul cerut. Spre a sosi în Bauli trecem pe lângă malul Mării: băile lui Neron, băi de abur cald, cu conductele subterane, sudatorii,

camere de repaus. Părăsite astăzi, fiindcă de la Neapole până la Pozzuoli vezi noi stabilimente termale, moderne.

La Baia suim o colină spre a vedea locul Fusaro, celebru pentru stridiile și peștii săi. Vedere admirabilă. Intorcându-ne pe ruine: bolta templului Dianei, al lui Mercuriu, templul Venerei, cam bine conservat.

În marea sală a templului, dedicat lui Mercuriu, Costică se pune în fund, în preajma mea: vorbim încet, de nu ne înțeleg vecinii, și cuvintele noastre sânt perceptibile unul altuia; e o sală vorbitoare, stăm între două focuri acustice. Trei fete se pun a juca tarantela, jocul național napoletan. O femeie cântă și li bate dintr'o speță de tobă în formă de ciur, iar fetele țin în amândouă mâinile două lemnițe pe care le ciocnesc și dau un vuiet nu inferior tablei bătută de baba cântătoare. Tarantela e un joc vioiu, expresiv, obositor. Se înțelege că ne costă scump, fiindcă nu ne tocmisem *a priori*. Țigani, Jidovi...

Pe lângă Castello, între măslini, portocali, lămâi, aloe, sosim în Bauli. Un cicerone se impune *volens nolens*. Ne conduce la Piscina Mirabile, un rezervoriu de apă colosal, cu 48 de pilaștri în cinci galerii sau ronduri. Pilaștrii sânt cimentați, apa firește se conservă bine. Este de notat că la Misen era portul pentru flota ce păzia Mediterana. Aici aveau rezervoriul de apă, precum și școalele.

Ciceronele ne conduce la casa Zampino de pe vârful colinei Pennata. Suim terasa, și avem o privire unică în felul ei. Sântem în fața promontoriului Posillippo și avem înaintea ochilor golful de Baia și de Neapole, cu coastele de la Torre del Greco, cu colinele, orașele lor. În dreapta, capul Misen, o stâncă separată, încunjurată de o limbă de pământ ce abia se vedea din Mare; mai încolo stâncile insulelor Procida și Ischia; la spatele noastre Marea Moartă, antic port pentru flota romană, astăzi salină: apele ei adecă se evaporază spre a trage sarea.

Aici, în vârful casei, ne întâlnim cu doi tineri Englesi din Statele-Unite. Unul, care vorbea nemțește și foarte rău italienește, începu o conversație cu mine, Era entusiasmă de Neapole. „Toată lumea am călătorit-o, am fost de patru ori în Neapole în toate anotimpurile; loc însă ca acesta n'am aflat”. Noi, cari avusem o butelie din clasicul fluid al lui Horațiu, cu al cărui nume de multe ori ne întâlneau în zilele liceului, invitasem pe Englesi a-l gusta. Unul, cel care vorbea nemțește,—celălalt, ca

în general Englesii, nu ştia decât englezeşte—, toastă spre prosperarea țărilor latine, iar eu spre aceia a Statelor-Unite.

Aici am prânzit, continuând a goli butelia de Falerno și o alta de Procida.

La întors patru, cinci fetițe după noi spre a li da un *soldo*. Sosim la trăsura noastră, unde ne apucă baba care închiriază Piscina Mirabile, ca să-i dăm bacșiș mai mare. Eu o îndrumez la cicerone. Ciceronele e în vorbe aspre și gesticulări mari cu birjarul nostru asupra chestiunii brânzei de Olanda, adusă din Neapole: cine din doi a mâncat-o. Baba de la Piscina face vuiet, fetele cerșitoare mă trag de veșminte, Costică râde *a più non posso*: tablou. Se strânge public, vocile devin mai ascuțite, scena începe a mă distra și pe mine, dar, ca să nu se termine rău, dau ordine birjarului să plece. Ce popor, ce hoțomani!

Refăcurăm strada de dimineață, cu deosebire la intrarea în oraș, prin Strada de la Posilippo, supt ruinele vilei lui Lucul.

Urcând dealul, vizitiul începu să cânte o horă napoletană care involuntar ne făcu să-l ajutăm. Făcusem cor: el cânta hora lui, noi doina noastră, fără să știe că aceasta e românească. Atât sămănau melodiile lor! Același ton trist, prelungit, puțin variat: hei și duium, duium, duiumde!

Neapole și noaptea, iluminat, e frumos: în toate formele, în toate zilele, totdeauna frumos. Ce păcat că poporul lui nici decât nu-i așa de lăudat! Interesat material: orice pentru parale și, dacă poate, multe parale.

Deseară la teatru, ascultăm piesa *Mezzi e fini*.

4 Ianuar. Dimineața, vizităm biserica catedrală S. Gennaro sau Gennariello, căci în Neapole toate merg în diminutive. Mare, cu coloane, care sămănă cu ale catedralei din Turin. Am ieșit apoi la cimitirul nou. Costică își aduse aminte de amicul său român Gr. Oromolu, îngropat aici. Strada e în partea de Răsărit a Neapolei, către Vesuviu; se suie pe colină, și se bucură de tot orașul Neapolei cu golful lui. Se observă că e pus într'un amfiteatru, la ale cărui spate orașul pretutindeni se vede pe coline.

Cimitirul e o întreagă cetate: cu strade mari, mici bulevarde; în loc de case stau mormintele în formă de *casine*, capele împrejurate de arborele morților, de chiparoșii cultivați în mai multe forme: conică, cilindrică, rotundă.

La 5 mă dusei la Teatrul S. Carlino. Se vorbește dialectul napoletan. Am înțeles eu puțin; cu toate că se asamănă mult

cu limba comună, dar o vorbesc într'un chip imposibil, cu gura plină, răpede mâncând cuvintele. E o limbă moale, cu puține consonante aspre; fac din *t*, *d*, din *p*, *b*; *s* înainte de consonante ș. Deseară, la opt și trei șferturi mergem la teatrul Sannazzaro, teatru mic, însă unul din cele mai elegante ce văzuim. Se represintă opera: *La figlia del Reggimento*, de o companie demnă de teatru.

5 Ianuar. Arată numele actorilor: d. Cabella, d-na Rignani, simpatia lui Costică, fată frumoșică. Aici vedem o altă fată frumoasă, o floristă, un tip din frescele pompeiane. Înaltă, brună, cu față estetică, port maiestos. O raritate în Neapole, unde, tocmai contrariul Romei, te întâlnești tot cu tipuri urâte pe strade; în biserici, în teatru nu vezi decât femei de statură mijlocie ca mine, de o față țigănească, cu tendința la îngrășare, spate largi, forme vulgare. Un tip frumos care să-ți atragă atenția, e tocmai bine o raritate ca, în Roma, un tip urât. Asemenea și bărbații, puțin frumoși, în general tipuri care noaptea îți inspiră frică.

Vânt rece, nordic. Voiam să mergem la Pompei, dar furăm siliți a amâna excursia. Căutam case. Prețuri de trei ori mai mari ca la Turin. „Cei ce vin din Neapole, străinii, au parale de speriat.“ Frumoasă argumentare, dar adevărată. Neapolitanii ți-ar trage și pielea, dacă n'ar avea frică de justiție. Birjarii, proști în cele ce privesc oficiul de cicerone, tocmai contrariul celor din Roma, știau să ni arăte numai casele de reclusiune. Lucru foarte interesant pentru dâșii și foarte bun pentru străini. Face efect asupra lor. În toate colțurile în Neapole și în afară te întâlnești cu asemenea case triste. Aflarăm o cameră în Strada Sanța Lucia 28, pe malul Mării, la al patrulea rând, cu privire spre Mare și Neapole, tocmai în vecinătatea Vesuviului. Este ultima casă care privește Vesuviul, supt Pizzo Falcone; pe spatele ei pilaștrii muntelui. Ar fi casa Capului Falcone, care domină adevărata Neapole.

Privirea de aici e încântătoare, numai scările de ar fi mai puține. Costică se tocni pentru o cameră cu un pat, 37 de lei pe lună, iar, până ce stam eu aici, ni dă o alta cu două paturi, calculând 2 lei pe zi. Camera aceasta e ultima din ridicătură; are două ferești: una în față cu Vesuviul, alta cu castelul dell'Uovo, fortificație pe un promotoriu care desparte golful de Neapole în două. Lăsasem otelul *du Globe*; ne instalaram în a

noastră nouă residență. Vântul sufla aspru de la Nord; pe străzi vedeai *facchini*, precum și de cei fără profesiune, *lazzaroni*, împrejurul focului ce arde într'un fel de castron de aramă, galben. Cum în Neapole casele sânt înalte și străzile mult strâmte, meseriașii ar fi constrânși de obscuritate să ardă gaz, așa încât își transferă officina în străzi.

Nu e rar, ci e regulă generală, să vezi ciubotarul, meseriașul, tapițerul, vânzătorii de fructe cari își vând și lucră obiectele artei lor în stradă. Strada strâmtă devine și mai strâmtă prin ocupația lor. Altcum străzile Neapolei au specialitatea lor. Gunoaie, apă, glod, găini, ce se ocupă cu desfacerea grăunțelor din gunoaie, capre și vaci cu ugerile pline, care așteaptă mulșătura la comanda publicului: așa el e asigurat de autenticitatea laptelui. Ce mare încredere?!

Când sosirăm cu trăsura la Santa Lucia, strada, care e lângă Mare, era deșertă: vântul reținuse pe toți. Abia se opri birja noastră și iară patru-cinci desculți să-și ofere serviciul lor. Toți vroiau să apuce geamantanele noastre. Nici nu ajungeau pentru toți, fiindcă erau mai mulți decât bagajele. Ne tocmirăm cu douăzeci de bani cu unul ca să ni le poarte sus. Nu lipsiau însă nici cerșitorii. Doi copii nu se îndestulau cu îndătinata *per la Madonna e' l santissimo Giuseppe*, ci mă apucară de colțul surtucului.

Obrăznicie țigănească! Sosirăm la al patrulea etaj. Un domn ni sosi înainte și ne introduse. Eram într'un loc necunoscut.

— *Signore*, acestea nu-s camerele noastre *negociate*, tocmita azi dimineață.

— Ba da, iată-le.

Căutam ici, căutam colea: camerele nu se asemănă cu ale noastre.

— Domnule, avea două ferești: una privia Vesuviul, alta castelul dell'Uovo; doar ți-a spus muierea d-tale. Căutam în direcția cugetată, pe unde umblaserăm dimineață. Aflăm bucătăria, un deposit de bucătărie, privata. De sigur schimbasem numărul casei. Privim pe fereastră, și atunci vedem că această casă nu e în colț, nu e ultima în Santa Lucia. Cerem iertare: domnul voiește a ni închiria cu sila casele lui; noi îl lăsăm și intrăm la numărul 28, unde ne tocmisem. Alți servitori de piață, alți cerșitori. Costică iea un băiat din casă și noi în fine sântem în camera noastră, cea cu două ferești: una spre Mare și Vesuviu, alta la pilaștrii din Pizzo Falcone și castelul dell'Uovo.

Vântul continuă. Marea murmură. Napoletanii parcă s'au închis în casele lor: nu se văd. Ca să treacă timpul, mergem la cafeneaua del Palazzo Reale, unde ni trag bine chiulul. Plătim un vermuth mic, microscopic, 30 de bani, un cognac și mai mic, 40 de bani, pe când în Turin în cafenelele prime le plătesc 15-20 de bani.

Avem nevoie de a ni petrece timpul într'un loc acoperit, spre a aștepta timpul vizitelor la Școala Superioară de Marină. Apoi ce petrecere! În Neapole ziarele sânt lucru necunoscut în cafelele, așa și jocurile, fie de cărți ca și de șah sau domino, atât de predilect la Pisa.

La 6 seara visitasem pe d. elev de marină Ioan Viglione de Carmagnola, recomandat de mama lui Caselli¹, ca să-l cercetez. Au vorbitoare, precum și locale elegante, demne de o școală de unde iese ofițerii marinei italiene.

Cinăm sau prânzim la *Vermouth di Torino*, din Piața Municipiului, loc potrivit pentru masă; apoi mergem la Teatrul Mercadante. Se reprezintă: *La capanna dell'eremitaggio*. Destul de bine. Teatrul e cu loje ca în toate teatrele până acum văzute; plătesc pe scaune numărate: cam mare, frumușel.

6 Ianuar.

Epifania la romano-catolici. La noi ziua Crăciunului. Vântul continuă a sufla. Ne decisesem a renunța și pe astăzi la Pompeii. Vom visita orașul, străzile lui. Am mers la Teatrul Fiorentini, unde se află unul dintre cei mai renumiți *pizzaioli*. Am mâncat *pizza con muzzarella*, ca Napoletanii, *Pizza* e un fel de plăcintă pe care Ungurii o chiamă *langos*. Bună. Napoletanii o mănâncă cu pește, ceapă, carne, pătlăgele roșii, tocmai ca macaroanele. Specialitățile de Neapole sânt și macaroanele ce se mănâncă cu suc de patlagelelor roșii sau *pomodoro alla napoletana*, cu suc de carne, cu unt, cu ceapă, carne; cașul însă nu lipsește niciodată. Noi în toate zilele mâncăm câte două porții, una la dejun, alta la prânz. Cele mai escelente le mâncaserăm la A. Hassler și la *Giardino di Torino*. *Pizza Pantalon*: *pizza* umplută cu caș, salamuri, verdețuri: un mișmaș.

Productele Mării: stridii, conchiliile zise *jasaroli* și *tartuffi* și mai multe altele.

Mâncasem și zămos, pepene galben, în luna lui Ianuarie, în 5. Cumpărasem și ananas, fruct dorit, de atâtea ori pomenit de tătuca. Are gustul frăguțelor, foarte aromatic însă și cam acri-

¹ Prieten din Turin (N. I.).

șor. Fructul pinilor îl gustaserăm în Florența. Se apropie de migdale. Vineri: Falerno, Capri, Procida, Schia, Vesuviu alb și roșu, Lagrima Cristî alb: Capri foarte aromatic, Lagrima Cristî tare alb, de gustul viilor siciliene. În general vinurile roșii de masă asemenea Barberei din Piemont, minus gustul astringent, care arată lipsa calității celei mai de temei, care atâta strică vinurilor Turinului.

Visitasem mai multe biserici, mai multe străzi: biserici inferioare celor din Roma, decorate cu aur, marmore, coloane de pietre rari, ca în bisericile italiene. Stradele strâmte, pline de viață: căruțe, popor, revânzători.

Ieșisem în trăsură la S. Giovanni, apoi ne întoarserăm în oraș. O luasem din Piazza di Mercato, unde se petrecură scenele insurecției din 1647 cu Masaniello și unde a fost decapitat Conradin din Suevia și Frederic al Germaniei (=Austriei) la 1268, la malul Mării. Făcurăm tot jurul Mării la portul comercial, militar, până acasă în S. Lucia. Primblărea cea mai frumoasă în cât pentru panorama cetățuii și a năvilor din port.

Seara, am fost la Teatrul Nou, specie Mercadante în mic. Se da *La figlia di M-me Angot*, operetă mult cunoscută, care făcu și tot face furori. Era spectacol așa-zis de zi, la cinci oare, fiindcă în Neapole e datina de a da două reprezentații: una la patru sau cinci, alta la opt, nouă.

7 Ianuar.

Vânt tare, Mare agitată. *Pennacchio del Vesuvio*, adecă fumul lui, întors către Nord: „*scirocco*“, vânt de Amiazăzi, cald, însă tare. Adio Pompei! În trăsură nu se poate face astăzi excursia. Așteptăm ziua de mâne. Vom vedea ce va zice. Rămasem în casă până la 11. Scrisesem pentru ziar. Vântul mugia la colțul și la ferestrele noastre; Marea undula; valurile ei, cu vârful alb, se răsfrângeau în salt înalt pe stâncile malurilor. Cu toate acestea multe bărci erau în Mare. Priviam năvile ce merg, vin din port, bărcile care acum erau sus în vârful undelor, acum nu se vedeau prin afundătura undei. Soarele lucia, dădea culoarea verde-clară Mării, care la apunerea lui e azurie, dimineată și seara, neagră.

Am vizitat Palatul Regal. E construit pe malul Mării și e unit cu Teatrul S. Carlo. Către Apus fațada privește Piazza del Plebiscito. Săli multe, țoluri¹, tapițerii frumoase. Are aspectul

¹ Covoare.

modern; și mai atrăgătoare decât cele văzute prin Piemont, cu toate că închid opere de artă de același valoare. Se vede că e locuință de comoditate și eleganță, fără pretenția antichității. Terasa de pe Mare e o grădină de lux: un fel de grădină suspendată a Semiramidei, un fel de grădină pe o punte largă de vre-o douăzeci, trezeci și largă de vre-o câteva sute de pași. Ploua. Ne suirăm în trăsură; vre-o câțiva pași și calul nostru aluneca pe lava netedă a pavagiului. Rămânem pe jos. Visităm galeria de la Municipiu și Bursa: lucruri urâte, înguste. Observi între acestea mulțimea bancelor de „lotto“. În Neapole se joacă cumplit la „lotto“. Admir curioasa manieră de a aprinde țigările, pe funia de câlți aprinsă și agățată la ușa localului de debit.

Ploaia ne-a alungat acasă. M'am pus a scrie epistole taicăi, Delcuței, lui Iulia Dobosi, Gavriță Mihalyi și Măriuței din Ratorei. Îmi ocupă timpul până de seară, când pe la 5 oare mergem cu Costică să vedem teatrul La Fenice, teatru à la S. Carlino, mic, pe loje, pentru publicul de jos: marinari, caraghioși de stradă.

La 7 sântem la birtul A. Hassler, frecventat de Nemți, unde Costică are multe cunoștinți.

8 Ianuar.

În fine „pennacchiul“ Vesuviului era întors către Neapole, și era jos: vântul sudic, cald, mic. Luaram trăsura cu șase lei și jumătate până la Pompei și înapoi. Ieșim din Neapole pe strada făcută alaltăieri către S. Giovanni. Case și case, nu numai în continuitate, dar tot în contiguitate, de ți se pare a fi pe strada unuia și aceluiași oraș. Dacă n'ar fi officile „doganale“, care determină un teritoriu separat, n'ai mai ști că ești în Portici, Resina, Torre del Greco, Torre Annunziata. Strada pavoasată ca în Neapole cu pătrate de „lavă“, care de obicei au una sau două ridicături. Vesuviul e tot mai aproape; la Resina, anticul Herculian, sântem în fața lui. Eu mă scobor supt pământ ca să văd Herculianul îngropat de lavă. Prin mai multe coridoare sosim la „scena teatrului“; văd pedestalele pe care se aflară statuile consulilor Balbi, păstrate în Museul de Neapole, încunjurăm galeria de intrare în teatru, și ies cu bucurie din întunerecul pământului. *Alme sol, ave!*, vivificatorul, dă-tătorule al luminii, care ne faci a percepe atât de deosebit și atât de plăcut pentru fiil pământului tot ce ne încunjură! Lipsa ta e moarte, e întunerecul, lipsa bucuriei. Fără tine acest fru-

mos ținut ce ar fi? Neapole fără azurul cerului, fără verdeța pământului, cu culoarea „întunecată“ a Mării, a munților tăi, cu casele mute, unde neguri fantomice înspăimântă pe fiii omului!

Partea descoperită a Herculanelui se aseamănă cu Pompeii: ziduri supțiri, fresce de colorile acelea clare, transparente, atrăgătoare; străzi drepte, coloane, ruine. E o parte mică, numai cât lucrarea în lavă e mult mai grea decât în cenușa și pietricelele vulcanice ale Pompeii. De la Torre del Greco între vile mai avem o leacă de privire pe Mare, către Sorrento, către Vesuviu, printre grădini și case. De câte ori fură amenințate aceste locuri! Ce trist exemplu Herculanel și Pompeii, și, totuși, „audax perpetuum Iapheti genus“ sfidează Vesuviul și, ca să-l insulte și să-și bată joc și mai mult, își pune casele mai până la craterul său, etern fumegetor!

La Pompeii ca și la Herculanelum plătim taxa de intrat, doi lei; ni se dă gardă, care e și călăuză sau cicerone, și plecăm să vizităm cetatea fără locuitori, îngropată de erupțiunea Vesuviului din 76. Suim puțin, intrăm pe poarta ce era aproape de Mare și care, astăzi, e departe cu vre-o câteva sute de metri de Mare; călcăm trotuarul de lavă cam iregular pe care-l călcară acum o mie opt sute de ani antenații noștri și ne aflăm între case. Mai bine ar trebui să zic: ruine. Casele și-au conservat păreții, dar acoperământul li lipsește în multe, și păreții în mare parte ruinați. Observăm străzi drepte, strâmte, cu trotuar înalt și stoit de-a lungul caselor, pavagiu pentru trăsuri, de bolovani de lavă, așa de strâmt însă, că două căruțe nu pot trece, din cauză că trotuarul de lângă case e mai înalt. De pe o parte într'alta a trotuarului se trece prin o piatră mare ce ocupă mijlocul străzii, iar înălțimea egală trotuarului; în lături lasă liber loc roatelor de trăsuri.

Casele de pe strade, cu o singură ridicătură, cu camere mici care serviau de prăvălii și unde se aflară amforele acelea lungi, supțiate la fund, cu două urechi la gât, care, pline de vin, se așezau în nisip, altcum nu puteau sta drept; asemenea cu butelca de sticlă pântecoasă, plină de ulei, pe care o văzusem la Neapole; grăunțele de grâu, pâne, fructe, stofe, funii, obiecte de chirurgie, farmacie și multe altele necesare în viața unui popor. Sânt apoi case mai mari, casele particularilor; mosaice scumpe pe păreți, frescele acelea uimitoare pe stucul păreților, care fac admirația lumii și care sânt așa de bine conservate că par a

fi de doi ani în loc de două mii de ani. Cele mai importante se transportă încet, încet, cum se desgroapă câte o casă, la Muzeul Național din Neapole. Aceste case au aceeași distribuție: intrarea, camera custodelui, sala de primire, sala de mâncare, grădinița cu multe statui pentru *getto d'acqua*, cu conductele lor de bronz, în lături camerele de dormit, fără ferești, oratoriul casei, biblioteca, pinacoteca, camera de baie, «studi» cu fresce pe pereți, mozaic pe jos.

Forul, basilica, temple, teatre frumoase, bogate în decorațiuni. Ce trebuie să fi fost asemenea opere publice în floarea lor în Roma, unde se adunase tot ce posedă artistic și elegant întreaga lume!

Strada lupanarelor, numită așa fiindcă se aflară două case pe poartă cu însemnele pe care astăzi datinele n'ar permite să le expule în public. Dintr'una se aduseră frescele la Muzeul din Neapole, unde formează, cu obiectele celelalte obscene aflate aici, cabinetul rezervat numai bărbaților. În cealaltă le vedem pe pereții vestibulului. Omul era om; și, în veșminte de două mii de ani înapoi, căuța, nemulțămîndu-se cu plăcerile ce le oferă natura, a înoi, a rafina, a abusa cu mințea sa nedomoală o plăcere pe care un filosof latin o chiamă: trista necesitate.

Băi de o arhitectură măreață: cu coloane, decorațiuni, cu conducte de apă în bronz, cu sală deosebită de recreațiuni. Am vizitat lucrările de desgropare. Sânt vre-o 200-300 de persoane ce cară cenușa și pietricelele acelea care înveliau întru tot Pompei, încât se uită până și poziția ei. N'au nicio rezistență, se pot așeza cu mâna; e o îngrămădire de pietricele mici; de la grăuntele de grâu la cel de ou de porumb. Am luat un pumn cu mine din casa aceia care se săpa supt ochii noștri. De-asupra săpăturilor, unde câmpii, holde stau asupra orașului Pompeii încă necunoscut, e o cale ferată de mână în care se exportă afară de zidurile cetății materialul săpat. Două treimi încă e învelit. Lucrează de un secol și vor mai avea pe vre-o câteva secole, dacă Măria Sa Vesuviul nu-și va întrepune mânia sa.

La poarta de intrare, e un mic Muzeu local, unde se află ca mai important scheletele, precum și amprenta de gips a cadavrelor bărbătești, femeiești de animale, pieriți în erupțiune și aflați la desgropare. Poziția lor exprimă lupta, disperarea extremă: corp contors, picioare divaricate (*sic*), pumni închiși. O femeie care, prin formele ei rotunde, precum și a membrilor sale gentile, se pare a fi fost tânără, fu aflată moartă cu fața

în jos, parcă resemnată. Capul ei, pieptănat în model pompeian, este așezat pe mâna dreaptă, cu care și-acopere ochii.

Întorcându-ne în Neapole, într'o stradă oarecare aproape de calea ferată furăm martori ai unei curioase scene. O mulțime de popor urmăria pe doi tineri cari câte cu o legătură de găteje aprinse țineau înainte. Flacăra gătejelor uscate ajungea mai la prima ridicătură¹, și lumina ei întrecea cu mult efectul „flamelelor“ acum aprinse. Pe stradă, calul birjei noastre începe a protesta. Hei, „cosa è“, întreb pe Costică, pe birjar, cari îmi răspund: „Passa il Santissimo“. Între aceste observ și eu la lumina gătejelor, ce ar servi de focuri gigantice, preotul de supt baldachin, îmbrăcat bisericește, cu calicele comuniunii, ducând ultima mângâiere muribundului. Pe unde trece cortegiul, toți se închină, toți își descopăr capul; din ferestre, balcoane ce se deschid iese fețe de copii, femei cu lumânarea în mână, încât toată strada îți pare iluminată instantaneu. Sosit la casa muribundului, preotul intră, cei doi cu găteje fac în mijlocul străzii un foc mare, încep a aprinde — „patatrac“ «pif, paf», fac un vuiet diabolic luminat de flăcările înalte ale marmagliei (?) încunjurate de cască-gură. În fine scăpăm și noi prin mijlocul focului tinerilor și caraghioșilor și sosim la A. Hassler, birtul nostru.

La nouă și treizeci p[unct] îmbrățișău pe Costică, îi mulțămiiu pentru ciceronia sa și îl sfătuiu să nu părăsească ideia de a petrece, dacă vom fi sănătoși, vacanțele ce vin, în Paris. Dăduiu vre-o două „pa“ lui Bruder, vestit în mai multe țeri (?), inseparabilul câne al lui Cristodor, dăruit lui Costică, și ocupăm loc în trenul direct ce pleca spre Roma.

Frumoasă ești, Neapole, dar nu mi-ar plăcea să locuiesc în tine! S'a zis „Vedi Napoli e poi muori“. Într'adevăr mai încolo de vedere să nu te întinzi, că în curând te vei sătura de chiulurile jidovo-figănești ale locuitorilor săi!

Mi-ai produs impresii de admirații necunoscute, mi-ai dat satisfacția dorului de a te vedea. Adio! Te salut; putea-te-ar locuitorii tăi imita! Putere-ar a se face demni de tine!

R o m a.

Am călătorit toată noaptea. Dimineața la șase ore fu în Roma. Ploua. Pe la nouă ieșiiu să văd ruinele Termelor lui Dioclețian, în al căror interior se află biserica Santa Maria degli

¹ Primul etaj (N. I.).

Angioli. Trecui lângă villa Merode, dincolo de toată colina Viminale, și mă aflău în Quirinal. Repetăiu primblarea, fiindcă la zece pleca trenul către Pisa. La puntea Tibrului mai privesc odată panoramă aceia ce-mi înfățișa ochilor locuințele pe care cine știe dacă le voi revede. Colo zidurile Romei, casele ei, cupola de la S. Pietro, colo în fund turnul palatului senatoria de pe Capitoliu, iară colina Palatinul, Aventinul, Celiul. Romă— un vis ca și altele multe ale tinereții mele, mai generoasă mult însăși tu, te salut.

Intrăm între colinele Câmpiei Romane.

[In drum.] Pierdem vederea către Roma. Sântem pe șesul ic colea ondulat al Tibrului, șes gol, fără arbori, fără sate, orașe câte o colibă de paie, câte un val de adăpat, câte o turmă de cai, vite cornute, oi, sau cioare. Ager romanus, mărul lui Paris, îmbătrânește: un paradis în ruine ca astăzi șesul Lombardiei, la ce tristă soartă ajunseși! În timpul înfloririi tale de la pădurile Ciminei (Viterbo) până la mijlocul Campaniei, mai Statul Pontificiu din 1870, aveai un milion și jumătate de locuitori, cari puteau da 300.000 de legionari. Erau toți cetățeni romani. Era cintura Romei, fortăreața ei inexpugnabilă, cu care ținea în frâu Italia, domina lumea. Mergem; pătrare de oare, care trec, și fața șesului (?) nu se schimbă: mai vezi câte o păduriță pe șes, câte o arătură de toamnă pe brazde mici zise „porca“, câte o țerancă cu broboada albă, pânzeturi albastre, opinci, în fund apoi, către Apus, apare linia aceia dreaptă, verde-clară, ce se deosebește de culoarea galbenă-verde a malului îmbrăcat cu pajiște și care face un contrast mare pe fondul azurului ceresc. Linia verde-mare devine azură-obscură către apusul soarelui.

Aproape de Civita Vecchia (Centum Cella), al cărui port fu făcut de Traian, apar colinele, dealurile Apeninilor, care ne urmăresc apoi până la Turin. Sânt mai atrăgătoare faldurile (?) acestea decât cele văzute către Neapole. Au verdeața lor, mai ales pădurici de măslini. Puține locuințe însă, sate, orașe rare, pământ fără arbori, gol.

[Pisa.] La Pisa adormiiu la Hôtel Victoria, Lung' Arno, unul dintre cele d'intăiu ale Pisei. A doua zi, visitasem Universitatea, precum [și] piața celebră monumentală a Pisei. Catedrala, unde văzui candelabrul a cărui oscilare dete ideia pendulului lui

Galileu, precum și unde întâlnim pe d-rele Milie-Christi, văzute în Turin, două fete gemene reunite la mijloc, având în comun numai circulația și direcția; mulți curioși pe lângă dânsese. Batisferul, Turnul înclinat, de o arhitectură sveltă, care te impresionează nu numai prin poziția sa, dar și prin frumuseța totală ce-ți dau ordinele coloanelor, galeriile, originalitatea arhitecturii : un turn rotund ce are în afară nouă galerii susținute și separate una de alta prin coloane de marmoră și care e apoi și înclinat de cinci coți de la linia verticală. Campo Santo, uimitor, în al cărui mijloc se află pământul adus de cruciații pisani din Palestina. E un pătrat prelungit și paralelogram, în mijloc descoperit, împrejurat de un coridor, care către piață și locul descoperit e limitat de o ordine de ferești sau mai bine coloane înalte, împrejur acoperit și limitat de 62 arcuri în stil gotic, care au colonete suptiri, înalte, atâtea ferești câți și pilastrii arcurilor. Fac o impresie de frumuseță surprinzătoare, tocmai ca fereștile neuitate din turnul lui Giotto al catedralei vecine din Florența. Acest coridor acoperit, pe pereți are mai multe fresce celebre, stricate prin efectul timpului, iar în lături sarcofagii, medalioanele oamenilor iluștri, precum și catenele portului Pisa, redade de Florentini și Genovesi în zilele noastre.

Din Piața Domului în Piața Sf. Caterina și pe strada Borgo în Lung' Arno, de o frumuseță ce concentrează în sine Pisa. Mă primblăiu puțin până la stațiune.

[Spre Genova.] De la Pisa către Genova, câmpii ca în Piemont, bine cultivate; cu deosebire că văd mulți măslini. Coline frumoase, verzi, case dese, vile, șate, orașe.

De la Spezia, unde se află portul cel d'întăiu militar italian, se încep galeriile care din când în când numai pe vre-o câteva minute ni lasă vederea Mării. Ieși, întri, ieși, întri în galerii. Jocul acesta urăcios și stricător de ochi, lupta întunecului cu lumina ține vre-o trei oare. Către Chiavari se mai sorsesc ținuturile. Cu cât ne apropiem de Genova, cu atâta râpele ligure devin mai cultivate, mai împeștritate de case. Grădini de portocali, lămâi, măslini, aloesi, palmieri, verdeață. Case înalte cu șase-opt ridicături; lipsa teritoriului: pe spate munți, la picioare Marea.

[Genova.] În Genova stătulu cinsprezece minute, timp necesar pentru cumpărarea biletului și aranjarea bagajelor.

Eram în tren direct. Către Brusalla pământul își schimbă fața,

devine alb ca pe șesul Alessandriei; omătul, ca o mare, gigantică prostire, acopere tot până unde ochiul poate străbate. Colo către Mare, vântul Sudului nu lasă să între oaspele acesta simpatie nouă, locuitorii țărilor mai reci. Colo, la Roma, Neapole, razele calde ale soarelui îi pun o piedecă neînvinșă. Era o seară frumoasă, fără vânt, luna strălucia, — una dintre acele seri pe care Italianii rar, rar le văd și care lasă din iarnă amintirea naturii, care e încântătoare și în formă de veșmânt alb.

În Turin sosiiu la miezul nopții. Omătul de cizeci de centimetri înalt, pe străzi baricade, dealuri; cărători de omăt cu făclii, căruțe, lopeți în toate laturile. Lui Cristodol, om vesel, vorbe, știri despre Bucler al său; lui Nicu, inimă gentilă, simțitoare, impresiile Romei, Neapolei: cântecul unui vis și unei realități care e dulce de amintit; mie, nici lui nu-i pare uricios, nu-i displace.

„In carnaval.“

(Turin, 29 Februar 1876.)

Vuietul acesta, pentru ce? Sfortările voastre de a vă petrece, de a arăta cu gura, cu îmbrăcămintea, cu instrumentele că voiți să fie carnaval, pentru ce? Dar, fiindcă toți fac așa, fiindcă: „Nunc est bibendum, cum pede libero pulsanda tellus“, fiindcă mâne vine ziua cenușii, postul, poimâne răpitorul petrecerilor, bătrânețele, și apoi...

Câte surâsuri inocente, cu florile tinereții pe fața petrecătoare! „Zilele omului ca floarea câmpului: dimineața înflorește, peste zi se veștejește și deseară nu mai este.“ Carnavalul e pentru voi, cari știți, cari voiți să iubiți oarele dulci, trecătoare ale tinerețelor. Ce impresie vioaie, surprinzătoare produceți asupra noastră! Între învârtiturile răpezi ale jocului, când suflarea voastră deasă, caldă, atinge fața celui ce vă încinge talia, voi vărsați foc îmbătător, ochii voștri, toată ființa voastră se confundă cu cel ce vă strânge... Fericiților, faceți dorite oarele carnavalului. Când, necunoscute, prin mască vă prindeți în joc cu bieții nemuritori, ațâțați dorul, cu masca îndrăzneală aruncați scânteii de foc în inimile inflamabile, roșeața feței voastre e ascunsă supt mască; fulgerele ochilor sânt abia perceptibile, inima voastră însă bate, bate puternic. Supt porticele di Pò, în Via Roma, în cafenele vă admiră lumea: frumoase sânteți, tinere sânteți, — pericolul tinereței, mult, mult atrăgătoare. *Al corso di gala*, când

aruncați flori, buchete, bomboane, în trăsuri, când, cu serioșitatea ce v'o impune prezența părinților, surâsul vostru e numai jumătate, abia început și imediat finit, când primiți sau dați salutare și când, sprijinite pe marginea balconului, priviți lung, cu atenție, pe acesta și celalt cavaler, când, din trăsură sau din mijlocul publicului, fața voastră radiază de bucuria ce v'o procură un grup de măști, prezența unui mascat, vederea poate a unui iubit, frumoase, frumoase sânteți.

Am fost la „Fiera di beneficenza“, în Piața Carlo Alberto. Răzimată de o masă ce poartă obiectele de vândut în beneficiul săracilor, cu un buchet de viorele în mână, uitată de sine și foarte melancolică, stă o copilă, cu ochii ficși privind azurul cerului d'împrejurul ei, dincolo de palatul Școlii superioare de războiu. Unde pribegiau cugetele ei? În cer, au doară, supt dânsul, între zidurile palatului? Cine știe, cine știe!

Stăteau doi țerani lângă mine. Veșmântul îmi zice că-s țerani; lanțurile de aur și scufia fetei îmi spun că e mireasă. Admirau cadrele, obiectele de lux, bomboanele, vasele de bronz, de porțelan, florile din cuprinsul unde sta fata cu privirea melancolică. Cum se bucurau gâcind ce-i cutare, ce-i cutare lucru; cum râdeau când bătrânul în veșminte negre, de sigur om de oraș, li arăta greșelile de apreciere.

Merg, vin „Ciusinile“. Portul țerănesc al Văii Chiusa dă grație corpului pe care-l îmbracă. „Ciao, ciao“, strigă, învârtind tovarășa (?) de mână. Toți sânt cunoscuți la toate: „ciao“, salutul confidențial al amicilor. Sărutarea primăverii pe față, surâsul bucuriei pe buzele lor.

Nicu Bădărău și Cristodoru nu se pot sătura de privirea ei: cu toții o urmărim. Trăsături elegante, față de încântat: e brună, e nălțuță, doi ochi de foc, o expresie de amor. „Tutto poesia: un' ideale!“, exclamă F. Caselli. „Com' è bella, come rassomiglia a sua sorella!“ Soră-sa e mai tânără, e vioaie, ochii ei nu se odihnesc: la toate surâde, pentru că tot e izvor de bucurie. Răspunde la șuierăturile, ba și la sunetul de corn cu care o onorează tinerii cu căciulă frigiană, maestrii vuietului. E bine armată. Acea inocentă manifestație de bucurie, optimismul ei ar convinge un misantrop. Poesia vieții, oarele memorabile, scurte, dulci, care nu se mai întorc, ale tineretilor!

Ați fi văzut-o în Galeria subalpină! Eu am văzut-o, eu am observat-o. Într'un colț stătea cu mine „spazzacamino“, hornarul. Nu mai mare de patru-cinci palme: nu putea să aibă

mai mult de patru ani. Cu veșmântul lui înegrit, cu mătușița subsuoară și cu fierul pentru funingine în centură. În mijlocul feței aceleia negre, doi ochi ce exprimă toată suferința, toată nefericirea celui mai sărman. Câți copii îmbrăcați de Gianduia, câte fetițe de Giacometta trec pe lângă el cu trâmbițe, cu tobițe, cu șuierători vesele, încărcăți de bomboane, caramele, la „fiera“, dorul târgului! El, fără mâna îngrijitoare care să-l fi spălat, gătit de serbătoare, fără mamă, tată, soră sau frați cari să-l conducă la primblare, cu stomahul poate gol, cu dorul copiilor, privește sinistru pe cei ce se bucură.

Ați fi văzut domnișoara vioale, sora fetiței cele frumoase, cum pierdu de-odată voia de a învăța tobița mică, de a surăde și de a sălta. Stete locului un moment. Cum să fie o privire care ar înțelege starea unui nefericit, care exprimă bunătatea inimii ce revelează compătimirea?! Toba, tășcuța cu dulceață, ordinele de carnaval în sacoșă își luară adio de la proprietăreasa lor: se mutară la micul hornar.

Când mama fetei, precum și publicul, începură a observa această schimbare, fetița era afară din galerie. Am văzut că soră-sa, care o ținea la braț, o strânse mai aproape de sine, că ea se înroșia la față și pleca ochii către pământ.

Câți *soldi* am avut la noi, toți au mers să facă tovărășie tobuței și dulciurilor. Copilul acela face și el carnaval.

Fetele!, femeia?! Marenco, Cavallotti, Cossa, Giacosa, în dramele, comediile lor, ni ating inima, fac să simțim cu eroii lor, să trăim cu dâșii un moment; spiritul nostru se ridică din pulberea pământului, se simte pur, măreț în contemplarea virtuților, a afecțiunii, a datorinței. „Il falconiere“ de Pietro Ardena, „Trionfo d'amore“, „Nerone“, „Agnese“, „Hamlet“ atrag simpatiile noastre, executate de artiști ca A. Campi, Marini, Pezzana, Tesserò, Salvini, Rossi, Emanuel, cari te fac doritor; simțim că e o necesitate vederea lor, căutăm bucuria aceia sublimă a sufletului pe care poetul și actorul ni-o dau, ca să trăiască în memoria noastră, ca răsunetul celor represintate să fie recompensa, mulțămirea noastră în fața lor.

„Attila“, „Trovatore“, „Traviata“, „Lucia di Lamermoor“, „Norma“, „Aida“ îmi răsună în urechi, parcă un instrument necunoscut așezat în interiorul meu mi le repetă câte odată ca să rețin dulcea voluptate a unei fraze, a unei expresii, care ni par o vorbire îngerească nouă, fiilor pământului.

În Turin, Milan, Veneția, Florența, Roma, Neapole admirăm

opere de arhitectură grandioasă, opere de pictori, sculptori celebri, dintre cei mai mari ce omenirea poate să arăte; admirău cerul de azur, grădinile, văile, munții, satele, vilele, cetățile — acest paradis frumos ce se numește: Italia.

Am simțit îndestulări în inima mea pentru care nu am avut cuvinte; am încercat a înțelege, a expune, și m'am convins că nu știu altceva decât numai a exclama.

Femeie, cum să te rostească un tânăr pe tine care ești reunită tuturor acestor impresii de plăcere sublimă, produse de natură, geniu și artă!

Ziua, după școală, sau după închiderea bibliotecii¹, le văd supt Portici di Pò. Seara, cu locotenentul de vânători (*bersaglieri*) Cerrotti... La lumina zilei, la lumina gazului frumoasele frumoase sânt. Un caleidoscop fără asemănare. Figuri care vin, impresionează un moment sau trăiesc și mai mult în cugetul nostru, apoi trec, vin altele; o schimbare necontenită. O creație dorită, un tribut de admirare naturii care ni-a creat și partea frumoasă a sexului.

D. Cerotti îmi mărturisii iubirea sa. Cât de dorită în toate părțile ei! O simt în imaginație că trebuie să fie așa; în realitate nu o pot simți. Amicii miei zic că mă apropuiu de treizeci de ani: barba mea îi înșeală. Inima mea însă n'a bătut încă de iubire pentru o femeie. Mărioara din Batarci a fost primul vis al meu, vis de copil care trece cu deșteptarea lui în zilele tinereții. Un impuls generos al inimii ce simte lipsa unei ființe de adorat, care cercă un ideal. Elisa din Făget, Virginia Belloli din Florența, necunoscutele mele din Turin, cea din Strada Madonna del Pilar și Piața Vittorio Emanuele au fost impresia unui moment, simpatii ce durară mult sau mai puțin. O scântei, un fulger care lumina un moment obscuritatea nopții. Însă numai un moment. Astăzi revăd fetițele mele care acum doitrei ani atât îmi plăceau. Mă mir cum îmi putură atrage simpatiile. Nu le mai cer. Supt portice nu li mai țin din urmă, nu mai fac pe curiosul după ele.

Sec, sec e sinul meu. Îmbătrânește doară inima tânărului? A înțelege puterea imaginii și a nu o putea simți! Viață pustie, rece. Nu încălzită de razele unui surâs, de tipul unui înger. Zile de studiu, de cărți, de autori. Voi petreceți, cântați, șuierați, sunați trombele, cornurile, tobele: tot ce naște vuiet și are

¹ Șters: după lucrările mele de gramatică.

sunet, este în mâinile voastre; dar câți dintre voi nu cred a umplea goliciunea din lăuntrul lor sau a ucide vocea inimii în acest zgomot!

Vor veni și zilele dulcilor plăceri, zilele familiei, când femeia iubitoare ni va aduce tot ce acum e dor, vis, fantasmă, ceia ce ne face triști, melancolici. Ideia aceasta ni îndulcește zilele, ni dă tăria în mijlocul studiilor noastre. Studii, studii, până ce timp și ocazie ni se da. Va veni ziua când demni de noi, de societate, vom fi demni și de iubirea, stăpânirea unei femei.

„Castelnuovo.“

Castelnuovo, astăzi e un sat, orașel — *borgata*, cum îi zic Italianii, de cinci-șase mii de locuitori. La noi ar fi oraș. Case cu două-trei rânduri, strade pavate, birturi, prăvălii, fistonomia ce pe aici o cere cel din urmă sat.

Iată cum am făcut cunoștință cu Castelnuovo:

„Ci andremo, ne“, îmi tot zicea Enric Forno, conșcolar al meu, amic bun, băiat din speța ce se cheamă *allegro-serio*. Forno e diletant de comedie. Recitează bine, cunoscut în lumea diletantă, numeroasă aici, în Turin, ca și în orice cetate italiană. Auziam laudele lui. Într-o zi, trecând dintr'o cameră în alta, la Institutul de Matematică, cu ocazia vizitei membrilor, îl iau de braț:

„Dunque, caro Forno, reciti, reciti; dimi dove, e quando ti potrei ap'laudire?“

— Oh, applaudire, lasciamo a parte i complimenti: mi farà un vero piacere dandoti occasione di farti sentire anche da me“.

Alaltăieri, tot în același loc:

„Duminică vom da o reprezentație în Villanuova: elevii maestrei Forraltini, împreună cu Berra, actor din compania lui Ernesto Rossi. Dacă vorești să vii, te voiu pres'nta doamnei Forraltini.“

„Bravo; eccomi quà la mano.“

A doua zi, după lecția de anatomie topografică, am luat-o către „Portici di Pò“, unde șade dna Forraltini. Am aflat-o între elevii și elevele sale: făceau probă nu știu din ce comedie.

„Il signor Omorodeanu, Rumeno, che desidera accompagnarci nella nostra escursione a Castelnuovo“.

„E d'applaudirvi“, adăugău eu. „Benvenuto il signore; ci teniamo onorati della sua conoscenza e del suo interessamento.“

Îmi presintă elevi, eleve. Închinăciuni, străngeri de mână.

Sâmbătă seara, petrecere în sala studenților la Maternitate. Cealaltă dată am dat noi petrecere, dar acum litera „M“, care se află la serviciul intern, ni schimbă invitarea, sticlele de Barbara și jocul.

Am jucat între noi băieții până la miezul nopții. I-am spus lui Forno, care cântă din gitară în quartetul musical compus de studenți :

„Hai, frate, să dormim ; altfel nu știu cum vom putea sta două nopți în picioare“. El rămase până la trei dimineața. Eu strânseiu mâna lui Marinotti, „e buona sera“.

Duminecă, 26 Mart, ne aflarăm în tren. Eram opt : d-na Forraltini, Mademoiselle Sophie Minieri, cu frate-său, acum-acum veniți din Belgia—fiii vitregi ai d-lui Berra—, C. Dollero, Capelli, juriști, Forraltini și eu. La stația Villanuova ne-am urcat în trăsură.

Comuna Castelnuovo e departe cinci mile piemontese de la stație. O cursă mai bine de o oră în căruță.

Câmpii verzi de sămănături de toamnă, de iarbă ; ridicături de pământ în dulce ondulare ; coline ; case în toate lăturile. Soarele primăverii de-asupra noastră ; viața renăștea împrejurul nostru ; aerul domol, calduț. Ce impresie ridicătoare de spirit, ce condiții de inspirație, de bună stare ! Oameni ai orașelor, dacă ați ști aprecia, sau dacă n'ați fi constrânși la viața stradelor, scăriilor, locurilor închise, eu cred că n'ați locui în închisoarea voastră, *nelle ben ordinate città*. Către Castelnuovo intrăm între coline. Coline mici, mari, cu văi strâmte, ca toată Astigiana, bine cunoscută din zilele petrecerii mele la Castel l'Alfero.

În oraș, ne aștepta d. Berra cu Monsieur Camillo de Lodder, un alt Belgian, care săruta pe toți : bărbați, femei, fete. Tip original.

Ne așezarăm la „Albergo dell'orso“, „Birtul ursului“. Apoi mergem să repetăm piesa „La famiglia dell'operaio“, în șase acte. Teatrul e o „cascina“ decorată. Între coloanele acoperite ale terasei, s'au pus ferești, păreții s'au tapetat cu hârtie ; în fund s'a ridicat scena : era teatrul improvisat. Și e bine până ce se va face biserica Taliei.

„È un fenille, signore ; non vi meravigliate“, îmi zice Berra ; „non troverete una cosa di città ; siamo alla buona“. „C'est quelque chose de rire“, râde caraghiosul Belgian, care mai adineaori ne sărutase. Se înțelege că pe la noi nici de astea nu se află în locuri așa de mici : ar trebui gust artistic mai dezvoltat ca

să avem atâția diletanți, atâtea teatre și atâta interes pentru arta declamatorie.

Eu am fost suflerul. Mi-am uscat bine gâtul, apoi am cedat postul altuia. Eram sătul, [atât] de sătul, încât nu mai puteam. Diletanții mai escelau în a se supăra unul pe altul și nu-și știau rolul.

Destul că proba se făcu. Tata Zucca, tata Ronco, cari luaseră parte în piesă, s'au dus acasă; noi, la birtul „Roma“, să prânzim.

Curioasă formă de ospitalitate, aceasta a Italianilor! Invitați de Berra, acesta ne trata la birt, plătind noi, se înțelege, partea ce ni vine din spese.

Cafeaua o luarăm în casa Zucca, ce ni-o oferă *Madama Zucca*. Are o grădină care-mi atrase mult simpatiile. Mică, ca de patruzeci de metri pătrați, în mijloc cu fântână, cu o stradă în cruciș, flancată de oleandri mari de doi-trei metri; straturi de flori; păreții casei sânt apoi acoperiți cu ramurile viței, ale iederei, care încă ni desfătează ochii cu verdeața lor. Ici în colț un smochin, colo un măslin, mai încolo o *filegoria*. În stânga o seră pentru roștul florilor vara; locul plantelor ce se cultivă în vară. Un mic paradis, un ideal al meu.

„Se divento signore, così desidero avere il mio giardino.“ Am mai admirat, din vârful colinei care se ridică de-asupra Villanuovei, panorama, ruinele castelului feudal, bastioanele. Toate satele, toate locurile încinse de ziduri; toate pe coline. Tipuri, cum se vede, de domnie, feudalism. Astăzi se observă altcum tendința de a lăsa urcatul colinelor și de a o schimba cu mai comodul șes. Satele, orașele nu se mai întind pe coline, câștigă mai deosebit plaiurile.

Teatru plin: două sute de bilete vândute. Reprezentația se începe. Merge bine, mai bine de cum credeam după proba făcută. Suflerul se face în zece spre a-și împlini bine rolul. Nu eram eu, era un diletant sufler — suflerul teatrului, d'Angennes. Publicul la capătul actului îl recompensează, neuitând a-l chema la onoarea scenei. Bietul sufler!

Eu am făcut [pe] bărbatul Sofiei din piesă (Emma Zucca), marchisul Bussière. Tot rolul meu se limita la o scenă de presintare. Altcum am fost însărcinat a face și pe directorul de scenă: cu cartea în mână, mă îngrijiam dând semne, venind de ici, mergând colod, spre a avisa actorii când au de intrat în scenă.

Am văzut și eu viața dintre culise. Samănă mult cu o semi-confusiune. „Nu-i asta“, „unde e ceia?“, „de ce nu se află cutare obiect? Domnișoara asta de ce nu e îmbrăcată? Cealaltă de ce nu se arată? Unde e doctorul? Hai, domnule! etc., etc.“ Între acestea, unii joacă pe scenă, alții, mergând, alergând de ici-colo, pentru afacerile lor, împing, amical, se înțelege, pe vecini peste calea aproapei. Monsieur Camilli, între acestea, îmi rupe coastele cu întrebările lui, pe care eu, puțin versat în limba franceză, nu le înțeleg; mi le explică în flamandă: nu o înțeleg; în fine se împiedecă a mi le explica tot odată și în nemțeasca lui, îndreptată după flamandă, și în franceso-flamandă, cu o insistență de sfârșesc *per forza* a înțelege. El face rolul servitorului. Nu e destul că-și dete un „abigliamento a tutto ridere“, alb de pudră, de nu i se vedeau sprincenele, cu o statură în teatru de *pagliaccio*. dar fu constrâns a zice o fraasă italienească, care, cu pronunția lui franceză, făcu să râdă toți.

După teatru, cina la birtul „Orso“. Apoi bal în Casa Zuccaleau parte toți actorii și actrițele, mai mult cei veniți din Turin și „tata Ronco“, domnișoarele Ronco. Se joacă în sala de bal, spațioasă, răcoroasă, cu un gust cu totul altceva decât de post. Jucăm vals, polcă, mazurcă, jocurile îndătinate. Eu îmi fin locul. Îmi place mult să joc. Apoi vreau să devin, dacă nu un „balerin“, un jucător de salon. Pun amicii să mă conducă în joc, ca să învăț formele lor speciale de pas; mă perfecționez cu domnișoarele. Nu știu cum s'a întâmplat, destul că din clasa a patra elementară nu am mai învățat la maestru de bal. Așa încât, afară de *quadrille française*, *lassu* și *csárda* unguresc, întâiu [la] mai toate jocurile. Nici nu permiteau în adevăr, fiindcă nu poate locurile de bal (*sic?*).

Ca intermezzo aveam jocurile de societate. „Come me la godeva“ când, în jocul de-a zice bine, nu era dispus acela care ședea pe scaunul condamnaților! Acestuia îi trăgeau ch'ulul acei ce altcum nu i l-ar putea trage.—Despre d-ta se zice că ești „gura satului“: scoate minciuni, apoi dar ghicește pe cel ce zice așa. Nu uita a-și revărsa fierea în contra nefericitei ce zice adevărul.

Îmi frecam mâinile și râdeam; râdeam cu Forno—se înțelege fără să observe societatea de ce râdem. Scene de sat, de orișice loc, unde cunoscuții, amicii, inimicii își trag în cap toanele... Apoi ce originală era scena de măritat prin mimică! Toți cereau mână, prin scene și argumente mai puțin sau mai mult expri-

mate prin mimică, domnișoarei care reprezintă pe fata de măritat. Cum se înroșiau băieții miei când avocatul (studentii la drept se zic în societate „advocați“, cum nouă acuma un medic ni zice *dottore*) obține mâna fetei căreia îi face curte în mod regulat. Scene de iubire în teatru laolaltă de recitat, la joc mai totdeauna împreună, la discurs în doi.

Forno apoi e de speța mea: îi place să fie voios, își manifestă bucuria, petrece. Ne strângeam de braț și câte odată și de piept râzând.

Dimineața la patru, luasem adio de la familia Zucca, la cinci de la Castelnuovo. Ne-am suit într'un omnibus și, ca să treacă timpul, am luat-o la cântece: „Bella figlia dell'amore“ o cântarăm în cor ca să trecem la „Celeste Aida“, „Si schiude il ciel“, „Onor lo sà“, „Verranno a te sull'aura i miei sospiri“, corurile celebre din „Lecoq“: al conspiratorilor, al piraților; din Verdi marșurile „Aidei“, lui „Attila“, „Canti chi vuole“ din „Ione“, cântecele de modă: „Chiclea“ (*sic?*), „Io per te vedo“, „Io vorrei te nella luna“, „và là, và là, Pipin“, cu o variație și amestecătură demnă de un mosaic de culoare imposibilă.

Când am venit, am declamat; când ne-am întors, am cântat: după datinile italienești.

La șapte și jumătate eram în Turin.

Vacanțele de Paști.

Vacanțele de Paști le-am petrecut în Buronzo și Caluso. Buronzo e patria lui Enrico Forno, conșcolar și amic bun al meu. M'a invitat în numele tatălui său; tată-său, care venise spre a-l duce acasă la începutul vacanțelor, repetă invitarea și eu acceptaiu cu învoiala de a-i incomoda numai pentru ultimele zile ale vacanțelor.

Vinerea Mare sau în 14 April, însoțit de Costică Bobeica, care se afla de vre-o două săptămâni între noi, o luarăm către centrală. Îmi promise că nu va pleca în țară până ce mă voiu întoarce. Îi strânsei mâna, îi zisei un „pà“ și mă suiui într'un vagon de a II-a clasă.

Eram acuma în cinci. Vecinii miei vorbeau o limbă ce mi se părea un dialect italian; înțelegeam și nuanțele. Mai târziu au început franțuzește cu toții; am înțeles ce-s: doi Spanioli, unul din Barcelona, unul din Columbia (America), un Portughes din Brasilia și un Frances. La stația Porta Susa se suiră alți doi călători: un student și un negustor italian. Se vorbea despre

Expoziția de la Filadelfia, despre Italia, oteluri, industria Turinului. Unul dintre Spanioli ni exprimă mirarea de a vedea toți neolatini împreună. Eu ascultam fumând țigara mea „Cavour“ într'un colț. „C'est vrai“, răspundea Francesul. „Nous sommes tous: Espagnols, Portugais, Italiens, Français.“ Pe noi însă ne-au uitat. Râsete de curiozitate. „Pardon, messieurs, mais je crois qu'il en manque encore un représentant —, vous n'avez pas mentionné les Roumains“, intrerupseiu eu voia bună a lor.

„On dit vraiment que ceux-là sont des Néo-Latins. On voit aussi rarement un membre de ce peuple oriental.“

„Este un cas, vedeți, norocos pentru mine; iată acel reprezentant există: eu sânt Român.“

„Mais bien, mais bien!“ Strângeri de mână. Spaniolul din Columbia ne trată cu țigări adevărat „habanos“, Francesul cu vin-lichior particular liones, eu cu ziare românești: „Telegraful“, „Românul“, „Federațiunea“.

Un vagon reunise pe toți reprezentanții neo-latini. Necesitatea lucrurilor, forța evenimentelor când va reuni oare într'o legătură mai strânsă toate aceste popoare, frați, surori!

La Santhià, lăsău pe enoii miei cunoscuți. De aici până la Buronzo, calea se face în trăsură. Aflăiu birtul „Parigi“, aflăiu și trăsura. Aveam șase mile piemontese de făcut (cam una și jumătate milă geografică). Cerul noros. Vânt rece. Din când în când, câte un strop de ploaie, care ne amenința continuu, fără a ne uda bine.

La zece seara eram în Buronzo, așteptat, salutat. După îndătinata ofertă de vin, amicul Enrico mă însoțește în camera mea de dormit.

Sâmbătă dimineața, dau o privire cerului: nori negri, grei, joși pretutindeni. Semne rele. Dăm apoi o ochiadă casei d-rului Forno. E cu ridicătură, ca toate casele pe aici; lungă, mare; va avea vre-o cinsprezece-douăzeci de camere. Curte spațioasă cu grajd pentru cai, vaci, portice pentru lemne, pentru trăsuri. Curtea de jur împrejur presintă viță, ce se ridică la înălțimea primului etaj, unde formează un acoperemânt în formă de pavilion circular.

În *pianterreno*, adică în casele de jos, se află bucătăria, casa de prânz, saloane de primit.

Am dejunat cu cafea cu lapte, apoi ne-am dus în trăsură cu doctorul Giuseppe Forno, tatăl lui Enrico, până la „Cascina Benna“ spre a visita pe bolnavii lui.

Trecurăm satul Buronzo, care are o mie opt sute de locuitori și e mare cât la noi o grădină cam întinsă. Italienii fac economie de spațiu; se strâng cât se poate mai mult; adevărat că se înalță apoi către cer. Satele lor, ca și orașele, au case de 1-3, ba și 5-6 rânduri; datină de clădire necunoscută nouă, Românilor. Îngrămădirea aceasta de zid nu e igienică. Satul românesc e lat, întins, casele țeranului stau în verdeață, grădini împrejurul lor; toată familia are casa sa; miserabilă, fără lumină, dar destul de largă pentru locuitorii ei. Aici însă casa țeranului e o *tana* (vizuină)! Obscură, umedă, plină de copii, de membrii familiei. Când apoi locuiesc supt acopereminte în „soffitti“, sînt expuși vara căldurii, iarna frigului, totdeauna schimbărilor mari de temperatură.

Am vizitat vre-o două-trei case de țerani, ca să-mi fac o idee. În *pianterreno*, între pui de găină și găște, aflăiu femei, copii și un moșneag, care, lângă cuptorul deschis, puș la nivelul pământului (așa-zisul cămin), râșnia „polenta“, prinzul familiei. În fundul casei, care primește lumina, ușa, două paturi cu perne și plapome de stofă, mai multe scaune de lemn, o bancă, un *armadio* (scrin), polițe cu doi-trei saci răzimați de perete, care conțin de sigur bucate. În rîndul întâiu, adecă la etaj, mai mare curățenie, mai multă lumină; cuptorul dedesupt e o înfundătură pătrată, în perete, cam de un metru largă, unul și jumătate înaltă, margeni care se afundă treptat; cornișe, ieșind înaintea în fundul înălțat de o palmă de la pământ. Sînt căminele sau cuptoarele deschise ale saloanelor, cu deosebire că din partea lor superioară se coboară un lanț de care se agață căldarea și alte vase de fier. Casele țeranilor mai avuți sînt ca ale burghesilor noștri, mai mari, mai comode decît ale săracului, mai mobilate, mai luminoase.

Am văzut pământurile de orez, „le risaie“. Buronzo stă în șesul Vercelli, loc de cultură de orez. Canale pretutindeni, pământuri nivelate, cu zăgazuri ce închid câte un mic lac. De la sămănătură până la ziua secerii toate pământurile de orez vor fi un mic lac. Orezul e plantă acvatică: are lipsă să stele continuu în elementul său. De aici aierul rău, „malaria“, cu toate acelea ce urmează, friguri, lingoare, etc.

După prînz, pe care-l făcurăm la unu', am vizitat castelul ruinat. Arhitectură măreață, turnuri, crenele, ferești gotice, păreți groși, înalți, în ruină mare parte. Toate satele au castelul, precum au avut bastioanele și feudalul lor. Astăzi au intrat în

„loculi affittaioli“ chiriași, cari în cinci-zece ani se fac proprietari, domnii castelelor. Am vizitat pe farmacistul Pozdiolo.

Buțile de vin de Maserano, care se asemănă foarte mult cu *la Calamichi* din Sicilia, întocmai ca și „Caluso charetto“ cu vinul nostru de Orăștie¹. La noi îți dau de mâncat; dincolo de Carpați dulceți, cafea; — aici, de băut vin.

Farmacisti au centrul întâlnirii: aici se face politică, aici se desbat chestiile zilei, aici se spală cămașa altuia. E prăvălia bărbierului în sens mai înalt, încât se cetesc și zărele și se discută câte odată și lucruri demne de discutat.

Duminecă, ziua de Paști, ploua desperat. În biserică organe; cânta corul. Organe însă și cântece ca în teatru: artei i se sacrifică sentimentul religios: îți vine a aplauda sau a șuiera în loc de a te ruga.

La i-șire am trecut în revistă publicul. Oameni blonzi, tipuri între Nemți și Ruși.

Fețe palide, coloare de plumb, — semne de muncă și oboseală mare, de aier rău, de miserie. Femei în general mici de statură, brune, destul de frumușele. Contrast curios: ochii și părul lor negru, în contrast cu ochii albaștri cum e cerul; păr ce merge mai mult la blond decât la brun al bărbaților.

La prânz, ca să vă faceți o idee de ceia ce am mâncat: friptură de maiu și splină, gogoșele, „risotto alla milanese“, răsol, puiu fiert, friptură de miel, supă cu tăieței, carne de vițel preparată cu sos (*stuffalino*), saladă, fructe: pere, mere, cireșe, frăguțe, poamă, cașuri: Gorgonzola, Stracchino, Parmigiano. Vin de Caluso nou; iar după fructe „caluso amaretto bianco“ din 1870. Cafea neagră.

Nu pască, nu ouă roșii, nu cele sfințite. Alte țeri, alte datini! Supa la capăt și salata singură! Ce gusturi curioase! Așa e pretutindeni! Așa m'am învățat de cinci ani.

Eram șase la masă: toți cei din casă: dr. Angelo Cotta, cumnatul d-rului Forno, un al doilea Garibaldi, bătrân, republican „pretofob“ (dușman al preoților); „peste della società, canaglia“, zice despre preuți. „Ci vuol la scienza di Archimede per sapere che il prete è un'impostore“, zice Gariba'di. Nota bene, preoții italieni merită aceste titluri: inimicii naționalității, ai progresului, proști, ignoranți, ei înșiși sînt cauza desprețului general cu care sînt priviți de inteligența italiană.

¹ „Oracsia.“

Apoi tatăl Forno cu copiii săi: Enrico, Luigi, student de liceu, Carlino, Giotto, băieți în școlile elementare. Forno e văduv, n'are fete, nici n'a avut. Trăiesc împreună cu cumnatul dr. Cotta, *zitello* (burlac).

După masă vizitarăm familia secretarului comunal Gilardi: trei băieți studenți în Turin și două fetițe. Chiriașul (arendașul) familiei Doria, d. Barri. Noi butelii, noi închinări.

Într'această mare adunare în birturile satului — în două, partidul doctorului, în celelalte două și în cafenea adversarii —, mari vorbiri, multe pomeniri și mai multe deșertări de butelii conținătoare de „Barbera“, „Borolo“ „Caluso“. Se tratează despre alegerile administrative comunale, care sânt aproape. Se tratează *nientemeno* (nimic mai puțin) decât de a da afară pe d-rul Spinz, adus de adversarii d-rului Forno din Elveția, de a distruge guvernul a doi-trei indivizi din partidul contrar, cei mai isteți din comună, domnitorii situației, suveranii satului.

Războiul constituțional, războiul vieții, mai puțin sau mai mult onest.

Jurnal.

Luni, ne suim în turnul bisericii: timpul se mai deschide, privire măreață asupra Alpilor, asupra șesului verceles. Se vede Biella, cetatea cea mai industrială a Italiei, Massarano, Gattinara, coline pline de case care albesc spre plăcerea ochilor, munți albi de neaună, supt acoperemântul obscur al norilor. Am mers apoi în trăsură până la „Cascine di San Giacomo“, între câmpii de orez. Satul Cascine, mic cam de opt sute de locuitori, este o repețire a tuturor satelor: o piață, două-trei strade, case înalte cu balcoane, cu acoperemânt de olane. Apa Roasenda era mare: lăsăm trăsura spre a trece dincolo, pe podul de lemn stricat.

Întorcându-ne acasă după prânz, am mai vizitat pe frații Gilardi, unde nepotul lor Cichin (Franceschino) se puse să declame și să cânte, după rugămintea generală, „La piccola massaia“, „Cresce trà i fioli“; declamă în limbajul său copilaresc ca un aztec din Mezic, care nu cunoaște pronunția literei „r“. Au doară Mexicani mari menținură pronunția din copilăria lor? Ideie care-mi venise ascultând pe acest copilaș.

La patru, strîngerî de mână și mulțămiri d-rilor Forno și Cotta. Ne așteaptă omnibusul. Eram toți studenții din Buronzo și împrejurimile lui, în număr de opt.

Trecem Cavigio, cu ruinele sale de castel. Sosim în Santhià, unde ne punem în vagoanele căii fe ate. La Chivasso ni lăsăm amicii: ei o ieau către Turin, noi către Caluso.

Când ajungem în Caluso — loc celebru prin vinurile sale —, e noapte.

Plouă. La stație nicio căruță. O luăm pe jos până la casa Forno. Trezim pe Giovanni, vechiul servitor, unicul locuitor al casei. Ni facem paturile, ne culcăm.

Marți 18 April, Giovanni face o *polenta*, pe care o mîncăm cu lapte. Apoi, profitând de *una tregua* (un armistițiu) de ploaie, vizităm orașelul Caluso, teatrul lui mic, lacul de Candia. Vii și vii, pretutindenî. Vederi frumoase; cultura pămîntului nu lasă nimic de dorit. Visite la farmacie, la casa Bretti. La unu' ni facem prânzul. Eu fac o friptură sau mai bine o pârjoală, Enrico un scrobușor. Giovanni apoi ne aiută la mîncat. Nu-i bun de bucătar. Afară de *polenta*, pentru dânsul altă mîncare nu există.

Casa Forno din Caluso e cu etaj, mare, mai ca cea din Buronzo. E mai elegantă însă cu mult. Tapițerli pretutindenî, mobile comode, obiecte de lux, tablouri. E o vilă unde petrece familia în timpul culesului viilor. Are o grădînă frumoasă, curte făcută ca de pavilion.

După prânz vizităm casa Giacobbe, fost farmacist. Observ ca și la Bretti mulțimea camerelor. Eleganță și bun gust pretutindenî, ceia ce arată prezența domnișoarelor. Mergem apoi la prăvălia Crivelli, unde începem o discuție cu avocatul Guglielmo Giacobbe și tânărul Guglielmo Crivelli, negustori, care ține până seara, când Bretti ne duce în casa sa la cină. Se discută asupra principiului lucrurilor, asupra ultimului lor, asupra teoriilor naturii omenești, toate lucruri ce s'ar putea desvolta, bate, răsbate la înfinit. În chestii filosofice, ca de exemplu asupra spiritului, imortalității, ființii supreme, înclinațiilor particulare ale fiecărui individ, te împinge către o convingere în care are mare parte credința.

Madame Bretti ne tratează. Un tip atrăgător de mamă de familie. De la primul moment îți trezește simpatia. Maniere, modul de rațiune, totul e plăcut la dânsa¹. În călătoriile mele, mulți, mulți ani înapoi — vor fi șase-șapte acum —, aflăiu în Țara Oașului tot o matronă așa, care prin manierele sale îmi atrăsese

¹ Așa doresc eu pe mama copiilor miei (*șters*).

mult atenția; avea ceva gentil, atrăgător în vorbe, în acte, în toată ființa ei. Îți impune un sentiment de respect și admirație. Dacă ar fi fete, și-ar produce o afecție puternică; ai putea afla în caracterul lor *quid ego* al tău.

După cină mai discutăm, apoi luăm adio de la doamna casei. Seara, o petrecere în club sau casino, unde s'au presintat doctorul, primarul, autoritățile. Ca prin Buronzo și aici, la numele „Rumeni” toți privesc cam mirați; când însă amicul Enrico Forno explica poziția țărilor noastre, „a le son paesi visin alla Turchia”, pare că numele-i impresionează și a înțelege că, dacă (sântem vecini) cu Turcii, sântem aproape de ei. — Biată Românie, de ce recomandație ai lipsă ca să te cunoască însăși mama ta! Discursul merge în limba lor particulară, ca pretutindeni, în dialectul piemontes. Noroc că în cinci ani de zile am ajuns a o înțelege; altcum „starei fresco” (dă Doamne bine!).

Enrico vroia să mergem încă să salutăm pe d-rul Buffinelli, mai ales însă pe fetele lui. Doamna Bretti mi le-a descris, mi le-a recomandat: Rosa, Antonietta, Fiorenza, Camilla, Chiarina. Rosa e a avocatului G. Giacobbe, Antonietta a lui Enrico Forno; celelalte sânt libere, pot alege. Di i nenorocire, n' m putut nici măcar să le văd; nu erau acasa.

Mergem la Villa Camino afara d'n Caluso supt o ploale ce părea un semi-diluviu; salutăm pe doamna, domnișoarele, nu însă cele cautate. Era scris să nu vedem pe dr. Ruffinelli cu fetele lui: Rosa, Antonietta, Fiorenza, Camilla, Chiarina.

A doua zi, la oarele zece dimineața, eram la lecția profesorului Reymond, de oculistică, în Turin.

Miercuri apoi pleca Costică. Mă așteptase ca să-l îmbrățișez încă odată, să-i zic „drum bun, noroc bun”.

Jurnal.

Școli, studii, masă, primblare sau teatru, patul: compendiul vieții unui student. Am datina de a mă scula totdeauna cu ziua: iarna pe la șapte, vara pe la cinci. Mă culc în general între zece și douăsprezece. Dorm în mediu opt ore. După observarea mea proprie, este cifra ce convine idiosincrasiei mele, individului meu. Dacă dorm mai puțin, devin somnolent în cursul zilei sau sufăr altcum.

În distribuirile afacerilor mele, observ orariul scolastic: dimineața spital, visite la patul bolnavilor, de la 9 școală până la 11 1/2. Masa. La 1 școală până la 4, de trei ori pe săptă-

mână până la 5. De la 4 sau 5, studii până la 6-7, vara până la 8. Prânzul. Primblare sau teatru. Deseară, corespondența sau cetitul ziarelor române și italiene.

Înainte de masă merg totdeauna la băieții români Badereu și Cristodul. Facem politică, discuții, ni comunicăm noutățile din țară. Cristodul mănâncă cu mine: mă însoțește.

Iarna, primblarea se face supt Portici di Pò; o facem cu Ottavio Cerrotti, locotenent la vânători; mâncăm laolaltă, conversăm nemțește ca să ne exercităm. Cu primăvara, schimbăm Portici cu aleile și grădinile atât de frumoase din Turin.

Până ce la noi în țară era un cald nesuferit, aici în Turin nu mai puturăm de frig în luna lui Aprilie, precum și într-o parte din luna lui Maiu, deci primblările noastre rămaseră tot Porticilor, loc acoperit, elegant, destul de lung și pentru o primblare mare, și plin de public.

Vara, adecă cu începerea căldurilor de la mijlocul lunii Maiu, se schimbă viața. Se doarme și ziua, deci se prelungește noaptea în lucrări, iar dimineața ne vede afară din pat. Este imposibil în căldurile acestea mari a rezista somnului. Pe la noi nu se poate înțelege un asemenea fapt. Aici orice luptă contra siestei este imposibilă. Trebuie omul să probeze, ca să se convingă că numai își pierde timpul și buna voință în a se opune naturii. Sau una, două oare de somn după douăsprezece sau pierderea a trei, patru oare ce curg între amiază și prânz în a fi nevoios, somnoros, impacient.

Causele acestei invazii de somn stau în atmosferă, cu toate modificările ei, în mod că, pe când iarna, precum și în celelalte anotimpuri, somnul nu e o tortură care se impune celor ce nu voiesc a asculta impulsul iresistibil al corpului, vara e o cerință imperioasă.

Apropiindu-ne de examene, care, după regulamentul nou al lui Bonghi, în anul acesta consistă numai din o singură materie, ca pentru anul viitor să fim de tot în regulament, adecă să luam examenele în grupe ca să asudăm mai bine decât acuma când le luam câte pe unu, din începutul lunii lui Maiu am suspendat lucrările mele de „gramatică română“ ca să mă dedic special anatomiei topografice. La finea lunii eram preparat. Studiău dimineața până la 9^{1/2}, după școală, de la 11^{1/2} până la 12^{1/2} la Valentin, seara iarăși la Valentin, de la 5 până la 7^{1/2} sau 8. O lună întreagă; în lunie făcuți numai repetiție singur sau cu Corelli sau Mariscotti și Inverardi. La

8 Iunie examenul; rezultat: treizeci de puncte, toate „voturile”. Banca mea din „rotundă”, care se află în vârful ridicăturii mici de pământ de lângă Corso d’Azeglio, la Nord-Vestul Grădinii Botanice cu Valentin, mă revedea în toate zilele cu cartea sau cu notele în mână. Acolo, pe banca ce privește minunata panoramă a Supergăi și a colinei zise „Monte dei Capuccini”, cu părțile sale vecine, acolo învățai, îmi însușii toată materia. Câte examene nu făcui — se poate zice — aici! Nu examene din acești doi ani mai de pe urmă, fiindcă aceia, dureroasă amintire, i-am făcut în pat, ci examenele din anul I-ii și al II-lea de medicină. Mi-aduc aminte că locul meu predilect a fost și atuncea tot banca aceia de către Superga, la piciorul „Ipocastanilor” (castanilor porcești), cari, plantați la periferia cercului, limitează „rotonda”, platforma; arborele din mijlocul „rotondei”, așa de micu! spațiu ce este vârful acestei colinițe, exprimă produsul de artă a omului.

Valentinul a fost de la prima vedere simpatia mea. În primele zile ale sosirii mele în Turin, primblându-mă de-a lungul bulevardului Viale del Re, ajuns eu, atras de colină, dincolo de Turin, la podul de fier de pe Pò. În dreapta zăriiu grădina, mare, frumoasă, bine ținută. În Buda, grădina din Margit-Sziget, precum și várkert al Palatului Regesc, îmi inspiraseră sentimente încă nu încercate; după ce văzui grădina din piața Carlo Felice, care e aproape de otelul „Bologna” — primul meu otel —, precum și Valentinul, se schimbă ideile mele de tot. Ce palidă figură grădinile din Buda pe lângă acestea! Italia e țara florilor, cu gustul artistic —, două condiții care fac din grădinile lor un loc delicios.

Municipiul din Turin cheltuiește o sumă însemnată pentru întreținerea lor. Grădinarii țin o curățenie demnă stradelor din Turin, cătatea atât de vestită prin curățenia sa. Straturile de flori se schimbă după calendarul botanic. Abia a început a înflori un ordin de plante în serele Municipiului, numai decât e transportat în straturile grădinilor. Cu atenție, de exemplu, timp de doi, trei ani ai putea învăța botanica și mai în deosebi partea aceia ce privește timpul înfloririi cu simpla observare a florilor din *aiuole*, care din când în când se perindează.

De câte ori mergeam la oculistică, departe douăzeci și șapte de minute din Borgo-Nuovo în strada Iuvara, aproape de stația feroviară (Porta Susa), totdeauna sacrificam un minut-două privirii acestor „aiuole” din grădina *della Cittadella*. Observi

perindându-se iacintele, *gelsominele*, tulipele, *cinerariile*, *coleele*, *nefaliile*, *camarele*, verbinelile, petuniile, rosele, gheraniile, flaxele, cu alte plante de ornament, ca foaia de argint, cu o grijă care formează mândria unui bun grădinar.

Într'o zi, în Rebandengo, număraseram lângă monumentul părintelui vânătorilor italieni, Lamarmora, nouăsprezece varietăți de *cinerarii* într'o singură *aiuola*, mare nu mai mult cât un elipsoid de cinci până la șapte pași.

Valentinul are lunci, alei, ridicături de pământ, văi, cascade și mai în deosebi o panoramă încântătoare: colinele dincolo de Pò și Alpi. După terminarea studiului meu zilnic, înainte de a merge la prânz, o luam totdeauna către Palatul dării la țintă „*Tiro a segno*”, din dosul palatului Valentin, azi reședință regală, palat superb, astăzi Școala Superioară de aplicație pentru ingineri. Pe aici e calea către fundul grădinii dincolo de lacul pentru patinatori. Lângă Pò, între palatul Valentinului și între fundul grădinii, aproape de casa societății „Canotierilor di Pò”, se află un grup de stalactite care voiesc să imite o stâncă artificială. În fața acelei stânci, dincolo de Pò, lângă drumul țerii care duce la Moncalieri, o bucată din acea colină care se întinde în dreapta și în stânga către Alpi și către Superga oferă o panoramă căreia eu nu încetaiu a-i prezenta omagiile mele de toate zilele admirând-o. O aflăiu frumoasă privind-o de pe malul Padului. Verdeța aceia a arborilor, cu toate gradațiile acestei colorii care esențial o compune, este de un efect care va dura în mine cât va sta memoria acestui tablou. Din jos de drum, ridicată pe râpa înaltă a râului, se află o casă cu două rânduri, îmbrățișată, închisă de brațele lungi ale viței și adumbrită de arbori. Asupra ei, dincolo de drum, se înalță cu un povârniș destul de răpede colina, către vârf o vilă, în dreapta vii și în mijloc o mică îngropătură cauzată de un râuleț care se varsă în Pò, în stânga casei de pe mal. Sublimul panoramei e tocmai râulețul: împrejurul lui se grupează casa micuță, două poduri lungi de-asupra lui formând două arcade, cu un fond obscur, misterios, care se pierde în umbra arborilor ce-i stau de-asupra, înlături, în toate părțile. În vârf, vila, cu coroana de arbori care închide scena, și care, dacă aș fi eu pictor, aș zugrăvi-o ca să-mi aduc aminte totdeauna de impresiile înălțătoare ce mă cuprindeau în contemplarea acestui loc. Aici este centrul panoramelor celor mai frumoase ce se află în Valentin. Parcă dinadins au făcut stâncile acelea de stalactite, ca pu-

blicul să admire catena Alpilor, cu giganticul Monviso în mijloc, palatul Valentinului, toată colina, cu vilele, grădinile, verdeața și biserica de pe Monte dei Capuccini, ce ți se pare că voiește a se ridica spre cer, spre a continua colina conică cu care să se termine în vârf.

Din casa mea din Via dell'Ospedale, 40, de când m'am mutat la al treilea etaj, o parte din panorama aceasta este în jurul balconului meu. De la Monte dei Capuccini pot privi colina până ce se pierde dincolo de acoperământul vârfuit, asemenea cu castelele gotice; în dreapta, de la cupola bisericii S. Massimo, mi se întind în semicerc Alpii, până ce mi-i iau din vedere zidurile obscure ale spitalului Sf. Ioan. În stânga celor două turnuri ale bisericii protestanților se ridică Monviso, un enorm con de zahăr, care e un vârf pus peste vârfurile catenei Alpilor, înalt, semeț, ascuțit.

După examenele de anatomie, examenele așa-zise „de profit“, în sensul noului regulament. Cetesc materiile, învăț verbe ne-regulate franceze, corectez gramatica mea și continuu viața de student. La masa de sară, mari discuții: de când ofițerii Zoppegni, Porfora, Cerotti s'au dus care încotro, am rămas cu poetul Zoppegni, fratele ofițerului și cu elevii ingineri Sertour, Sighinolfi și avocatul M. Ferraris. Discuțiile însă se fac și după masă, între primblările noastre către Valentin, supt platanii bulevardului Viale del Re, sau, când timpul e nemerit, supt Portici di Pò. În locul lui Cerotti îmi face compania tânărul Sertour, de lângă Susa, băiat inteligent, băiat de inimă. Ni povestim năcazurile, pățaniile vieții, visurile noastre; discutăm asupra chestiilor ce ni cad supt mână, asupra femeilor, bărbaților.

PARIS

(Preliminariile. Călătoria. Parisul pe dinafară.)

1876.

Apoi nu mai puteam mai mult. Mă îmbolnăvisem. Lucru curios: diarie, tusa, boli de răceală în vara mare, în luna lui Iulie. Cristodorel îmi tot zicea: „Ai să crăchi de ciudă, bre, dacă ești așa de impacient. Nu-ți trimet paralele, fiindcă e „chestia Orientului“. N'au parale. Bunurile societății tale sânt bunuri de Stat: Statul o fi decretat, ca în Serbia, suspensiunea plăților pe trei luni. Așteaptă încă trei luni!“.

Nu mai puteam: bufniam de năcaz. „Uită-te cum conjură

toate contra mea! Iaca visurile mele, iaca planurile mele cum se ruinează. În anii trecuți boli rele, grele, m'au copleșit, în anul acesta trebuia să vină Turcii ca să-mi distrugă dorințele mele! Nu-mi lipsia altceva decât paralele. Aveam în buzunar certificatele de profit și asistență, prescrise de noul regulament, aveam chiar la 8 Iunie examenele de anatomie atopografică cu treizeci de voturi din treizeci; cei mai mulți eram în așteptare de două săptămâni, cu recomandările profesorului Reymond, directorul clinicei oculistice din Turin, la colegii săi din Paris, Meyer, Veiker, Landolt.

Și bursa mea nu sosia. Am scris societății mele, cu ocazia trimiterii certificatului de anatomie, că doresc să petrec vacanța la Paris pentru unele studii ale mele ce-mi interesează mai de aproape viitorul, deci rugău pretutindeni a-mi expedia paralele după calendarul catolicilor, ca să fiu în stare a pleca de 1-iu Iulie, cu atât mai deosebit că anul școlastic se termină la 28 Iunie.

La 1-iu Iulie, telegrafiai. Nimic. Am scris o a treia epistolă asigurată. Nimic. Era să înnebunesc de nerăbdare și ciudă: stăteam ca un „non-sens” în Turin; așteptarea mea era o pierdere de timp, un supliciu de Tantal în căldurile lui Iulie, supt cerul Italiei, fără școli, fără ocupație.

Ah! de câte ori mi-am adus sminte de bietul Papiu Ilarian, adevărat tată, încurajatorul, îngrijitorul nostru. Nu trecea 28 din lună și aveam în mână paralele. Nu confesiuni, nu neplăceri la birturi, împrumuturi, credite.

La 15 Iulie, N. Badereu primi parale. I-am spus despre condițiile mele. Băiatul, drept răspuns, mi-a dat cincisprezece napoleondori împrumut. Plătiiu datorile de cincisprezece zile din luna începută, și seara la 11.47 eram în tren către Franța.

Nimic nu mă delecta. Ca să mă ocup, ca să-mi fie mai ușoară așteptarea, aveam de la d. Vegezzi-Ruscalla gramatica franceso-romană a lui Mircesco și Vaillant, precum și vocabulariul lui Frolo, — cărți de mult cerute și de care aveam lipsă pentru gramatica mea. Le-am cetit, am făcut notițe, m'am folosit de dânsle. Vegezzi-Ruscalla îmi promisese a-mi face prefața și a mă ajutama în editarea operei; vom vedea.

Am avut apoi o altă afacere curioasă de cinci zile. Am făcut pe pacificatorul. Într'o zi, erau ultimele zile din Iunie, toată „Trattoria Occimiana”, birtul unde mâncam noi, Românii, era pe *sopra*. S'a întâmplat, din cauza jocului „morsa”, o neînțelegere

între studentul în medicină Robotti și studenții în matematică frații Ricci. Robotti a început cu injuriile, frații Ricci au pus capăt, au terminat cu faptele. L-au așteptat supt poartă și, când Robotti scobori scările cu amicul său Quaglia, jur st, s'a terminat scena, afacerea: l-au dat o bătaie cu pumnii, nici de cum demnă de studenți. Destul atâta, că frații Ricci l-au pândit, l-au bătut, l-au batjocurit fără ca acela să se fi putut apăra: Robotti a așteptat două zile ca să vadă ce vor zice Ricci. Observînd însă că, în loc să se căiască, se făceau mândri de bătaia dată, Robotti a înaintat plângere la pretura urbană. Desbaterea s'a fixat la 5 Iulie. Scena începea a deveni serioasă: studenții în fața tribunalului, studenții pe paginile ziarelor, condamnați, poate și închiși. Lucru scandalos. Tovarășii de masă, amicii păcii, acela cari nu părtiniam nici pe ăsta, nici pe cela, oameni cari aş dori să fie cât de mulți în societate, au zis: „Nu merge bine; și tinerii sânt tineri: din lucruri mici se fac lucruri mari: *parva favilla*“. S'a zis că ar fi bine a concilia părțile și cu aclamație generală aleg pe M. Ferraris, avocat, și pe mine, ca pacificatori, ca străini, nu amici ai părților beligerante. Robotti nu voia să știe despre pace; frații Ricci doriau să vie la înțelegere. La a dona conferință de la cafenea „Magna Rabatti“ se luă o hotărâre. Vine Maggiorino Ferraris să întoarcă chestia legală: advocații sânt făcuți spre ruinarea păcii. A voit să demonstreze celula că legea, președintele, martorii, cari nu existau încă, cu multe argumente de avocat, toate îi dau nedreptate lui. Robotti s'a înfuriat și ne-a lăsat frumușel supt porticele „Corsului Principe Amedeo“.

A vorbi unui individ bătut că n'are dreptate, numai doar a vorbi unui tânăr că în asemenea casuri n'are dreptate, că prin urmare să se umilească, este a nu cunoaște etatea omenirii; este a face cu sila războiului. Amicul Quaglia ruga pe Ferraris să lase afacerea aceasta pe responsabilitatea „del signor Onorodea tu“.

Frații Ricci aveau interes să nu mearga la tribunal: ca studenți, ca băieți cu familie, ca parte probabil condamnată.

Robotti era rezonabil, spre norocul păcii: „Te-au bătut, adevărat; te-au tratat rău; toată dreptatea! Ai toate opiniile pentru tine; voiești a te răsbuna prin tribunal? Contra cui? Cu ce folos? Injuriile avute nu se șterg cu o declarație a tribunalului. Dacă societatea te condamnă, îți pot da dreptate toate tribunalele lumii: tu vei fi totdeauna omul ce are lipsă de societate. În cazul nostru, societatea, toți cari te cunosc, îți dau drep-

tate: ești partea suferitoare. Ce satisfacție voiești mai mult? Ești student: voiești a „infama” un alt student fiindcă, într'un moment de orgoliu, de nebunie, te-a pândit, te-a atacat? Au doară crezi că un tânăr condamnat se va îndestuli cu condamnarea sa? Crezi că totul se va termina cu rețeta tribunalului? Sângele tinerilor e foc și adesea multe lucruri de nimic au nimicit viitorul multora. Fii generos: te-a insultat până la sânge: tu ertă, tu cel ce ai suferit faci o abnegație, suferi și mai mult: uiți pumnii avuți“.

Se înțelege că era ușor a zice „iertă”, după ce citațiile tribunalului erau acum expediate și fără să știu ce ar zice frații Ricci. Trebuia ca inițiativa iertării să fie rugarea de uitare din partea Riccilor. Lucru delicat, dar nu imposibil la tineri. Eu propuselu să ne gândim la un alt mijloc.

„Fii generos de tot, frate Robotti, tu ierți fără a umili pe nimeni; ca să aibă însă valoarea morală iertarea ta, frații Ricci să deie o biată sumă săracilor de la «Gazzetta di Torino»“.

A treia zi seara, la nouă, m'am dus la frații Ricci. Oameni serioși, scurți la vorbă, franci, sinceri. Eu am învățat a-i stima: era un mare păcat ca asemenea indivizi să meargă la curtea pretorului, pe gura orașului, și, cine știe, să se pândească cu revolverul în buzunar. Expuseiu negocierile:

„Robotti nu voiește a umili pe nimeni; nu voiește scandal: el însuși student, nu voiește să fie nici amicul, nici inamicul fraților Ricci; să-i considere ca necunoscut; îi iertă pentru momentul acela trist, își retrage plângerea; voiește însă satisfacția morală“.

Frații Ricci mi-au dat răspunsul: „Dăm satisfacția morală d-lui Rubotti de a recunoaște totul just; deci trimetem din buna noastră voință douăzeci de lei săracilor de la «Gazzetta di Torino»“.

Am încasat cei douăzeci de lei, li-am strâns mâna și m'am dus acasă.

A doua zi, vine Maggiorino, că e injurios pentru frații Ricci, că nu trebuie să cedeze, că el i-ar consilia să facă procesul ei.

L-am luat de braț și i-am zis: „Advocate, să-ți aduci aminte că în momentul acesta ești pacificator, că trebuie cu orice mijloc onest a face ca să nu se întâmple un scandal, că, dacă noi lăsăm oamenii aceștia la tribunal, să-i vezi, în cas de condamnare, că-și trag cu revolverele“.

Din fericire, Robotti a acceptat, a retras plângerea; eu am

plătit la „Gazzetta di Torino“, am băut la „Occimiano“ butelile de Barolo cu care ne-au tratat frații Ricci, și pacea fu făcută.

Alcun cine știe ce s'ar fi întâmplat! Un lucru am știut și eu, un lucru am învățat. De multe ori omul face unele fapte, dar prejudiciile, societatea, condițiile, amorul propriu mai ales îl fac îndărătnic a nu trata mai drept; așa că, dacă intervine un al treilea, pacea se face iute.

Un lucru am învățat: oamenii cei mai periculoși sânt amicii cari cu orișice preț voiesc a te salva, a-ți da dreptate. Te vor compromite cu zelul lor fără limite, îți vor crea încurcături, zile rele, înimici, dar ideile lor de lume sânt salvate. Asemenea oameni n'au de loc bun simț; sânt cei mai periculoși indivizi în societate: ajițătorii, susținătorii amorului propriu rău înțeles, cauza războaielor, intrigilor. Toată știința traiului social se reduce la bunul simț: a lua oamenii cum sânt făcuți. Lucrul greu este numai a cunoaște oamenii; alcun e adevărată zicerea: „quanta parva sapientia regitur mundus“.

Această afacere fu un mic răcoritor, care îmi înșelă venirea zilelor lungi de așteptare, de impaciență.

La 3 dimineața eram pe supt tunelul „Mont-Cenisului“. Nu știu de ce, dar, ca să ni fie firea, ne-am oprit de două ori; în fine am revăzut cerul pur, înstelat, giganți negri, acești Alpi cari limitează acel petec clar unde lucesc stelele și care, din ce în ce, devine mai luminos. Către patru avem zorile, de un efect indescrribibil între munți. Mi-am adus aminte de petrecerile noastre cu soră-mea Isabela pe muntele „Stâna Sasului“, de excursiile pe „Pietrosul“, cu Vasile Mihalcea și Popa, când des de dimineață admiram scena aceia necunoscută celei mai mari părți a omenirii.

Spre Paris.

Jurnal (1876).

La Modane, visita bagajelor, cărților de recunoaștere; o așteptare de treizeci de minute. Se făcuse ziua mare. Am văzut munți înalți, ponciși, mai drepți, goi, ici-colea plantați cu pini, cascade de apă romantice, văi strâmte, sate destul de dese, cu case mici, mici de piatră.

Cătră Chambéry valea se mai lărgeste, devine șesulle, munții se mai rotunjesc, se mai înverzesc; văd pretutindenți holde galbene, ba și vii. La Chambéry sântem în șes, cu o coroană de

munți admirabilă. Trecem de-a lungul lacului Bourget, un Balaton, care-și are și el colinele, dar fără păduri și fără vinețimea aceia frumoasă a formelor atât de cântate de poetul Kisfaludy. Întrăm în dealuri înalte, răpoase, cu povârnișuri care le fac să fie mai incultivabile; văi destul de frumoșele; în depărtare catena Alpilor și a Jurei. Cătră Bourg, călătorim între coline verzi, văi frumoșele, largi, holde de grâu, de ovăs, de săcară, puțin mălaiu, vii pe coline și pe șes, sate curate, elegante, cu casele lor de piatră cu etaje, cu balcoane și cu acoperemânt sur de ardesie.

Burgundia are o asămănare minunată cu Transilvania, coline rotungioare, șesuri mici și mari, ba și câmpii întinse: aici ca la noi lanuri de cereale cultivate pe șes, fără brazdele Italianilor (*alla porca*), fără întrerupere de arbori; numai ici-colo vezi câte un rând de plopi de-a lungul drumurilor și câte un șir de răchită împrejurul câmpului, unde e umed locul. Am observat mulți nuci în Savoia, și pretutindeni o predilecție specială către plopi și răchită, tocmai ca la noi, în Savoia sau, mai bine, ca, în Italia septentrională, fragariul.

La Mâcon șesul, cultivat ca livezi, este de o impresie foarte plăcută: îți pare un parc verde, imens. Într'un lat vezi șesul, în celălalt colinele; călătorim de-a lungul Savoii; de la Châlons apoi la picioarele „Côte d'or“, „Coasta de aur“, frumoasa catenă de coline care produce *aur*: vinurile Burgundiei — asemenea la Dealul-Mare din România, — lung, regulat; coline mici, continue, rotunde; vii pe deal și în șes; câmpii ca la noi, fără arbori, fără case; ca în Italia, libere; câte un șir de plopi pe laturile drumurilor de țară; câte o răchită ici-colea.

La Dijon, începe a insera, spre norocul nostru, fiindcă nu mai puteam de cald. Vagoanele franceze sânt mici, atât de joase încât nu poți sta în picioare, din care cauză se face în ele o căldură sufocătoare. În privința aceasta, Francesii sânt foarte înapoiți. Pe la stație, nu sânt vânzători de apă, fructe, dulciuri, prăjituri, țigări, ca în Italia. Trebuie să-ți rupi capul alergând, cu frica în spate că pierzi trenul, în a căuta bufetul. Eu o pățisem tare rău: La Modane erau 3 1/2 dimineața; nu avusem timpul, dar nici voia de a mânca. Mi-am zis: „Mănânc la Chambéry, unde vom sosi pe la șapte“. La Chambéry, zece minute de așteptare cu schimbul trenului: adio mâncare! Consult orașul și văd că până la Ambérieux nu mai avem așteptări destul de mari spre a mânca. Aveam o foame de căne. Spre

norocul meu eram în compania a trei Italiani, marinari genovesi, cari treceau la Rotterdam, spre a ajunge corabia lor. M'au înbiat, m'au tratat cu salam, caș, pâne albă și vin ligur. Cunoștință făcută la Modane, unde i-am îndrumat cu biletele, întru cât ei nu vorbeau franțuzește. Unul din ei era un tip minunat, demn de penelul unui pictor. Tânăr, cam de douăzeci și cinci, treizeci de ani, înalt, bine făcut, ochii, părul negri, mustățile și bărbia mică „alla italiana“, fața ovală, nasul drept, gura regulată, un colorit brun italic, mișcări vioaie, la vorbă răpede, dar așezat, inteligent, era căpetenia soților săi.

I-am însoțit până la Paris, unde li-am scris numele gării și oara trenului ce aveau de luat către Bruxelles.

Altcum am avut mult noroc în călătoria aceasta. La Chambéry s'a suit un tânăr. Părea un Engles călător. Mustățile, barba, blonde; fața, roșie-albă cu trăsături englese; îmbrăcat de călătorie, cu curelele traistei sale de piele în cruciș pe piept, ochelari negri contra soarelui, pălărie englesă de călătorie; mai lipsia încă să-i văd călcăiele ghetelor, ca să-i stabilesc cu siguranță naționalitatea.

Merveille du monde, avea ghetete cu călcăie, ca Englesii; călcăie adecă înalte numai de o jumătate de deget. Aista e Engles! La Ambérieux, trebuia să așteptăm trenul nostru, fiindcă celălalt, cu care venisem, mergea la Lyon. Acolo m'am pus la vorbă cu dumnealui. El mă auzise vorbind italienește. A început-o el italienește. Hm! I cugetam, curios, Englesii nu prea învață limba altora. Mai târziu am știut apoi că dumnealui e L'Hôpital, *commiss-voyageur* de articole de mătăasă al unei case din Paris, Savoiard și nicidecum Engles, cu toate că poartă ochelari negri și, ce e și mai mult, ghetete fără călcăiu.

De altă parte, el n'a voit să înțeleagă cum pot fi eu *Rumano*, și nu *Romano*, când sânt Italian, adecă atunci când vorbesc italienește în așa fel că nu mă cunoaște că sânt străin. Apoi l-am lăsat să creadă că sânt Italian, după ce am văzut că nu-i intră în cap cum poate cineva fi student italian, român și nu roman.

Și în această credință a rămas și în Paris, unde m'a presintat amicilor săi A. Éverard și Verzin, studenți în medicină, tot Savoiarzi.

L'Hôpital mi-a servit foarte bine. Fără dumnealui eu eram singur, cu impresia aceia tristă, indefinisabilă, care totdeauna mă cuprinde când mă aflu fără soț în mijlocul lumii străine,

care se mișcă, se salută, se bucură sau aleargă după afacerile lor.

A fost destul de gentil ca să-mi facă pe ciceronele pe toată calea; mă trata, refuzând tratațiile mele, care erau de reciprocitate, supt cuvânt că în Paris acceptă să-i fiu eu oaspete.

De la Dijon înoptasem; pe la trei dimineața zărisem șesul și coloniile din apropierea Parisului; la patru eram la Paris.

Parisul.

Ne-am pus în tramvaiu și hai la Hotel Biarritz, Rue Saint Honoré 86, aproape de Louvre. Pe drum el îmi explica monumentele: închisoarea Mazas, columna din Iulle pe locul unde a fost odată Bastilia, strada elegantă, cea d'întăiu din Paris, Rue de Rivoli, ruinele lui «Hôtel de ville», Primăria aprinsă de petrolierii Comunei, bulevardul Sébastopol. La Hôtel Biarritz aștepta amicul său Éverard; mă încredință lui, îmi strânse mâna și-mi promise că deseară, la 8, vin să mă viziteze. Éverard apoi chemă pe camerier, îmi dete camera aproape de dumnealui și-mi dete, tot în italienește, «il buon giorno».

Eu nu mai puteam de somn. M'am spălat, m'am premenit și m'am și pus în pat. Am dormit până la amiază. La unu' ieșiiu. Căldură mare, însă de suferit. Mare deosebire între Turin și Paris. Acolo te coci, aici numai te palești. Bădecker, *Guide de Paris*, era cu mine. El m'a condus pe Strada Rivoli la Louvre și la Tuileries. Strada Rivoli pe aici e Via di Pò din Turin: palate cu trei-patru etaje, de egală arhitectură, dedesupt cu portice, cu deosebire însă că, spre Seina, avem palatele Louvre, Tuileries, cu grădinile lor fără portice.

M'am dus în grădina Tuileriilor, apoi am ieșit în Piața Concordiei, am trecut Câmpii Elisei, fiind către Piața de l'Étoile, „a Stelei”, unde se ridică arcul de triumf al lui Napoleon I-ii.

Am voit să văd întâiu partea cea mai grandioasă din Paris.

Am rămas încântat. Asemenea lucruri nu mai văzusem: Louvre și Tuileriile sânt orașe întregi, grădinile lor câmpii întinse, palatele, monumentele, edificiile, în nori; aleile, păduri. Toate acestea îmi făcură impresia proporțiunilor gigantice: tot e mare, tot e grandios. Cercetăiu apoi mai cu de-amănuntul palatele, grădinile, monumentele și văzuiu că frumuseța însoțește proporțiile enorme ca să facă din aceste locuri partea cea mai inimitabilă din lume.

Partea occidentală a Tuileriilor e în ruine. Parisul cu ruinele

sale îmi aduse aminte de Roma. Și Roma, «capitala lumii», a fost așa de măreață, așa de admirabilă, și acolo cultul proporțiilor gigantice reunite cu arta a făcut să se zică: *Omnia romanae cedant miracula terrae; natura hic posuit quidquid ubique fuit*, și totuși astăzi numai ruine ni oferă. Paris, Paris, vor veni secole, vor veni nepoții noștri și, căutând între ruine toate semnele măririi la care ai ajuns, vor exclama: „Aici a fost acel oraș splendid, aici a fost noua Babilonie; au trăit acei oameni cari au dat lumii o nouă civilizație. *Roma, tuum nomen terris fatale regendis quantum fuit ipsa ruina docet*“.

Am mers până în „Piața Stelei“. Privirea de aici către Tuilerii, precum și îndărăt către Neuilly, este reunirea a tot ce poate da sublim un oraș; frumuseța și mărimea, arta și natura. De la Piața această, de unde se încep douăsprezece bulevarde, jur-împrejur, în formă de stea, m'am suit în vârful unui omnibus, care m'a condus către Pont de l'Alma, Boulevard Montparnasse. Am trecut în curtea palatului și bisericii Invalizilor. Biserica are turnul aurit pe care-l distingi prea bine și din mare depărtare. Tot cu Bădecker, fără să am nevoie a întreba pe oricine, consultând numai hărțile lui topografice și numele străzi'or, am venit la Boulevard St. Michel, unde, fiind acum târziu, am intrat într'un restaurant să prânzesc. Cu un franc și șizeci de bani mănânci prea bine: supă, trei feluri de bucate, fructe, o jumătate de sticlă de vin și pâne. Îmi era tare frică, nu cumva mănecarea să coste mult. Cum observăiu apoi în zilele următoare, în Paris trăiesc oameni ca în orice oraș mare. Bucătăria franceză este, apoi, ceva bine studiat pentru cerul gurii și stomahul indivizilor. Nu aveam ideie despre sosurile și deosebitele amestecuri ale lor. Sânt ceva excelent.

Deseară veni d. J. L'Hôpital, cu vecinul meu A. Éverard. Am mers pe Bulevardul Italienilor să vedem lumea. Ce mișcare, ce public! Bulevardul, luminat ca ziua. Cafenelele, berăriile, restaurantele, cu mesele ocupând o jumătate din pavagiu, pline de public; prăvăliile într'o lumină orbitoare; trăsuri fără număr, primblători, de nu te poți mișca. Am băut bere de Strasbourg și am fumat țigaretile lor predilecte: „caporal-major“.

În zilele următoare, de dimineața, până seara, pribegiam prin Paris. Întăiu vreau să fac cunoștință cu partea din afară, apoi cu cea din lăuntru: musee, biserici și locurile de vizitat, adecă. Apoi făcuu așa. Luasem cartea topografică pentru omnibusuri

a lui Bădecker, așteptam în cutare piață la stațiunea omnibusului meu, mă suiam în vârful lui și, cu cartea în mână, priviam străzile, casele, locurile pe unde treceam.

Unde treceam, la o altă stațiune luam un alt omnibus. Luam apoi vapoarele zise „mouches“, care circulă pe Seina. Am văzut margenile ei, cu Parisul central. Apoi, de la zidurile de încunjur, mă suiu în trenul cela ce încunjură tot Parisul dincoace de fortificație : e o călătorie de două oare și 22 de minute ; din vârful „imperialei“, — aveam vagoane cu etaje —, vezi aglomerația aceasta gigantică ce se numește Paris. Vezi colinele cum o încunjură, fortificațiile, grădinile de verdeață cultivate așa ca să poată produce cât mai mult (vezi caii ce trag la pompe pentru udatul acestor grădini.)

În toate aceste călătorii, observăiu că Parisul e mare, mare, frumos, curat, elegant ; că samănă mult cu Turinul, cu deosebire însă că, în Paris, lângă bulevardele largi, frumoase, afli stradele strâmte ; pe când în Turin partea veche e separată de cea nouă, aici e amestecată ; că lucrurile ce-ți atrag atenția pe stradă sânt : curățenia lor, pârâiașele de apă ce curg în latul trotuarelor pretutindeni, numerele de pe pereți, balcoanele până în vârful casei, care fac deosebite „redoane“, hornurile lungi cu zidurile verticale, acoperemintele caselor în stilul lui Mansard, particular în Franța (l-am observat în Mâcon, Dijon, etc.), un acoperemânt în unghiu ascuțit sau în formă de segment de sferă, singur, fiind acoperit cu ardesie sau zinc. În Italia, culoarea acoperemintelor e roșie din cauza olanelor de care se servesc. Am observat mai încolo că Parisienii sânt bruni la ochi și la păr, și nu blonzi, cum mi se spusese ; că nu este un tip particular caracteristic între dânșii, că, în general, sânt frumoși, că tipuri urâte, antipatice nu vezi, parcă ele ar fi oprite în Paris, că femeile de la o etate dată — treizeci la treizeci și cinci de ani — au tendința la obesitate, că doamnele sânt îmbrăcate admirabil, așa încât justifică locul prim ce-l ocupă în a dicta lumii întregi moda ; că femeile din popor poartă sucne și surtuțe tăiate ca în Italia, că scufia lor albă, care-i particularitatea îmbrăcăminții, le asamănă mult cu Bucureștenele care poartă tot scufia albă de tulle simplu, că servesc în cafenele, birturi, prăvălii mâncări.

Am observat cu plăcere că vizitii și vânzătorii Parisului nu te apostrofează, nu te chiamă, nu te necăjesc cu reclamele lor obraznice, ca în Italia, și mai ales în Neapole ; de bună samă

că ciceronii nu te persecută; că poți să te oprești înaintea unui obiect oarecare, fără să-ți sară înainte doi trei spre a-ți oferi serviciul lor.

Am cetit pretutindeni: *Liberté, égalité, fraternité* pe păreții palatelor regești și private, pe fruntea palatelor publice, a facultăților, școlilor, bisericilor, spitalelor, căsărilor, în toate unghiurile Parisului.

E frumos că lumea li este recunoscătoare că au proclamat și efectuat primii aceste sublime principii, baza civilizației noastre moderne, dar a repeta neconținut același lucru de zece, o sută, o mie de ori, este pueril, plictisitor. E un abus de „libertate, egalitate și fraternitate“.

Am văzut în toate părțile Parisului ruine. Par o nouă Cartagene, sau o Troia modernă. Mi-am adus aminte de versurile lui Virgil pe care le puse în gura lui Enea, când acesta vede marea lucrare ce se face împrejurul clădirii în Cartagena:

„*Oh felices quorum muri assurgunt.*”

Parisul se metamorfozează din zi în zi. Peste o sută de ani, nu va fi Parisul de astăzi. Peste douăzeci și cinci-cincizeci de ani, copiii de acum, pe atunci bătrâni, nu vor mai recunoaște străzile, casele lor unde s'au născut, unde au crescut. Ici, dau jos casele cele vechi, colo, ridică altele noi pe laturile bulevardului nou-tăiat; ieri aici vedeai numai păreții cu vârcile negre lungi — locul hornurilor —, astăzi vezi o grămadă de pietre albe, albinde; peste vre-un an, aici va fi un splendid bulevard.

Locurile publice ale Parisului sânt de o eleganță inegalabilă. Pretutindeni pare că o mână invisibilă întocmește obiectele, le aranjează, li dă locul lor așa ca să fie din laturea lor cea mai frumoasă și cea mai plăcută văzute. Cafenele, cofetării, berării, cârciumi de vin, de o curățenie olandesă, de o eleganță atractivă. Și natura pare a favorisa pe Parisieni: au piatră, calcar de clădit — pare marmoră târcată —, care nu puțin aievește eleganța palatelor, scârilor, podurilor unde întrebuințează această piatră fin-granuloasă.

Cu d. Versin am vizitat Jardin des plantes, grădina de istorie naturală a Parisului. Mi-a atras atenția distribuția elegantă, colecția reptilelor, unde vezi cu plăcere și numele de „România“ pe lângă numele unui Român — donatorului Furculescu —, urșii predilecți publicului —, cu elefanții, girafele și ipopotamii și colonia zisă „Labirintul“.

Am vizitat cu dumnealui Morga, localul de expunere publică a înecașilor și sinucișilor recunoscuți, palatul Facultății de Medicină, al Justiției și Tribunalului de Comerț. Palatul Justiției e în lucru; fusese aprins de comuniști: vedem pe păreții masivi efectele petrolului; așa se înțelege ușor cum s'a putut nimici de tot Hôtel de Ville, cu toate că e clădit masiv. Petrolul și praful au lucrat bine. Dacă au avut voie de distrus acești domni, de ce n'au distrus Parisul vechiu, urât? A arunca în aier palatele publice, a ruina monumentele, gloria francesă, a fost un adevărat vandalism.

Am fost într'o seară să ascult musica la grădina Tuilerțiilor. Supt castanii sălbateci umbroși vâjâia un public numeros. Musica, bine executată. Bucăți din opere italienești. Eu luasem în observare uniforme militare. Lucrul cel d'întăiu ce atrage atenția străinului la orișice frontieră este jandarmul. Abia am văzut jandarmul frances și începusem a mă îndoi de gustul în moda militară al Francesilor. Alb și negru cam merge, meargă și pantalonii albaștri; dar ceia ce nu merge de fel și face războiu aspru ochilor e centura galbenă în floarea lămâii, de pe care atârnă curelele săbiei de culoare albă. Galben care se opune direct colorii albe-galben ca lămâia de-asupra sumanului de culoare neagră!

Coloarea predilectă a Francesilor pentru armată e cea roșie: pantaloni, căciuli roșii, decorații, bande, broderii pe spate, gulere, până și coada de cal de pe cască, de culoare roșie. E o continuă repetiție de roșu. Par că-s honvezii ungurești. Apoi veșmintele sânt rău tăiate, stau pe bieții militari ca în silă. Nu știu care să fie cauza; poate economia, poate necesitățile militare, dar mă mir cum poate un popor întreg, care are o aptitudine specială pentru îmbrăcat, să tolereze această excepție mare de la regula generală! Cum femeile, domnițoarele modei, pot suferi pe bărbații lor, frații, fiii lor galbeni, roși-negri, roși-albaștri, totdeauna roșii? Unele uniforme fac o figură imposibilă: pe spate albe cu linii roșii, pe spate galbene cu linii verzi de-asupra sumanului albastru, cască galbenă cu coada de cal înroșită. Iată uniforma infanteriei: chipiu (căciulă) de culoare albastru foarte obscur, care pare negru, cu broderie galbenă, epolette și pantaloni roșii, la gât legătoare albastră clară sau mai bine azurie, ce pare a sfida continuu colorile vecine culoarea celei de la gât și a gulerului de la suman. Ofițerii poartă după grad unul sau amândouă cu șireturi, pe spate, sub-

locotenentul și locotenentul nu poartă decât numai un șiret pe dreapta sau pe stânga după grad. Văzut-ați voi un surtuc fără o mânecă? Un om ciung, suspinău; iată efectul ce-mi produse vederea acestei negațiuni absolute a esteticei și a bunului simț!

Ochii miei pentru primele zile au fost rău încercați. Apoi m'am deprins cu colorile, cu uniforme, ba și cu tăieturile lor.

Armata francesă îmi face impresia armatei din România. Parcă-s surori. Ofițerii eleganți; militarii ca vai de ei; veșminte ordinare, foarte rău îmbrăcate. Tipuri ca la noi: bruni, bine făcuți; nici marțial mândri, nici ca de pe stradă, slabi.

Pronunția parisiană: vai de capul noului venit! În călătoria mea pe *chemin de fer de ceinture*, împrejurul Parisului, notăiu aceste expresii pronunțate de conducătorul nostru, așa cum le scriu: „Vanceu“, „Potland“, „Avnu Satoi“; dacă nu aveam pe Bădecker cu mine, n'aș fi gicit că acele enigme sânt: „Vincennes“, „Pont-de-Flandre“, și „Avenue de Saint-Ouen“.

Abusul de pronunție altcum este deplâns și de Francesi. În Paris se strică limba din zi în zi. Au mania imitației: pronunță pe „a“ ca Englesii dacă în silaba ce vine se află „e“ sau se termină în consoanță: *Maden, quatre, lanivel, Vegner*, etc. Pe „o“ ca „eu“ înainte de consoanțele „m“, „n“, „an eum“, „m'eteun“, „perseun“. Când le-am auzit pentru prima oară, n'aș fi crezut niciodată că, în contra gramaticelor mele, aceștia vor să zică: *Un homme, m'étonne, personne*.

La 20 Iulie, Joi, m'am dus la oficiile Facultății de Medicină. Am cerut adresa vre-unui Român. Mi s'a spus că regulamentele interzic comunicarea adreselor. *Merci bien*.

„Lucru frumos“, — cugetam în mine, — „să nu pot afla Români în Paris, cu tot numărul lor cel mare“. M'am oprit la cafeneaua „Musée de Cluny“. Îmi era în cale: pe aici se merge la Facultate. Cer dicționarul adreselor, „Bottin“. Caut Agenția Diplomatică a României: o aflu, dar fără adresă. Întreb „feciorul“ de la cafenea cum să aflu pe cutari domni, dacă n'am adresa lor. — „Oh! dumneata vrei Români. Du-te în primul etaj, la biliard; vei afla pe compatrioții dumitale; aceasta e cafeneaua lor“.

În etajul de-asupra, pe primul pe care-l auziu vorbind românește l-am interpelat. Era d. G. Târnoveau, jurist. În scurt ne-am pus la vorbă și cu ceilalți, toți juriști. Politica, afacerile din Orient. Aici au ziare românești destule.

D. Vișoreanu îmi dăde adresa amicului său Măldărescu, student în medicină din Craiova, care m'a condus la clinica de la Facultate. Mi-a vorbit despre d-rul Drăgescu. Face afaceri, e medic de arondisment în Craiova. Prima notiță pe care o aud despre dânsul după despărțirea noastră. I-am scris, și el mi-a scris vre-o două scrisori, apoi a încetat de a se arăta viu.

Spitalul zis „Cliniques de la Faculté de Médecine“ e elegant, bine luminat, minunat aerat; am fost în partea chirurgicală, — niciun miros. Profesorul Broca venise însoțit de d. Obedenariu, profesor de fiziologie în București. Broca e un om mai curând mic decât înalt. Față expresivă, simpatică, vie. E om poate prea „allegro“, cum zic Italienii, pentru un profesor. O speță de Pachetti din Turin. E ajutat de elevii săi, interni și externi, studenți distribuiți pe la spitale. Poartă toți halul alb până în pământ, ca al camerierilor din Paris, ceia ce dă aparența maicelor italiene. Șeful infirmier e o doamnă; nu văd călugărițele. Sânt convins că serviciul aici trebuie să fie excelent. Nu intrigi, nu războiu între medicul curant și călugărițe, între călugărițe și nefavoriții lor bolnavi, între studenți și călugărițe, ca la noi în fericita Italie.

Fratele Măldărescu întâlnește pe Boulevardul St. Michel pe un amic al său, cu care facem cunoștință, d. Măinulescu, jurist. O întâlnire pentru întâiași dată, cu toate că Măldărescu e de cinci luni aici. Lucru rar în Paris, să dai de un amic al tău din România.

Duminecă 23 Iulie, după clinică, am mers la birtul nostru din rue Boucher, „Maison de Bouillon Gras“. E Savoiaard. Toate provinciile Franciei au reprezentanții lor în Paris. Mi se spune că Savoiazii și Alvernesii (*Auvergnats*) sânt cei mai numeroși, au cafenelele, birturile proprii, ținute de compatrioții lor. Acolo ne-am întâlnit L'Hôpital, L. Beauquis, A. Éverard și eu. După dejun am luat-o la primblare. Am vizitat grădina Luxembourg. Palatul ei e asemenea cu palatul Pitti din Florența. Are o grădină mare, bine ținută.

Mi-a atras atenția în special un șir de geranium, care face jurul întregului semicerc în care stă palatul. Va fi larg de sigur vre-un kilometru. Alele de arbori, de lămâi și de oleandri, în vase de lemn mari. Oleandrii înfloriți fac un efect surprinzător. Tătuca, diletant mare de flori și în special de oleandri, ar fi avut — sânt convins — o plăcere nespusă în a putea să admire oleandrii aceștia, mari, groși, înfloriți. Am văzut apoi o vanilie-

arbore, înaltă cam un metru, groasă ca brațul unui copil. Distribuția florilor din parc, precum și verdeța pajistii din mijloc, e foarte nemerită. Cum ar zice Nicu Badereu, e chestiune de apă. Turinul are grădini foarte frumoase, fiindcă sânt regulat udate de două ori pe zi.

Pe la 5, musică la Palais Royal.

Într'o fereastă a galeriei văd expuse toate fructele lumii: nuci de Brasilia, „letchies“, fructe de Iaponia, ananase de Martinica, cocosuri din Americi, struguri albi, roșii, negri din Africa, smochine din Sicilia, pere, mere, prune și persici de toate colorile, de toate mărimile, din Spania, din Maroc, din Egipt.

Paris, Paris, numai parale să aibi!

Musică și la Tuileries. Aici însă un praf așa de mare, încât furăm constrânși să fugim lângă Seina, pe Quai des Tuileries.

La șase și jumătate, prânzul la Gros. Iată menuul: ridichi cu unt, supă de tapioca, friptură de vițel cu salată, fasole verde cu sos, zmeură cu vin alb, roquefort, cafea neagră, cognac, o jumătate de litru de vin cu un sifon de apă de Seltz. Costă 2,60, din cari zece bani bacșiș. Datina de a bea după cafea cognac e curioasă, de tot francesă.

Apă nu se bea în Paris. E prea rea; are gustul apei stătătoare, gustul detriturilor organice; pare că bei apă stătută în butoiu (la aier deschis, la soare) trei-patru zile. E un gust imposibil. Când mă spăl, mirosul acela de descompunere organică îmi torturează mult nasul. Am observat că mirosul particular al Parisului e acest miros organic al apei, ceia ce se înțelege ușor, considerând marea cantitate de apă ce curge pe strade cu scop de curățenie, ce sare de prin fântâni; Seina curge în mijlocul Parisului.

Museele din Louvre.

De luni încoace am început a visita interiorul Parisului. Am început-o cu Louvre. Museele lui sânt cunoscute, vestite în toată lumea. Iată orariul meu din zilele acestea: Dimineața, la spital, până la unsprezece. Mănânc. După douăsprezece la Louvre; stau acolo până la cinci, când se închide. Până la șase cetesc vre-un ziar, pe bulevarde sau acasă; la șase masa. După masă, primblare, sau pe Bulevardul Italianilor sau în grădinile Tuileries. Mă culc la unsprezece, după ce cetesc vre-o jumătate de oară în pat gramatică sau altceva. Mă scol la șase. Scriu, studiez, până la opt și jumătate, oara spitalului.

La Louvre am început-o cu sculpturile, care sânt puse în primul etaj: secțiunea sculpturii antice. Destul de frumoasă colecție. Am văzut însă și mai frumoase— vorbind în totalitate— în Roma, și mai ales în Neapole.

Am admirat și eu capodoperele: Venerea de Milo, „la perle de toute la collection“, cum zice catalogul meu, Achile, Gladiatorul, Diana cu cerbul, Marsia satirul spânzurat de mâni pentru ca să fie jupuit viu, mai multe Venere, dintre care aceia din Faler. Apoi statui pe care Bădecker nu le notează ca vestite, dar eu le aflăiu admirabile: în sala lui Achile sau în Rotondă Pudiciția și Ceres. În general observăiu că toate statuile Cererei sânt de o frumuseță artistică demnă de laudă: Ceres pare a fi dat o inspirație mai durabilă, mai artistică sculptorilor antici decât Venus. În sala „Tibrului“, unde e Diana cu cerbul, o statuie represintănd Ceres într'un colț obscur, aproape de intrare la dreapta, de-asupra unei pietre sepulcrale, care poartă nscripția: *Corneliae Entychiae L. Cornelius Aemilianus coniugi carissimae, dulcissimae, rarissimae.*

În sala „Adrian și Galienus“, unde e statuia lui Tiridate, văd două statui femeiești fără număr, dintre care cea de lângă Galienus, aproape de fereastă, atrage mult atenția mea.

Colecția statuilor care represintă pe Împărații romani e destul de numeroasă. Văd pe părintele Traian în posă ca la Florența: în picioare, cu mâna dreaptă ridicată, ținând bastonul mic și cu mâna stângă pe sabie sau susținând paliul său. Îmbrăcat ca militar, cu capul gol, cu părul pe frunte, cum îl poartă țeranii noștri.

M'am întors în sala Venerei de Milo. Cu cât o privești mai mult, cu atâta crezi că e mai vie: mai nu se mișcă. Cu brațele ei trunchiate pare că e mai frumoasă; admir mai mult capul, fața, pieptul acela fără samăn. Iată, cred, cum a putut Pigmalion să se înamoreze de Galateia, marmora rece, creațiunea sa.

Am văzut și colecția de statui moderne. Cât de inferiori sântem bătrânilor! Exceptând puține opere într'adevăr demne de orișicare artist mare grec, d. e.: Canova, acest Raffaello Sanzio în sculptură, Amor e Psiche; Rutschiel, Zéphyr et Psyché, Puget, Milon de Crotone, celelalte par că arată epoca utilitarismului materialist.

Museul egiptean: Obiecte mari și obiecte mici. Obiectele mari sânt jos, cele mici în al doilea etaj. Între obiectele mari: sarcofagii, statui de zei, sfincși, tablele votive, etc. Toate pline de

ieroglife și minunat conservate. Îți par făcute de ieri. Adevărat că este ușor să conservi obiecte de granit, basalt sau calcar. Păcat că, numai, convenționalismul care domnește în sculptura egipteană li dă valoare mai mult de antichitate. Figurile acelea de oameni care toate se asemănă, desemnul, primitiv, nu fidel, predominarea figurilor mitologice : zei și zeițe, cu cap de leu, de pasăre, sfincși cu cap de femeie, trup de leu, se depărtează mult de natură. Egiptenii ar fi devenit Grecii clasici, dacă ar fi avut gustul lor. Eu nu știu cum puteau ei afla frumoasă o zeiță cu cap de leu sau pasăre. Sfincșii pe cari i-am văzut erau încă cei mai artistici. Fețe care se deosebiau una de alta, cu trăsături naturale expresive. Aici pare că sculptorii la un moment au ieșit din convențional spre a se lăsa duși de inspirația lor către natură.

În al doilea etaj, Museul egiptean, etrusc, grec, roman. Museul egiptean, mai mic cu mult decât cel din Turin, care se socotește cel d'întăiu din lume, dar destul de complet. Și aici mumii cu coșciugul lor pestriț, unelte, arme, vase, țeșături, statui de bronz ale zeilor, amulete, etc.

Eu notăiu obiecte de agricultură ; plugul, prea primitiv, pare o scobitoare de pământ, un lemn lung de un metru, larg o palmă, oval prelungit, suptire, puțin curbat ; la acest lemn un alt lemn, care, vertical, ar fi coarnele plugului ; avem apoi funia trăgătoare care se leagă în apropierea lemnului vertical.

Picturile egiptene arată felul agriculturii lor : Un om trage de o funie, ce-i vine pe după umere, plugul, un altul ține coarnele plugului. După dâșii vine un sămănător, care aruncă sămânța. Mai departe vin săcerătorii : toți bărbați, poartă adecă izmenele scurte ; seceră grâul, tăind numai spicul pe modru cu tot ; paiul rămâne. În urma secerătorilor, vin femeile, care culeg în coșarci spicele. Umplute, coșurile vin, purtate de doi oameni, la treierat, care se face cu boii. Grăunțele sânt puse în vase de lut și trimese la măcinat. În această frescă atât de fidelă, toate figurile sânt roșii, culoarea cărămizii goale, cu centură albă supt burtă dacă sânt bărbați, în forma izmenelor noastre pentru scăldat-dacă sânt femei, cu cămașă strimță de la oul piciorului până supt țăță, care e susținută de o legătoare ce trece umărul lor stâng.

Obiectele de scris : o scânduriță de lemn sau os de elefant, lungă de 1-2 palme, strâmță de 2-10 degete transverse ; într'un capăt are două scobituri circulare umplute cu o substanță co-

loratoare neagră și roșie; dedesupt, o altă scobitură, tăiată în formă oblică, ce se adâncește în lemn și care la un punct se preface într'o teacă de tot acoperită. În teacă stau mai multe lemnițe sau alte instrumente de scris, suptirele, în număr de la patru în sus, în așa fel că partea lor superioară ocupă scobitura oblică, partea cealaltă poate sta în teacă. Țesăturile Egiptenilor erau mai fine decât țesăturile noastre din țară. Am văzut un veșmânt alb, care ar putea rivalisa cu giulgiul cel mai frumos. Bine conservat.

Era acolo o pânză care părea un ștergar de pe la noi : alb, la capăt cu decorațiile arăbești: albastre, roșii, galbene. Asemenea am văzut un petec de țol (no. 950) american, în secțiunea antichităților din America, care era ca țolul nostru de astăzi din Borșa : fond roșu cu zigzagurile noastre galbene și albastre. Oale primitive, fructe uscate, cereale, apa dulce, atât de plânsă de fiii lui Israel prin pustiurile Mării Roșii, ouă, poame.

Vase etrusce cu smalțul lor negru pe fondul roșu obscur, cu figuri și inscripții. În Florența văzui o asemenea colecție, mult mai prețioasă, atât ca mărime, cât și în calitate.

Mai încolo, statui, basoreliefuri, de teracotă, grecești, o colecție de vase de sticlă, smalturi antice.

În Museul american, care conține vase, arme, țesături, idoli, observ că, în epoca descoperirii Americii, eram mai înapoi decât Egiptenii. Sculpturile lor sânt forme abia de recunoscut, vasele foarte primitive, armele de piatră, țesăturile grosolane. Văzui însă frumoase împletituri de *râs*, trestie, țolul No. 950 pomenit mai sus, un petec de țesătură cu pene care e o pânză cam proastă, în a cărei bătătură intră extermitatea cornoasă a penelor de păsări, pe când cealaltă extremitate decât cea bârboasă e liberă; acopere în formă de drepte celălalt șir de pene, care e pus mai jos. Sânt de colorile roșie, galbenă, albastră. Par o suprafață de mătăasă, cu reflecte splendide.

Etajul al doilea al Museului Louvre e celebru prin pinacoteca sa; și prima sală numită „Galerie d'Apollon“, „réputée l'une des plus belles du monde et une des merveilles du Musée“.

Iată cum e sala aceea, socotită ca una dintre cele mai frumoase din lume și una dintre minunile Museului. E mare: de vre-o cinci ori mai lungă decât lată; ocupă toată partea orientală a aripii drepte din palatul Louvre, cam o sută de pași, cu privire în grădina care încunjură palatul de către Piața Louvrului și mai încolo, către S. Germain l'Auxerrois, biserica de tristă

amintire prin noaptea Sfântului Bartolomeiu. Se zice că de aici trăgea Carol al IX-lea asupra hughenotilor. Înălțimea galeriei e bine proporționată. Bolta în mijloc de-asupra capului nostru e decorată cu tablouri care represintă mersul zilei, adecă zeițele și zeli prepuși nopții (Diana), serii (Morfeu), stelei de dimineață, Luceafărului (Castor) și faptului zilei (Aurora). În mijloc e pus marele tablou: Apollo care învinge pe șarpele Python, tablou de unde-și trage numele și sala. Pe laturile bolții sânt anotimpurile: două în dreapta, două în stânga, despărțite de câte șase medalioane în culoarea bronzului galben, încunjurate de o ghirlandă de flori drepte, zugrăvite. Aceste medalioane poartă emblema lunii, aratul, seceratul, culesul viilor și dedesupt numele: Septembre, Octobre, etc.

Între toate aceste tablouri figuri de genii, bărbați, femei, copii, puse în laturi, pe încadramentele tablourilor, care fac o armonie cu dânsule, represintănd deosebitele proprietăți ale anotimpurilor, cât și ale lunilor. E o variație de figuri și ghirlande albe cu decorațiile aurite și cu picturile în ulei, de un efect de avuție regească.

Bolta e separată de pereți printr'o cornișă aurită. Păreții sălii represintă din când în când câte o infundătură corespunzătoare ferestrei din față. Infundăturile acestea, în număr de douăsprezece, sânt ocupate parte de ușă, parte de vitrine, care închid obiecte de museu.

Infundăturile sânt decorate pe fond de aur cu picturi care ni arată arme, emblemele artelor, industriilor, și *putti*, copiii alegoriei, sânt de culoare albastră, iar instrumentele deosebite de o culoare albă-brumatecă.

Ușile sânt mai simple: au două porți, adecă se deschid în mijloc, având două aripi, cu trei țitini proeminente: una la mijloc și două la extremități, iar închizătoarea verticală, aurită, e lungă jumătate din ușă. Decorațiile lor sânt pe fond alb, emblemele Muselor în basoreliefuri aurite.

Intercolonada sau partea dintre infundături și ferești e ocupată de portretele oamenilor celebri francesi în gobeline, tapițerie făcută în stabilimentul numit după fundatorul său Gobelin, atât de bine executate, încât fără consultarea lui Bădecker, nefiind atent, le-aș fi luat drept picturi.

Pavimentul e de lemn. Sânt pătrate cam de un metru, împărțite în șaisprezece pătrate mai mici prin patru lemnițe, unele de colori mai clare, altele mai obscure, lungi cât palma mâinii.

Cuburile acestea, din cauza dispoziției traverselor sau lemnițelor în deosebitele pătrate, nu au aceeași direcție: unele sânt în sensul lungimii galeriei, altele în sensul diagonalei, așa că avem un pătrat cu cuburi, ale căror laturi sânt paralele părților sălii, pe când pătratele vecine, în contact cu laturile lui, vor fi toate de cuburi transversale.

E o tablă de șah unde presupunem că pătratul galben să fie împărțit în pătrate mai mici, paralele laturilor tablei, pe când pătratul negru ar avea împărțirea, subdiviziunea, făcută în sensul colțurilor tablei. Pavimentul e „glasat“.

Sala continuă în mijloc și în laturi; mese cu vitrine în laturi, care închid obiecte regale, împărățești: coroana lui Ludovic al XV-lea, coroana zisă a lui Carol-cel-Mare, purtată de Napoleon I-iu cu ocazia încoronării sale, spada, pintenii, sceptrul lui Carol-cel-Mare, armele lui Carol al IX-lea, obiecte de lux, precum alăuta Mariei de Medicis, cartea de rugăciuni a Ecaterinei de Medicis, o mulțime de camere, vase de aur, de argilă, porțelan din Curțile regale franceze.

Cum se vede, asemenea lucruri, atât de prețioase, și-au aflat locul lor demn.

Museul de pictură —, iată celebritatea Museului Louvre. Se zice că Napoleon I-iu, mare iubitor de artă, întorcându-se din cruciatele sale, purta cu sine, ca Romanii de bună memorie, capodoperele deosebitelor națiuni; se zice că multe dintre acelea au fost înapoiate după căderea lui. Se știe însă — eu am cetit-o în Florența — că multe din Galleria degli Uffizi nici astăzi nu au voie să schimbe aierul Seinei cu acela de la Arno.

Destul atâta că Museul există, că Francesii au arătat că știu sacrifica pentru artă. Au cumpărat „Maica Prea-Curată“ a lui Murillo cu 615.000 de franci; au dat mai mult de 100.000 de lei pentru fresca Magliana, atribuită lui Raffaello Sanzio, și dau în toți anii mai multe milioane pentru Louvre.

Ar trebui să fii pictor ca să poți vorbi cu adevărată cunoștință de cauză și adevărat entuziasm. Eu voiu face mențiune numai de acela a căror manieră mi-a plăcut cu totul special. După gustul meu personal, principalii pictori din Museul Louvre sânt: Raffaello Sanzio, Tiziano, Murillo, Salvator Rosa, Rembrandt, Greuze și David.

Sânt mai mulți pictori, ca: Rubens, Poussin, Lionardo da Vinci, Paolo Veronese, Tintoretto, Guido Reni, H. Dominichino, Velasquez, Holbein, Van Dyck, Cranach, Van Ostade, Mignard,

Le Sueur, Claude Lorrain, Prud'hon, Guérin, pictori mari, nemuritori, ale căror opere sânt admirația lumii, sau prin frumuseța naturală sau prin efectul colorii ori al desemnului, al ideii bine nemerite și al tuturor acelor mijloace de care dispun pictorii: geniul, voința și arta lor.

În Salonul Pătrat — „Salon carré“ — se află cele două mari tablouri ale lui Paolo Veronese, dintre care cel de către Sud represintă celebra Nuntă de la Cana, unde personagiile sânt contemporanii lui Francisc I-ii: Eleonora de Austria, Maria de Anglia, Sultanul Soliman, Carol Quintul, etc. Paolo Veronese cântă din vioară cu Tintoretto, Bassano e cu flautul, Tiziano e cu contrabasul. Acest tablou, înalt de 6.66 m. și lat de 9.90, ocupă mai tot perețele.

În această sală se află scumpul tablou al lui Murillo, „Santa familia“ a lui Rafaello, Tiziano și iubita sa, de Tiziano, „Isus purtat la mormânt“, tot de Tiziano. De Rafaello Sanzio se mai află „*La bella giardiniera*“, Sf. Mihail ucizând dracul, Maica cu Isus în brațe, și Sf. Ioan.

Galeria cea mare, care ocupă partea de Amiazăzi, partea de către Seina, a palatului Louvre, e lungă de 375 de metri. Aici se află operele tuturor națiunilor, tuturor școlilor, tuturor pictorilor celebri. Galeria e luminată de de-asupra, așa încât acoperemântul e de sticlă. E largă, înaltă, elegantă, — ca tot Louvrul, reședință regală într'o zi, astăzi Museu.

Pe aici am petrecut eu o săptămână întregă de la amiază până la cinci oare postmeridiane. Acolo se află școlile: italiană, spaniolă, nemțească, flamandă, olandesă. În alte săli, școala francesă.

Fac numai scurte observări; altfel ar trebui să mă prea lungesc.

În sala Italianilor: Rafaello, „Portretul meu“, om tânăr luat pentru pictorul însuși. Catalogul zice că e luat falș, că nu e Rafaello. Și cu toate acestea eu văd adesea ori pe Rafaello Sanzio zugrăvit ca tânărul acesta: gât lung, cap cam plecat, care privește în dreapta, păr lung, acoperit de o căciulă după moda secolului al XVI-lea. Văd un „Sfânt Ioan“ de Lionardo da Vinci și o Sf. Margaretă de Rafaello, admirabile, un Vasari: „Salutația angelică“, un Leti, Magdalena, un Caravaggio: Moartea Maicii Prea Curate, de Guido Reni: Sf. Sebastian, Magdalena, Ecce homo, trei picturi copiate, răscopiate, străcoperate, mai ales cele două din urmă. „Magdalene“ sânt două: una o represintă

într'o peșteră, cu părul ei cel frumos despletit, în rugăciune, extasiată în fața unei cruci. Cealaltă e un bust de femeie frumoasă, seducătoare, care cu părul galben-castaniu își acopere pieptul. Privește către cer cu doi ochi a căror expresie e secretul penelului marilor pictori. „Ecce homo”, tablou celebru: Isus încoronat cu spini, sângerând, cu trestia în mână. E numai capul. Nu sânt negustori de tablouri sfinte, nu-i școală de desemn pe la noi unde să nu te îmbeți de copia, mai mult sau mai puțin nemerită, a acestei pânze. Salvator Rosa: Peisagiu. Cel cu numărul 360 reprezintă o bătălie. Ar fi fost destul scena bătăliei ca să rămâie un tablou celebru: Bătălia aceia e vie, vorbitoare; oamenii pare că-i auzi strigând, amenințând, injurând, caili nechezând, armele ciocnindu-se, trâmbițele sunând; e o vivacitate în luptă, o naturaleță în valoarea mâinii, în fețele acelea ce exprimă durerea, agonia, furia, moartea, de te atinge de la primul moment când ai dat ochii cu tabloul lui. Dacă această scenă e naturală, de o execuțiune și inspirație rară, apoi fondul, peisagiul, e de nebiruit, ceva indescritibil. Un munte, cu stâncile lui de culoarea ierbii de toamnă, de culoarea sură a tufișelor din proeminentele stâncilor cu petecele verzi-sure de iarbă, cu petecele sure de mușchi. Cer albastru în stânga și înourat, înainte. Dar toate acestea au atâta fidelitate, au atâta naturaleță, încât eu, crezând că mă înșel, am avut lipsă de reflecția că sânt departe de fereastră, că în Paris nu poate avea oricine o privire spre o panoramă alpestră ca aceasta; în Turin ar fi posibilă.

Dacă Salvator Rosa ar trăi și dacă eu aș fi milionar, i-aș fi dat jumătate din averea mea pentru a-mi face copia panoramei mele din grădina Valentinului de la Turin, panorama aceia din fața stâncii de stalactite pe malul drept al Padului, căreia îi aduc tributul meu de admirație atât de des. Știu că acesta ar fi fost, după natură, opera cea mai naturală.

Ah, penelul pictorilor mari! O culoare, o trăsătură, o lume întregă; viața ce încântă, frumuseți care atrag laudele din gurile noastre. Vin trei femei tinere — numărul 988 — de Pellegrini: trei fețe foarte simpatice; un colorit just. Vine apoi Rubens, cu tablourile lui cele mari în număr de douăzeci și unul, care reprezintă istoria reginei Maria de Medicis. Nu-mi plac în general pânzele lui.

Idei forțate, imposibile — să faci tablouri asupra nașterii, destinului, educației, asupra tuturor acțiunilor din viață, este un

ce artificial. Se vede autorul forțat, se vede din pânzele acelea pictorul ce voia să placă. În cât pentru partea artistică, eu, care sânt profan, nu critic. Observ numai predominarea figurilor perfecte, a colorii roșii, a pinacelor à la Bernini, pe care eu le numiam, în Roma, „mânioase“, „arrabbiate“.

Vin la sălile lui Rembrandt. Simpatia mea, cu Tiziano și Greuze. Rafaello e superior tuturoara; el e maestrul maeștrilor. Tițian și Rembrandt, cu portretele lor, de fond negru, de culoare obscură, se deosebesc, la prima vedere, de orișicare pictor. Pe Tițian mi-l imaginez bun. Pe Rembrandt, negru. Este apoi un al treilea pictor, Greuze, care pare fratele acestor doi, însă în sens invers. Pe el mi-l închipuiesc alb. Pe când aceștia par a arăta lumii că, cu culoarea albă și cu cea brună-obscură, un geniu poate produce celeași opere pe care mulți cu toată gama lor de colorii n'au putut-o da, Greuze a voit să arăte că pentru aceasta servește foarte bine și o singură culoare: cea albă.

Portretele date de Tițian și Rembrandt sânt oarecum frumoase. Tipuri admirabile, și nu numeroase. N'am încetat să le ieau pe rând de trei, patru ori. Totdeauna mai frumoase, totdeauna mai admirabile.

Scoala franceză conține mai multe capodopere. Eu notăiu pe acelea care mie în special mi-au plăcut. Claude Lorrain: „David sacré par Samuel“, „Le débarquement de Cléopâtre à Tarse“, Santerre: „Suzanne au bain“, Poussin: „Eliézer et Rébecca“, „Les Bergers d'Arcadie“, acesta din urmă, mult criticat de Italiani, de oare ce cei doi păstori cari stau îngenunchiați și scriu pe altar formează cu picioarele, mâinile și trupul lor o figură de H, nici decât artistică. Toată critica însă s'ar reduce la piciorul unuia dintre păstori, fiind un adevăr că două picioare în aceiași direcție sânt prea mult într'o avanscenă.

Într'a doua sală, Greuze. Numerele 266 și 267 „două fete“, tablou pe care numeroși copiiți îl copiază laolaltă, „La Cruche cassée“. „La Bénédiction paternelle“ e un tablou amestecat, adecă domnesc și celelalte colorii. Tipurile de fete tinere din stânga, blonde, în alb îmbrăcate; recunoști genul — aș zice „albul“ — lui Greuze. Ingerii așa trebuie să fie: trebuie să aibă în față expresia aceia a inocenței, în ochi raza dumnezeirii, în tot corpul, oglinda omeniei candidă.

Greuze de sigur a văzut în visurile sale, des, ingerii, sau i-a văzut în realitate; altcum nu i-ar fi putut reproduce așa de sublim.

Madame Lebrun: „L'Artiste et sa fille“. Guérin: „Énée racontant à Didon les malheurs de Troie“. Léopold Robert: „Le Retour du pèlerinage à la Madone-de-l'Arc, à Naples“, „L'Arrivée des moissonneurs dans les Marais Pontins“. Două tablouri, aceste din urmă, care se văd copiate mai în toate librăriile Parisului. Reproduse pe piatră, fac, după părerea mea, mult mai frumoasă figură decât originalul în ulei. Observ că lumina tablourilor e exagerată, colorile sânt prea vii; pictorul a voit să facă un cer italic și l-a făcut de Sahara.

Lagrenée „Femeie meditând“.

Lathière, „Brutus condamne ses fils à mort“. David, „Le Serment des Horaces“.

Sala modernă francesă își are capodoperele în sala numită „Salle des Sept-Cheminées“. Notez: Guérin, Gros, Gérard, Prud'hon și David.

David, care a murit în 1825, are în sala aceasta mai multe pânze. Cel mai celebru e: „Sabinele care separă pe Romani și pe Sabini“. Partea din mijloc, centrul acțiunii, e ocupată de Sabine; în dreapta sânt Romanii, în stânga Sabinii, înarmați, gata de bătaie, cu lăncile în aier, cu săbiile în mână, cu scutul la piept. În parte și sânt în harță; unele suliiți au și ucis vre-o câțiva Romani, cari joacă pe pământ supt copitele cailor. Aquiliferii ridică sus semnele Romei; lupoaica și un snop de cereale; militarul din față, cu scutul său, care poartă simpla inscripție «Roma», în atitudine mândră, parcă s'a decis să nu mai asculte de rugăciunile, plângerile, lacrimile femeilor care se interpun între părțile luptătoare. Frumuseța tabloului consistă în partea lui din mijloc, ocupată de femei. Predomnesc cinci tipuri: Cel mai d'înainte e o frumoasă blondă Sabină, îmbrăcată în alb, cu mâinile întinse în dreapta și stânga către părțile combatante. În stânga, o femeie brună îngenunchiată, la sin cu copilul ei, îmbrățișează genunchiul poate al bărbatului ei. În dreapta, o mamă bătrână își desvelește pieptul ca să fie ucisă; lângă dânsa, o femeie brună, tot în genunchi, care arată militarilor cei patru copii uimiți, parte indiferenți, parte plângători. În dosul lor o brună îmbrăcată în roșu, care, cu mâinile încrucișate pe cap, se vaită. Sublimul însă îl află în acea mamă sabină, care, de pe un scăunel, țintește, desperată, copilul ei propriu contra suliiților, poate ale părintelui, fraților, neamurilor.

În total, e o expresie adevărată, un colorit bun, un efect

durabil. Figura celor două Sabine din mijloc, cea cu mâinile întinse și cea cu copilul ridicat, e ceva admirabil.

La 31 Iulie, m'am mutat de la rue Saint Honoré 86. Sânt prea departe de spitale; am o cameră foarte rea, expusă umezelii, fără ventilație; o plătesc foarte scump, 50 de lei. M'am mutat în Rue Racine, 20. Am o odaie la al treilea etaj, cu o odăiță pentru culcat. Odaia privește în stradă și în grădina spitalului „Cliniques de la Faculté de médecine“. Așa că am ventilația dorită. Mobilele, comode elegante; jos, lemn lustruit și covoare. Nici n'are a face, pe departe, cu Hôtel Biarritz. Plătesc 35 de lei pe lună, cu obligația însă ca la Novembre s'o las. E de notat că studentii, atât la medicină, cât și la alte secțiuni, își au centrul în partea aceasta a Parisului care cu drept cuvânt se chiamă „Quartier latin“. Terminând școlile, voiu merge acesă, iar, camerele rămând deșerte pe vacanță, deci proprietarii se încearcă, dacă pot, să le închirieze cu preț bun. Iată eu am dat în Paris de o odaie pe care în Turin, «cetatea odăilor ieftene», aș fi plătit-o mai scump.

M'am aranjat și la mâncare aici; la proprietarul birtului, Mr. Schecklé. Mănânc în odaia mea, fiindcă, jos, el ține comerț de vin. Plătesc 90 de lei pe lună. Îmi dă cafea cu lapte dimineața; la amiază supă, două feluri de bucate, desert, vin, sifon de apă de Seltz. Seara, tot așa.

Calculând cum am plătit până acum pentru mâncare, e foarte ieften. Resultă din notele de socoteli că pe cele două săptămâni ale lui Iulie, când mâncam cu Everard la Gros, iar dejunul ici, colea, m'a costat mai mult de o sută de lei, și am mâncat cu mult mai rău, și cu mult mai puțin.

La 2 August am vizitat museul „Campana“, la Louvre. Conține vase etrusce și statui, pietre cu inscripții aflate în Siria, la Rodos, în Cipru.

În sala d'întâiu, care e foarte interesantă, am văzut inscripții feniciene, siriene, moabite. Cu toate că, jos, în Museul israelit, am văzut cel mai antic monument ce-l are omenirea, ca alfabet fonetic: o piatră neagră, supulcrală, a unui rege din Moab, aici am văzut mai multe obiecte care samănă minunat cu cele pe care d. Ioan¹ din Maramureș le posedă: Un bronz în formă

¹ Mihaly? — N. I,

de poartă-chei, de 7-10 centimetri de diametru. Brățară de bronz: se vede o repetiție în sală. Juvaieră de aur și bronz, cercei de aur în forma lipitorii pline, o brățară de aur lucrat cu articulații.

Petrecând în aceste săli, unde se conservă atâtea inscripții, atâtea scene despre viața popoarelor poate semi-barbare, mă mir cum Dacii, popor destul de cult, cari au fost în contact cu Grecii, și au avut o civilizațiune atât de mare de au putut face frunte puterii celei mai mari din lume, cum ei n'au lăsat nimic de artă, de istorie. Avem noi inscripții dacice? Avem noi figuri pe vasele Dacilor, care să ni indice viața lor intimă, credințele, datinile lor? Corsen a determinat după numeroasele inscripții limba Etruscilor; astăzi ieroglifele se cetesc; numai noi n'am avea posibilitatea de a stabili viața părinților noștri, Dacii?

Poate că ignoranța mea de lucrurile patriei mă face să spun lucrurile acestea, dar, cât am cetit, n'am dat de monumente dacice cu inscripții. Am cetit într'un loc ceva asupra alfabetului dacic, dar n'am putut să ajung a vedea scrierea autorului, care, mi se pare, este P. Hasdeu.

În al doilea etaj, se mai află „Museul de desemnuri“, colecția La Caze și Lenoir. Observăiu sălile frumoase unde e expusă colecția La Caze: lucrări de lemn; marginile ușii, plafonul sculptat cu o migăleală și paciență chineze.

În sala de desemnuri am notat sala a XI-a, școala francesă modernă. Se află aici un tablou neterminat de David: capul lui Mirabeau, de o execuție admirabilă. Aflu apoi supt No. 790 o acvarelă semnată Ysabey, — minunată. E o seară supt un portic: în stânga, un Turc blond, în dreapta, două capre, care, reciproc, vin și merg: figurile acestea de o viață și execuție admirabilă.

În al treilea etaj aveam sălile suplimentare de pictură, Muzeul etnografic și cel marin.

Sălile suplimentare de pictură conțin opere demne de văzut. Văd, de Vien: „Ermitul dormind“; de Sauvée încă am numărat un tablou care represintă locul de sacrificiu al unei biserici grecești sau romane. În mijloc, e altarul; în fund, colonada bisericii. E un templu grec; un fulger străbate biserica. Publicul e speriat; doi preoți bătrâni, în dreapta, în zădar suplică zeița, cu jarul de-asupra capurilor lor; în stânga femeii, copii speriați; numai preuteasa tânără, femeie frumoasă, în alb îmbrăcată — sacrificatoare —, ea e calmă, liniștită: cu o mână pe altar, cu cealaltă către cer, privește în sus, se roagă pentru pacea ele-

mentelor și poate și a oamenilor. E o figură ce-ți amintește vestalele: fermitatea lor, renumele moral, respectul mare ce-l avură. În a doua sală văd: Benonville, „Sf. Francisc de Assisi“: muribund, binecuvântă urbea sa natală. Ingres, „Apooteosa lui Omer“; H. Flandrin, „Portret“; P. Delaroche: „Copiii lui Eduard“; Heim: „Un episod din luarea Ierusalimului de către Romani“; H. Vernet, „Bariera de la Clichy“.

„Copiii lui Eduard“ și tabloul lui Heim sânt, după mine, cele mai frumoase din sala aceasta. „Copiii lui Eduard“ îți atrage numai decât atenția și simpatia. Vor fi orfani de sigur; sânt îmbrăcați în negru — costum medieval —, singuri într'o casă cu pat de tipul castelurilor feudale. Băiatul, tânăr, nu mai mult de șaisprezece, optsprezece ani, șade răzimat cu capul blond pe capul surorii sale¹, fetița mai tânără decât fratele său, tip hotărât; privește ușa, parcă așteaptă pe acei cari nu se mai întorc. Au capete inteligente, triste, de o expresie ce te atrage de la primul moment.

Celălalt tablou e de o altă natură: „Peirea Ierusalimului“, arderea lui. Vedem un episod: Un călăreț roman, trecând, dă jos cu calul său o femeie evreică, cu copil; copitele calului calcă femeia. Un Evreu desarmat sare în ajutorul femeii, apucă frâul calului. Romanul, cu sabia ridicată, e gata a-l lovi. Frumos tablou! A treia sală conține picturi mici flamande și olandese, cu executarea aceia particulară, paciența și îngrijirea acestor pictori. Notez: Broemberg: ruine. Franz Snyders, un tablou curios: în mijloc o masă încărcată de carne. Supt masă doi câni cari se bat la un os, hârâind atât de natural, că pare că li auzi glasul. Al treilea câne, mai filosofic, cum ar zice un utilitar, cu coada între picioare, cu expresia fricii în corp, cu un ochiu la carne, cu celălalt la ușa, se ridică și apucă o halcă bună de pe masa încărcată. Este atâta naturaleță în cadrul acesta, că nu te îndestulezi a-l admira. Și e vorba numai de trei câni!

Museul etnografic conține obiecte chineze, iaponese, africane oceanice și americane. Curios popor cel chinez! Așa trebui să fi fost Egiptenii: staționari, neschimbători. Și Chinesii au zeii și zeițele lor, imposibile, statui ridicule, grosolane, pe lângă o artă, de ex. cea în porțelan, în obiectele de lux, în sculpturile admirabile, de răbdare, în fildeș, admirabile. Și ei au ieroglif, și ei au pictura fără perspectivă, convențională.

¹ De fapt, frate. — N. I.

Pictura însă care reprezintă animalele e de o naturaleță pe care noi n'am avea răbdarea a o reproduce în toate particularitățile ei, ca dâșii, Chinesii. Am văzut o pasăre și un flutur așa de bine executați, că, dacă aş fi pus câte un exemplar natural lângă dâșii, la o distanță, nu le deosebiai.

Colecția triburilor americane e destul de mare. Văd acolo pipele de pace, tomahawcul Siusilor sau Pieilor Roșii (un ciocan cam lunguleț de fier), instrumentul de tatuat, care este un dinte de pește recurbat, cu un vârf ascuțit și, pe partea curbă, cu dinți mai mici, în formă de fierăstrău fin. Obiecte de îmbrăcat în piele, ornamente : pene de păsări, zgârzi de unghii de urs, înșirate ca mărgelele de sticlă,—am numărat unghiile; vre-o douăzeci și patru.

Securi de basalt încrustat în lemn, din Noua Caledonie și Noua Zelandă. Unde e civilizația acestor popoare ! Epoca pietrei ! Trofee de arme ale triburilor din Africa și America. Statui și portrete reprezentând capi indieni în costumele lor. Văd un covor din Dahomey, asemenea covoarelor noastre, numai că lâna e mai fină.

Museul de Marină conține, de la simpla barcă, pirogele indigenilor din Oceania, până la corăbiile și „popofcas” (?) moderne. Apoi, aici, eu nu înțeleg nimic. Am trecut și eu ca să le văd, ca să zic că am fost și eu în Muzeul Marin.

Așa aş fi terminat muzeele din Louvre. Am întrebuițat mai bine de două săptămâni și totuși a fost puțin pentru a le cunoaște ; mi-am făcut însă o idee, am învățat a le aprecia. Dacă mă gândesc că această admirabilă colecție trebuia să fie prada petrolului și a prafului, nu știu nici eu ce să cuget despre oamenii Comunei, crescuți în al XIX-lea secol, educați în idelle civilizației noastre, cari voiau să distrugă atâta producțiune măreață a geniului și a artei !

Sau ar fi adevărat că devenim barbari ? Că, precum civilizația latină a fost nimicită de barbari, așa și civilizația noastră se va nimici printr'înșii ? Că, în unele momente, popoarele pierd rațiunea și devin barbari ?

Ruinele Parisului vorbesc elocvent, trist de elocvent.

Cimitirele Parisului.

Sânt trei cele mai frecventate : Père Lachaise, Montmartre și Mont-Parnasse, care se numesc și cimitirele Est, Nord, Sud, după poziția lor geografică.

Sânt cimitirele avuților, ale celebrităților. Săracii — masa cea mare — se îngroapă afară din Paris.

Am vizitat întâiu „Père-Lachaise“, cimitirul cel mai mare, cel mai renumit. Cu Guide Bădecker în mână, am ales omnibusul meu, care m'a dus până în Piața Voltaire; de-acolo e la un pas cimitirul. Strada e plină de negoțuri în materii mortuare, cununi, flori și alte obiecte ce se îndatinesc a depune pe morminte.

Întrarea în cimitir e în Bulevardul Ménilmontant. Pe poartă stau scrise mai multe versuri din Scriptură, relative la înviere, cu inseparabilele: „Liberté, égalité, fraternité“. În primul moment mi-a venit a râde. Ziceam în mine: „Până și în cimitir inscripția aceea“. Apoi, reflectând mai bine, am aflat că, dacă este vre-un loc, aici e nemerită inscripția; aici, în patria morților, aici este plina și adevărata „libertate, egalitate, fraternitate“.

„Père-Lachaise“ e pe colină; te sui și te cobori. Oferă o panoramă admirabilă asupra Parisului, de care eu, pe acest timp frumos, nu uităiu să mă bucur.

Întrând, o aleie conduce la capelă, care e în mijlocul cimitirului, pe un vârf de colină. Pe această aleie, în stânga, aflui: mormântul decretat de Adunarea Națională generalilor Thomas și Lecomte, primele victime ale comunarzilor. Mai sus, mormântul simplu al poetului Alfred de Musset, cu răchita plângătoare, după dorința lui:

„Mes chers amis, quand je mourrai,
„Plantez un saule au cimetière;
„J'aime son feuillage éploré,
„La pâleur m'en est douce et chère,
„Et son ombre me sera légère
„A la terre où je dormirai“.

Versuri de ale lui scrise pe mormânt.

Approape, zace Rossini, E. Quinet, cetățeanul României, Hausmann, creatorul bulevardelor, transformatorul Parisului; în dreapta, Arago. M'am suit până la mormântul, în formă de for, al lui Beaujour, trecând pe lângă mormintele lui Delavigne, Balzac, Nodier. De acolo, vederea asupra Montmartrului și a Parisului e admirabilă: cupole, turnuri, Arcul de Triumf, colinele în depărtare, aglomerație sură la picioare, casele Parisului, multe, nenumărate. Până unde ochiul își poartă puterea, nu vezi decât case; colinele se pierd în distanță, se confundă cu cerul, și el sur de fumul fabricelor, hornurilor.

Aleia ce se întinde de aici către Sud-Vest e flancată de monumentele funerare ale lui Ledru-Rollin republicanul, Aguado, bancherul amic al lui Rossini. Allan Kardec, mort în 1869, fondatorul filosofiei spiritiste, are un mormânt în formă de colibă primitivă. O tablă de granit, susținută de un părete în fund și de doi stâlpi de granit ; înalțe, supț bustul defunctului, cetesc scris : „A te naște, a muri, a renaște și a progresa totdeauna (*sans cesse*), aceasta este legea. Toate efectele au o cauză : toate efectele inteligente au o cauză inteligentă ; puterea cauzei este în raport cu mărimea efectului“.

Caut calea ce are în frunte mormântul lui Pérignon. Am văzut mormântul lui Laplace, apoi am mers să văd mormintele lui Lafontaine și Molière, transportate aici în 1817, de odată cu cenușa lui Abélard și a Heloisei. Sânt simple, laolaltă, încunjurate cu flori. O inscripție latină zice că municipiul Parisului i-a transportat aici la 1817. Trec înaintea mormântului lui Jordan, St.-Simon, Hugo, generalul, tatăl lui Victor, al marelui scriitor, Foy, generalul, d-na Bibescu și mă aflu unde am dorit, înaintea monumentului lui Manuel. Mai încolo mormântul lui Ney, „bravul bravilor“, mareșal, duce, etc., primul general al lui Napoleon, împușcat la 1815, în piața unde este monumentul lui, aproape de Observatoriu.

Pe o cale dreaptă văd mormintele lui Boerio, lui Pozzo di Borgo, compatriotul lui Napoleon I-ii, diplomat rus și inamic declarat al marelui general, consul și împărat ; Geoffroy de St.-Hilaire, naturalistul, familia Racine, descendenții marelui poet. Ajung la rotonda în mijlocul căreia se ridică monumentul colosal al lui Casimir Périer, de șapte ori deputat, președintele Consiliului supț Ludovic-Filip. În rotonda aceasta, în stânga, către aleia Nord-Vest, e mormântul lui Gall, frenologist ; aproape de el monumentul ridicat femeii înfocatului republican, „l'homme du peuple“, chimistul Raspail ; pe aleie : Fourier, matematic, Champollion, archeolog care pentru prima oară a aflat secretul limbii ce ni vorbește prin ieroglife, Thiers, Dosne, familia lui Monsieur Thiers, Duchesnois, tragedianul, Talleyrand, destul de bine cunoscut, Lavalette, condamnat la moarte cu Ney la 1815, după întoarcerea Bourbonilor, el însă fugi îmbrăcat în veșmintele femeii sale, care, biata de dânsa, deveni, de grijă și durere, nebună. Acestea mi le spun baso-reliefurile. Mai sus, Dupuytren, marele chirurg, gloria noastră.

Întorcându-mă la rotondă, vizitez mormintele artiștilor. Aici,

aproape unul de altul, zac: Bellini, Chopin, Cherubini, Milanello, Boyeldieu, Talma, Hérold. Câte mărimi, câte genii! Lângă mormântul lui Denon, directorul Museelor supt Napoleon I-*iu*, se începe strada care conduce la mormântul lui Cuvier, cel mai mare naturalist. În partea de Sud a cimitirului, într'un unghiu ce se află cu greu, zac Abélard și Heloisa, Romeo și Julietta francică. Au fost transportați aici în același timp cu Lafontaine și Molière. Au un mormânt în formă de capelă deschisă. Mormântul lor e un loc de pelerinagiu. Toți îndrăgostiții nefericiți vin să plângă aici, să mediteze, să se consoleze cu exemplul trist al lui Abélard și al Heloisei; locul însuși e trist, chiparoșii precum și poziția joasă fac să fie aici o lumină limitată, o umbră întunecoasă, care impresionează mult.

Dincolo de mormântul lui Abélard și al Heloisei, către bulevard, e cimitirul israelit. Inscriptii evreiești și franceze. Unica celebritate e mormântul mării actrițe Rachel, plin de pietricele ca și celelalte morminte evreiești, datina lor, în semn de pietate și aducere aminte.

După ce petrecuiu patru oare în cetatea aceasta de morți, ieșilu în bulevardul Ménilmontant ca să mă duc către casă. Am luat strada de la Roquette, unde se află, cam pe la mijlocul ei, închisorile, după care se numește strada. Aici au fost împușcați de comunarzi ostatecii, dintre cari și arhiepiscopul Parisului, Darboy; tot aici s'au dat arme celor închiși ca să combată în ultimele momente contra trupei regulate.

Comuniștii, în ultimele momente, au devenit feroci tigri nebuni, și-au pierdut capul: numai așa se explică aprinderea Parisului, petrolierii, uciderea în dreapta și în stânga fără rațiune. Așa se explică faimosul banchet din Palatul Prefecturii de Poliție, preparat, adecă bine udat cu petrol; Ferré și tovarășii săi ținură aici masa până la 11 seara, când i-au dat foc palatului, închizând într'insul portarul, ca să ardă viu, fiindcă se opunea aprinderii. Palatul arse — astăzi stă în ruine —, Ferré și tovarășii au perit, dar portarul, spre norocul lui, a scăpat viu. Așa se explică și caritatea acelor pompieri comunali, cari se grăbiră a aduce ajutorul lor vârand din mașinile lor petrol asupra caselor incendiate! Așa se explică uciderea inofensivilor, celor incapabili să mărească materialul baricadelor! Piatra trotuarelor, trăsurile prăvălite, mobilele caselor nu așteptau!

Într'o altă zi, am vizitat cimitirul Montmartre sau Nord. Zace la picioarele colinei Montmartre, înaltă de 100 de metri de la nivelul Seinei, locul cel mai înalt în Paris, și în parte pe colină. Același aspect general ca la Père-Lachaise: strade încunjurate de căsuțele dese, mici ale mormintelor de familie. Aceste căsuțe vor fi înalte în general doi metri și câțiva centimetri, largi mai puțin de un metru; sânt despărțite una de alta de un spațiu abia destul pentru ca să treci printre dânsule. Stradele mai mari sânt plantate cu chiparoși; cele mai mici, stau goale. D'n când în când, câte un monument care iese din șirul obișnuit sau prin mărimea locului ce ocupă sau prin forma lui, sau prin execuțiunea artistică. Îmi spune Bădecker, în calendarul său, că în șaptezeci de ani de când există Père-Lachaise s'au cheltuit acolo în morminte mai bine de două sute de milioane de lei noi.

În cimitirul Montmartre, întrând, dai de o rotondă, în mijlocul căreia stă o mare cruce de lemn, încunjurată de o mică grădiniță de flori: locul de repaus al victimelor de la 2 Decembrie 1852. Acolo, aproape de intrare, se află trei morminte polone: cel d'întăiu poartă inscripția: „exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor“, „poate se va naște din oasele noastre cândva un răsbunător“. Aceste morminte sânt înfridate de: „exules Poloniae, memoriae suorum“, „Polonii exilați memoriei alor săi“.

Cimitirul Montmartre e cimitir polon. Foarte multe nume polone întălnesc. Eu însă mă grăbesc să mă sui în dosul cimitirului evreiesc, unde mai văzusem mormântul lui Halévy și statuia de marmoră a lui Marc Bédarride, ofițer de stat-major; o piramidă cu semne mosaice, unul mai ieroglific decât altul. În dosul cimitirului israelit, care și aici e separat cu zid de cimitirul creștin, ca la Père-Lachaise, e colina: acolo se află mormântul aceluși simpatic și sărman tânăr Polon care exclamă înainte de a muri: „adio visuri, iluzii, vanități“. Mormântul e în bronz și-l represintă ca voluntar în uniformă, murind pe câmpul de bătălie la Magenta, în 1859. Iedera ce-i îmbrățișează mormântul e de un verde trist, iar umbra chiparoșilor vecini îl acopere în acest ultim repaus.

În acest cimitir, zace și Heine, melancolicul poet. Cetesc numele lui Rostou, profesor de medicină, al lui Rouvière, artist dramatic, al lui Chaudey, redactorul ziarului „Siècle“, împușcat de comunarzi.

„Cimitirul Mont-Parnasse“ sau Sud e cel mai tânăr între aceste trei. Fundat în 1824, e acum tot ocupat, de și un petec de loc,

— doi metri pătrați — costă cinci sute de lei. E în șes, regulat, alei în linie dreaptă. Nu prea aflu nume care să-mi fie cunoscute, afară de Orfila și Lefranc, nume celebre în medicină; celelalte nu le-am auzit niciodată. Mă primblu între chiparoși ca să văd mormintele și dispoziția cimitirului. Sosi un tren de înmormântare. Îmi desveliiu capul și o luău și eu cu publicul, să văd ultimul act de îngropare. Coșciugul fu ridicat de pe carul funebru; oamenii întrebuițați la cimitir cetiră cu glas tare numărul mortului, un domn îmbrăcat în negru, de la Poliție, verifică numărul, și coșciugul se puse pe pari ca să fie așezat la locul său. Mormântul putea fi profund de trei metri. Avea nouă locuri separate în dreapta, și nouă în stânga. Intr'unul din acestea s'a băgat coșciugul. S'a învelit mormântul. Unul dintre domni a zis „să-i fie țărâna ușoară“, și o luară înapoi; nu însă membrii familiei: doamne, fete și copii, cari plâneau, plâneau de și se zdrobia inima. Nu mai voiau să se deslășească de mormânt. Cât de mare trebuie să fie durerea de a pierde pe acei ce-i iubim!

Intr'o noapte am visat că tătucu era muribund. Parcă eu so sisem din străinătate. Împrejurul patului de moarte, plâneau mămuca, surorile, frații, cumnații și nepoții miei. Eu mă grăbesc către patul tătucului, îl ieau de mână, îl îmbrățișez, îi ud părul cu lacrimile mele, îi privesc ochii infundați, fără splendoare, fără viață, și nu știu a-i zice altceva decât: „tătucă, tătucă, cât ne-ai iubit, cât ne-ai iubit!“. Tătucu se uita la mine, mă privia cu ochii lui fără viață, și-mi vorbea vorbe dulci, părintești, răpede, cu glas încet, încet abia de auzit. „Nu, nu te las să mori, trebuie să trăiești; voacea aceasta nu e voacea morții, cu toate că ochii și fața poartă sărutul ei; te voiu salva!“. Așa ziceam, și parcă o inspirație divină mi-a făcut mintea lucidă spre a vedea boala și cauza ei. În puține zile tătucu inceptu a-și reveni, a se însănătoși. Aceia a fost bucuria fără samăn: nu simțiiu astfel în viața mea! Dar nici durere mai mare nu simțiiu în viața mea decât în acest vis, ce era atât de viu, atât de puternic, încât a trebuit vre-o săptămână ca să-mi treacă melancolia. Îmi voiu aduce aminte cât voiu trăi. Aducându-mi aminte de acest vis și văzând copiii defunctului plângând, am știut a-i compătimi și înțelege. Am plâns și eu; era imposibil să mă rețin.

M'am grăbit către ușă, am ieșit pe stradă, am căutat o bancă lângă pârauașul trotuarului, care era limpede, și l-am privit lung,

lung timp, mut: m'am mângâiat. Limba ce-mi vorbește, limbă învățată în copilăria mea, o înțeleg; râurelele, pârâuașele curate, murmurătoare sânt amicii miei în grijă și tristeță, cei mai buni consolatori!

Grădinile Parisului.

În Paris avem multe grădini, dintre care una, „Buttes Chaumont“, unică în felul său. Grădina cea mai aproape de mine e Luxembourg; abia doi pași. Partea de Nord e ocupată de palatul Luxembourg, chemat așa după proprietarul castelului ce se ridică mai înainte aici, ducele Pincy-Luxembourg. Maria de Medicis a ridicat acest palat, imitând Pitti din Florența. Grădina, în marea parte a ei, e „imposibilă“ tocmai ca aceia de la Tuileries. Acolo unde, supt alei, supt arborii de castani sălbateci, arțari, platani nu se află decât nisip în loc de iarbă, nu poate fi frumos, nu poate fi atrăgător. Înțeleg că aceasta este o necesitate unde circulă un public numeros: iarba nu poate vegeta supt călcâiele lumii, pajiştea e cu neputință.

Arbori! Bieții ftisici! Sărmanii de ei! Galbeni de uscăciune, suri de pulbere, și-e milă de ei! Civilizația are în oroare natura, nu în principiu, ci în fapte. Munții noștri sânt verzi, văile noastre încântătoare, pentru ce oare? Apa, apa, apa. Aierul, aierul, aierul.

Iată arborii bulevardelor: castani sălbateci — în rare locuri platani — cu frunzele pălite, schimbate de culoare; sânt surorile dulci ale celor din Luxembourg sau ale celor de la Tuileries. S'a zis că gazul li e pernicios. Poate fi. Dar mai pernicioasă li este pulberea ce împiedecă ziua schimbul activ de acid carbonic și oxigen, respirarea, viața. Parisul înoată continuu într'un nor de pulbere. Priviți-l seara la lumina gazului sau ziua, la razele înfocate ale soarelui; observați un strat de ceață sură, destul de înaltă, care la distanță micșorează efectul vederii: aceasta e pulberea fină care pătrunde pretutindeni, care ucide plantele, care nimicește plămânii, care-ți hâzește fața, mânilor, veșmintele, care acopere tot cu vâlul ei suptire. Nici într'o cetate n'am avut mai mare nevoie de a schimba albituri, veșminte, de a mă spăla de câte ori mă întorc din târg, văzându-mă murdar, plin de pulbere continuu. Și nici într'un oraș n'am văzut să fie grija atât de mare ca în Paris de a uda străzile, trotoarele, grădinile. Dar, într'un oraș unde circulă cu miile pe zi trăsurile, cu milioanele oamenilor, este deri-

serie orisice precauțiune: ar trebui să inventeze un pavagiu de o materie încă necunoscută, sau să nu se miște nimenea, ca să nu fie praf. Trebuie să se facă observația că pe străzile Parisului, când suflă vântul, nu vezi norii saharieni, cari atât mă impresionaseră pe malul Dunării, în Pesta. Aici praful își face cucerirea asupra a tot ce există în Paris, încet, dar neconținut. Îl simți, dar nu-i vezi efectele decât cu timpul: peste trei-patru oare, după ce ai pribegit pe străzi, ghetele tale și-au pierdut culoarea, barba între degete e aspră, scrâncănește, ochii îi simți grei, efluviile nasului și ale bronhiilor sânt negre, sudoarea spurcată, cum ți-o arată batista.

Grădina Luxembourg, cu toată pulberea ei, acolo unde arborii sânt un punct de exclamație pentru a-i compătimi, are două porți demne de menținut. Una înaintea palatului, a doua în fundul grădinii, în dreapta, ce se numește Grădina Englesă. Poarta din fața palatului, în formă de hemiciclu, încunjurat de o ridicătură cu balustrade, conține orangeria, oleandrii și geranii menționați. Grădina Englesă e un mic parc-grădină, adecă unde predomină verdele, straturile de flori, cu un cuvânt natura. Aflu acolo unele straturi ocupate de școala de arbori fructiferi, cultivați cu scop artistic: peri, meri, pruni, viță de toate formele anti-naturale: pigmei, triangulari, candelabre, arcuri.

Aflu grupe de plante cu frunze grase complete, straturi de flori bine aranjate, arbori de frunze verzi de aspect îmbucurător, cari adumbresc o pajiște demnă de culoarea lor.

Grădina de la Tuileries e un Luxembourg mai mare. Înaintea fațadei de la Apus, în ruinile palatului, este grădina, supt Imperiu privată, astăzi publică, a Tuilierilor. E un parc fără arbori mari, prin urmare expus soarelui, descoperit, deschis de tot. Această grădină e separată de grădina propriu-zisă a Tuilierilor de un șanț jur-împrejur. Iar toată grădina e încunjurată de grile de fier, care către Seina și către Piața Concordiei sânt înlocuite de o terasă, de o ridicătură în formă de fortificație-bastion, plantată cu arbori, împodobită cu lămâi vechi de două până la patru sute de ani.

Centrul, adecă grădina, e o câmpie întregă, mare, cu nisipuri, plantată cu arbori de aspectul trist al suferinții. În mijloc e tăiată de o stradă largă, care deschide vederii acea panoramă admirabilă, decât care eu, până aici, nu văzuii una mai măreață. De la Tuileries până la Arcul de Triumf, o lungime de trei kilometri și ceva. Tuileriile, grădina adecă, conține o mul-

țime de statui, un lac mare și o colecție însemnată de scaune ale unei societăți, întrebuițate de public (10 și 20 de bani), mai ales în timpul muzicii, după-amiază de la 4^{3/4} la 6, în toate zilele, seara de la 8 la 9.

Champs-Élysées e un parc engles: straturi de flori, întrerupte de strade largi, umbrișuri cu palate de cafenele unde se cântă, colibe de bazar, teatre de circ ecvestru, localuri de concert. Adevărata grădină însă e Parc Monceaux. Mic în asemănare cu acestelalte (2.600 de metri în suprafață), dar superior lor cu mult în frumuseță naturală. E grațios; ai zice că e un juvaier. E un adevărat parc; e „il giardino della Cittadella” și, în mare, grădina „Carlo-Felice”, d’înaintea stațiunii din Turin, simpatia mea. precum Buttes Chaumont este dragostea mea. Frumuseța ei stă în verdeață. Afară de străzile, toate curbe, cum se îndatinesc în parcuri, restul e plante și apă.

Nu e un șes perfect, cu toate că zace în șes: e o ondulațiune, unde ridicăturile nu ajung la înălțimea metrilor. Pe aceste vârfuluțe vezi straturile de flori minunate alese: e un gust iscusit.

Observ, supt o impresie adevărat entusiastă, aproape de intrare, pe strada principală, „N. S”, o asemenea mică ridicătură, plantată iată cum: șapte molizi tineri, înalți cât omul, cari se perindează cu nouă de vanilie arbori, înalți de un metru, înfloriți, îmbălsămați, frumusei, bucuria ochilor. Nu mă pot depărta de la acest grup: Nordul sever unit cu Sudul înflorit. Iată, colea, palmieri, tufișuri de fuxii, arbori cu flori în toate colorile. Cât de frumos e stratul acela descoperit, supt razele directe ale soarelui: foaia de argint, amestecată cu geraniul roșu înflorit! Iată, ici, umbra paltinilor, iată păduricea de brazi, iată aleile de pseudo-platani, de „ipocastani”!

Stâncile peșterii, înlăuntru cu răcoare supt stalactitele sale, în dos cu o cădere de apă, în afară cu plantele pietrișului: aloesii, spini, „contimbrele”. Cotimbrele, vița Maramurășului, cum ne îngână vecinii, frații viticultori.

Văd un lung șir de flori, ornamentul aleii de pe laturi, în colorile franceze: „amarante”, foaie roșie, „geranium”, foale albă cu o floare albastră clară, elegantă, care samănă cu inul; mi se pare o specie de margareță.

Am mers să văd Naumachia, un lac oval încunjurat de coloane corintiene ruinate, în partea cea mai umbroasă a grădinii.

Am mai trecut odată înaintea grupului meu de molizi și de vanilie, m’am așezat pe o bancă într’un loc umbros, cu

privirea spre straturi de flori, spre pajiştea verde, spre arbori cu crengi întinse.

Am admirat, m'am bucurat. Buttes-Chaumont, tipul locurilor natale ale Maramureşului meu! Stâncile tale-s tăiate în linie dreaptă ca Piatra-Rea, Pietrosul, Gutăiul, au stâncile strămtorilor din Valea Vişăului, a Tisei, a Izei, văile tale înguste. Dosurile dealurilor tale, poncişe, verzi, tufişate, ca văile mele de acasă; murmurul râurilor tale e dulce urechii mele: le privesc, le privesc. Nu li lipseşte nici umbra răchitelor, a bradului, fagului, stejarului; nu li lipsesc nici brusturii, nici bulbucii, nici irisele. Acolo ai malurile verzi, curgi de-asupra pietrelor albe; fundul tău e limpede, mersul ca între munţi: acuş răpede, acuş lin, dar totdeauna capricios, totdeauna frumos. Artă omenească, până unde ai ajuns! Aici, unde odată era gunoierul Parisului, astăzi aflî o minune a grădinăriei. Buttes-Chaumont, în trecut mină de piatră, loc de adunare a hoşilor, abia de douăzeci de ani s'a transformat, prin Alphand, inginer, şi Barillet, şeful grădinar al oraşului, în grădină publică. O sută douăzeci şi cinci de hectare. E compus din stânci, din dealuri, din văi, cascade: e o reproducere a unei regiuni muntoase. Cam către mijlocul grădinii se ridică o stâncă înaltă, cu părăi drepţi, o speţă de Stânca Sasului, Podul Cercului, atât de admirate de mine. (Ziarul meu din 1867.) În vârf are un templu, imitarea templului Sibilei de la Tivoli, lângă Roma: un chioşc rotund, cu coloane corintiene. Privirea de aici e vastă asupra lui Montmartre, a Parisului şi părţii de Nord a împrejurimilor lui. La picioarele stâncii e un lac, în formă de potcoavă, care îmbrăţişează stânca. Are două punţi: una de fier, suspendată în aer, lungă de şasezeci de metri, supţire, elegantă, cealaltă e un arc de piatră către Sud. Când te cobori la lac şi priveşti aceste locuri, te aflî ca între munţi: stânci, dosuri de deal mult înclinate, vuiet de râu ce se frânge asupra pietrelor, vegetaţie de munţi, păduri. Iiusia e complectă.

Eu am luat-o pe malul râuleţului care vine de la Sud-Vest. Imitaţia unui râuleţ de munte atât de apropiat, atât de natural, că mă credeam pe malul Pietroasei sau al Brădetului.

M'am suit în sus, încet, admirând la tot pasul cursul şi vegetaţiunea lui. Sosiiu acolo unde e căderea de pe o stâncă. Acolo e un loc umbros, un loc frumos. M'am pus pe marginea băncii de lângă cascada. Murmurul apei e plăcerea mea; unda limpede are o atracţiune deosebită asupra fiinţii mele. Iubesc

apa și acuma ca în copilăria mea, ca în zilele moriștii, canalelor, a „lotocirii“ în râul Cizla.

Cizla, prima și până acum singura mea amică, cât de departe ești! Malurile tale sânt modeste; curgi între casele de lemn ale concetățenilor miei: nu vuiet, nu limbi străine în jurul tău; numele tău este necunoscut, ca și numele amicului tău; nu te vizitează decât cei din vecini; pentru lumea mare tu nu posezi atracție; tu nu cunoști șuieratul trenului; pe pământul tău nu trece încă fulgerul cerului, răpit nourilor de Franklin; tu nu știi ce-i omnibusul, cu atât mai puțin tramvaiul, „trangavarul“. Pe malurile tale se ridică un sat simplu; ce-i el în comparație cu Parisul? Adevărat că aierul acolo nu e contaminat de praful cetăților mari, de fumul fabricilor; tu n'ai oteluri pe vârful Pietrei-Rele, la Zănoaga de pe Pietrosul, la toate vârfurile unde se deschid panorame care sânt atracția lumii și ar forma avuția Elveției: Podul Cercanului, Taraiaga, în toate văile romantice unde natura a creat acele variații de scene care la noi sânt admirate numai de câte vre-un poet.

Nu teatre, nu café-chantante, nu Mabilles, Boulliers, nu curse de gală — pompa de lux, miseria, foamea, vițul, disperarea: milioanele de proletari, Muntele de Pietate, cavalerii și cavalerițele de industrie, Morga sau Piața de la Roquette, nici Bursa, nici 60.000 de hoji supraveghiați de poliție. Adevărat că n'ai nici minunile museelor, bibliotecelor, fabricilor, edificiilor, dar n'ai nici acel jumătate de milion de lucrători, acei o sută de mii de servitori, acele mii de femei care sânt pulberea, consecința adevărată a civilizației noastre, originea și pământul Comunei din 1871, și fără o dreaptă împărțire a necazurilor, precum și a plăcerilor vieții, — sorginte eternă de convulsii și mai teribile decât ale comunarșilor.

Borșa, să te asemeni Parisului! Maramureș, să te pun mai presus de ce e aici în jur!

Borșa de pe malurile Cizlei, acolo locuiește familia mea: acolo părinții, frații, surorile privesc din depărtare misiunea fiului și a fratelui; acolo-s iubit, acolo-s așteptat. Pe malurile Seinei sânt străin, mă simt singur. În pribegiile mele rătăcesc fără amici; nimeni nu-mi adresează cuvântul, vocea afecțiunii; fețele acestea sânt necunoscute mie.

Mă mângâiu, mă țin legat de tine prin spitalele, operele de artă și frumusețile tale. Altcum aș fugi de tine, de atmosfera ta: te-aș lăsa pe veci. Aierul tău nu e pentru mine, simți in-

fluența lui pernicioasă, vuietul străzilor tale; viața ta publică displace caracterului meu. Iubesc câmpiile, colinele, Carpații noștri, aierul liber purificator; iubesc liniștea satelor sau a orașelelor noastre. Îmi place mișcarea, îmi place viața, și la noi se călătorește cu vaporul, și la noi se mână caii în mare trap; dar acolo nu ești neconținut cu frica în corp că, în lipsa mai multor ochi, ai numai doi ca să te ferești între dedalul căruțelor. Vuietul de pe străzi, mișcarea aceasta mare a maselor îți schimbă caracterul. Devii — așa zice — exaltat; pierzi flegma, redublezi pasul, zbori și tu. În mijlocul vuietului ce te încunjoară, te stăpânesc alte idei decât în liniștea camerei tale, lângă mesuța de lucru. Spre a înțelege faptele ce se succedă în orașele mari, e bine de reflectat la această febrilă iuțeală în toate: se trăiește cu aburul, se scrie cu electricitate, se cugetă cu exemple înaintea ochilor, și, când se moare în Paris, societatea de înmormântare a dispus așa, încât cadavrul să nu-și piardă timpul: îl scoate cu trenul funerar la Méry-sur Oise.

Îmi place viața, dar altcum: mai liniștită, mai liberă. Nu voiesc să fiu închis între zidurile înalte ale străzilor, să respir ziua praful, seara gazul lor. Eu voiesc grădina, câmpiile mele; picioarele eu le țin, nu ca un obiect de lux, dat spre a face o primblare Dumineca „în câmpie”, și, în celelalte zile, sau a nu se servi de ele, sau, servindu-te, a le considera ca niște picioare de cal; eu le țin organe de locomoțiune justă. Viața eu o țin un dar, nu numai de o zi, ci până la venirea bătrâneților. Aici toți se grăbesc a trăi, pare că soarele ce apune salută pentru ultima oară pământul.

Într-o zi, retras de vuietul lumii, între băile mele, în sânul familiei, mi-a venit ideea, ce mult m'a întristat, că viața de sat, de mic oraș, societate inferioară culturii unui mare centru, ar retrograda, ar nimici, ar micșora, împuțina, șterge omul științii, pătrunzătorul ideilor de progres, lucrătorul simplu, dară totdeauna lucrătorul la edificiul de înaintare, civilizare.

Atunci am avut aierul liber, câmpiile, munții miei, liniștea satului, și m'a apucat frica, nu cumva într-o zi mă voiu prosti. Astăzi, în Paris, în centrul mișcării intelectuale și industriale a Europei, trebuie să vin ca la ultimul rezultat al reflecțiilor mele: că acest oraș nu face pentru mine. Au doară în om predomină schimbarea în toate manifestațiile vieții sale? Au doar judecata mea nu e adevărată? Dorul Patriei, afecțiunile, tot ce am mai scump, mă leagă către Carpați; viitorul meu e acolo:

ăici eu sânt pierdut într'o mare străină; acesta nu e elementul meu. Altcum am fost crescut, altcum sânt deprins. Binele, frumosul îl primesc; dar relele cele multe mă desgustă și mă întristează foarte. Crescut în Italia, elev al spitalelor Parisului, să devin într'o zi un prost, un „simplandru“, un cretin? Nu, pentru Dumnezeu, până ce o rază de inteligență și o fărâmură de voință există în mine! Când vițiul m'a corupe și degrada, să mă feresc ca un animal: n'am fost om; când însă nefericirile vieții mă vor apăsa mai mult, cât forțele caracterului meu vor putea să reziste, Artemie, vei fi cumpănit; pe mormântul tău nu va suna epitetul de imbecil sau de păcătos, îți vor da ca tribut un suspin, o aducere aminte toți acei ce au o inimă simțitoare spre a înțelege nefericirea aceasta tristă, dar comună ereditate nouă, tuturor fiilor pământului.

Murmurul cascadei mele continuă; ea e neîntreruptă. Apa are limba sa proprie; ascultați-o; priviți-o când sânteți singuri, când sânteți triști, și o veți înțelege. E limbă tristă, dar mângâietoare.

Buttes-Chaumont, care mi-ai amintit atât de viu Maramureșul iubit și locurile atât de scumpe mie, care mi-ai vorbit atât de simțitor, vești memorabile pentru mine. Dacă, într'o zi, peste trecerea multor ani, voi reface calea Parisului, te voi saluta ca un recunoscător; râulețul tău, banca de la cascada de supt umbra sălcilor, răchitelor, îmi vor vorbi de impresiile tinerețelor mele, de proiectări, visuri. Îți voi asculta murmurul apelor, voi privi cursul, limpezimea lor; ca să observ: schimbatu-s'a limba cu mine, ca mai mult să nu te înțeleg?

In Capela română.

Intr'o zi, trecuse acum o săptămână de când mă aflam mutat în strada Racine 20, cetesc pe zidul casei vecine cu mine, care poartă numărul 22: „Capella romana, Chapelle romaine“. Mă informez la patron și-mi spune că acolo e o biserică, rusească sau grecească, unde, în toate Duminicile, de la unsprezece și jumătate a. m., se cântă. În Duminica cea mai apropiată, la 13 August, la unsprezece și jumătate dimineața, întreb pe portar dacă e aicea biserica română, și, la răspunsul lui afirmativ, suiui treptele primului etaj. Mă aflu într'o anticameră cu covoare, pe pereți cu gravuri și tablouri care represintă pe sfinții noștri, mult mai civilizați decât cei de pe la Nimila. Lângă anticameră (care ar fi intrarea în biserică), se află adevărata capelă: o

cameră mare, înaltă, transformată în biserică, adică: iconostas în fund, pe pereți tablouri frumoase, pe jos un covor care imită un paviment de palat, cu mici pătrate, scaune de bambù jur împrejur. Eleganță pretutîndeni: sântem în Paris.

Publicul e compus din mai multe doamne bătrâne, vre-o cinci-șase domnișoare, mai pe atâția bărbați în vîrstă și de vre-o zece-douăzeci de studenți români, cari din anti-cameră își bagă capul cîte odată în capelă, schimbându-se des fisionomiile prin plecarea lor și sosirea altora. Servește liturghia părintele arhimandrit Isaia. Are un dascăl sau cântăreț tînăr, student în drept, și un cor minunat. Zic: minunat, în cât execută cu o artă și o siguranță ce ar putea fi ascultate cu plăcere de orice ureche italienească. Dispun de toate vocile; corul trebuie să fie numeros. Au un bas, care, dacă nu e de pe scenele teatrelor, de sigur e vre-un diletant care nu are nevoie de teatre. Voace atît de melodioasă, puternică, timbru atît de simpatic, expresie atît de naturală, încât rămâi entusiasmat. Eu nu mai știam unde-s. Ascultam vorba dulce românească, rugăciunile bine cunoscute ale liturghiei noastre: ascultam cântecele corului, priviam împrejurul meu publicul evlavios, cuprins de un sentiment ce n'are nume, care stă între plîngere și extas, o melancolie, un amestec de aduceri aminte din copilărie, de datini, deprinderi de mult lipsite: memoria părintelui, reflecțiile minții care raționează și liberul curs al inimii care simte. Impresia aceasta, rar simțită: o revedere după mulți ani a unui iubit sau dorul ce-ți produce un loc și o față, în străinătate, care samănă cu cele din Patrie.

Credinciosul aici vede pe Dumnezeu, se înalță la dînsul, vorbește cu El, plînge asupra mizeriilor lumii și află mîngîiere, tărie, speranță, care-i șterg lacrimile neplăcerilor sau sudoarea luptei de toate zilele. Credinciosul e fericit. Astăzi însă numărul credincioșilor de asemenea fel, parte s'a împuținat. Noi, Latinii Orientului, poate că știm încă a crede: vedem unii pe Dumnezeu fără fulgere, fără diamante, cu fața blîndă a părintelui, mîngâietorul tuturor. Dumnezeuul nostru nu e acel Dumnezeu teribil care a binecuvîntat pe Torquemada, pe Urban al VI-lea, pe făptuitorii nopții Sfîntului Bartolomeiu, pe toți acei cari au zis: *anathema sit*.

Ortodoxia n'a avut nici schisme, nici Lutheri și Compania, nici scandalurile anti-Papilor, nici masacrele Albigenșilor, Valdensilor, Hughenoșilor, Maurilor și Indienilor din America.

Dumnezeul nostru e Dumnezeuul păcii și al toleranței: e lumina, progresul; e Dumnezeuul cel mai puțin atacat de toți aceia ce cugetă că ar fi expresia ignoranței. Dumnezeu, necunoscutul sau neexplicabilul — ignoranța noastră.

Latinii ceilalți, din Occident, cad în două extreme: rămân păgâni indiferenți, ca poporul italian, cred prea mult, ca Spaniolii, cred când este moda de crezut, Francesii. În fundul fundurilor, nimica nu cred, sânt exteriori: ceremonii, pompe, ochii și urechile, simțurile, prețuiri îndătinat; sânt anticii Latini, fără virtuțile civile amestecate cu cele religioase. Ce a fost religia romano-catolică apostolică? Armă în mâna Papilor spre a-și mări puterea temporală, armă în mâna regilor spre a-și extirpa „necredincioșii“, adică acei cari aveau interes să nu fie; armă teribilă în mâna Iesuiților, cu scopuri care se cunosc astăzi de toată lumea. Adică religia era un mijloc cum este în zilele noastre: „Dumnezeul-ban“, Moloch. De ce a fost atât de combătută această religie? De ce e în decădere? De ce astăzi numai din considerații politice mai este susținută, fără care mâni n'ar exista? Pentru ce este imposibilă o religie ce ține ca dogmă infailibilitatea, care zice „anatema“ progresului, care voiește ea singură numai — *sic volo, sic iubeo* — a opri curentul ideilor ce astăzi cuceresc lumea, [căci ea] nu poate exista în secolul al XIX-lea. Civilizația va trece asupra Vaticanului și asupra catolicismului, cum a trecut asupra păgânismului.

Morala acelu sublim om din Galileia care a știut a se sacrifica pentru viitorul omenirii, este eternă, imutabilă, fiindcă este adevărul, este expresia caracterului omului. Și, până ce omul nu se va schimba în ființa sa, până ce va avea tot același caracter, până atunci tot același simț moral îl va domina.

Mutabil este însă în creștinism tot ceia ce a adaus Biserica. Și, dacă cei din Roma s'au încăpățânat a nu muta nimic: „*sint ut sunt, aut non sint; non possumus*“, cad într'o eroare care, cauză, și-a și produs efectele; persistând în aceeași îndărătnicie, resistând până la capăt, noi vom vedea, în loc de transformare, nimicirea totală a catolicismului. E legea naturii: tot ce e nenatural nu poate ține: celibatul, monahismul, miracolele de astăzi cresc ca bureții după ploaie, ca la comandă; infailibilitatea, immaculata concepțiune, sânt războiul deschis naturii, care se va răsbuna într'o zi.

De ce ortodoxia este susținută de toți acei ce cugetă? La noi se întâmplă tocmai contrarul: cei învățați, în loc de a o

combate, cum fac confrății din Occident, o susțin cu toată tăria. Pentru că nu se opune dezvoltării spiritului omenesc, nu e piedecă în mersul progresului. La noi s'a înțeles, ca în Occident, că o religie e necesară. Simțul religios face parte din facultățile omului; fără religie nu există societatea. La noi se cugetă că, dacă religia ortodoxă nu e în contradicție cu societatea și dacă ea există acum între noi, trebuie susținută ca fiind cea mai convenabilă, pentru a merge încet și fără convulsuni către perfecție.

Religia ortodoxă, în partea ei nedogmatică, s'a reformat, se reformează din zi în zi, după trebuințele timpurilor. Și, totdeauna, la orișice schismă, lipsa reformelor în partea disciplinară sau schimbările absurde dogmatice au fost cauza despărțirilor. Acolo e Luther, acolo-s, în zilele noastre, „vechii catolici“. La noi, astăzi, călugării, încetul cu încetul, se șterg, ca incompatibili cu secolul; Biserica e pusă pe o basă națională și constituțională prin alegerile demnitarilor; preotul e cetățean, susținătorul Patriei și al legii, fără să fie în contradicție cu Biserica, ca astăzi pentru mai toată lumea catolică; templul miracolelor la noi s'a închis: nu Lourdes, nu pelerinagii, nu fanfaronadele lui St. Angelus, date pe față; la noi nu se mai fac dogme, nu se mai creiază sfinți. Dogmele se lasă așa cum sânt, nimeni nu le discută; în bisericile noastre domnește morala: nu auzi nicio dată predici abstracte, neînțelese de public: secretele explicate, dogmele cele noi, lauda inimii Maicii Prea-Curate sau a Sfintei Inimi, atât de la modă astăzi.

Popoarele ortodoxe au neprețuitul dar al bunului simț, sânt practice. În religie îi privește numai partea de care au nevoie. Au doară nu se cântă la noi în biserică: „Tu care fără stricăciune ai născut“ și multe altele, fără să fi venit un mitropolit să proclame dogma „imaculatei concepțiuni“? La noi, unde preotul e omul vieții de toate zilele, cu familie, cu griji, se cugetă altcum. Biserica nu e proprietatea exclusivă a preotului, unde el, de pe amvon, își poate dezvolta teoriile, contrarii, poate, tuturor ascultătorilor; biserică la noi nu e un loc de efluviu de erudiție și discuții neînțelese sau de politică anti-națională; la noi biserică e casa lui Dumnezeu, unde se adună oamenii cari șase zile au muncit pentru familia lor, pentru ca, a șaptea zi, să laude pe Cel din Înălțime, care li-a dat viața, sănătatea, tăria, ca să se roage împreună cu preotul rugăciunii, *înțelese*, simple, sublime, ca să asculte admonițiunile servului lui Dum-

nezeu, om păcătos și el ca toți din turma lui, care predică morala, lăsând dogmele pentru cei învățați.

Se zice că acest bun simț, care privește numai partea de toate zilele a religiei, e datorită ignoranței clerului ortodox. Nu avem noi doară clerul greco-catolic, cult ca și clerul orișicărui țeri catolice? Eu cunosc mai de aproape acest cler; sânt fiul unui membru al său, dar niciodată nu auzi în bisericile noastre discuțiuni de dogme sau enumerații de laude abstracte, minuni imposibile sau ridicole, ca prin bisericile Italiei sau ale Franciei. Preoții din acest cler — o știe toată lumea — au excelat prin patriotism : acolo e 1848 ; câți n'au fost închiși, spânzurați de Unguri ? Au excelat prin știință : Șincai, Maior, Clain, Cichindeal, marele Lazăr, toți membri ai acestui cler ; astăzi o mare parte din generația nouă este fiul acestui cler, care nimic nu lasă, nu neglijează pentru educația lor.

Acolo e apoi clerul de prin România și țerile ortodoxe, cler educat în ideile moderne, cler cult. Cine a auzit să-l fi combătut cineva pentru apucăturile lor dogmatice ? Dogmele care nu se înțeleg sânt bune pentru teologi ; pentru noi, credincioșii și cugetătorii, — dați-mi morala aceasta, și e destul. Aceasta e pentru toți, fără să ne luăm de gât cum o fac catolicii în discuțiile lor.

Eu, medic, cred în Dumnezeu, lumina, adevărul și progresul, Părintele tuturor, mângâietorul nostru ; în biserică aflu poezia aceia care mă ridică afară din materie, afară de acele miserii de toate zilele care se numesc pasiuni, convincțiuni, lupta pentru existență ; ca să înțeleg imperfecțiunea noastră, prin urmare să uit cele ce mi-au fost spre durere, să iert pe cei ce mi le-au cauzat, să mă consolez, când suferințele inimii mă fac să plâng în mine, cu vorbele, cu exemplul Celui ce mai mult decât toți oamenii a suferit, să sper, să aflu tăria pentru ziua de mâne. Ce-i viața fără această sublimă poezie ? Realitate : durere, eterna durere, desilusiile, disperarea.

Religia mea însă este cu mult deosebită de a vulgului. Eu mă îndestulez cu Dumnezeu fără să am nevoie de a-L vedea cu barba albă, la picioare cu ladul și la cap cu îngerii Raiului. Poezie cam grosolană, făcută pentru cei duri la cap, și nu sensibili la piele.

După mine, religia e creațiunea omului. O necesitate ca toate lucrurile stabilite de om : familia, societatea, proprietatea, astăzi patria politică, mâne, poate, patria pământul întreg. Prin

urmare, expresia secolului în care s'a creat. Are două părți bine distincte: Morala, partea internă, imutabilă, și partea externă, mutabilă, supranaturalul, ceremoniile, adaosurile timpului supt deosebitele denumiri. Eu nu cred fiindcă trebuie să cred, cum zice Biserica; dar cred fiindcă sânt convins, am simțul că trebuie să cred. Cred că morala lui Isus este adevărul, este civilizația, fără care noi astăzi am fi cel puțin cu zece secole înapoi. Cred că ea este eternă, fiind adevărul. Nu cred însă că partea externă este de considerat tot așa, că este de crezut și observat ca partea morală. Acea parte se va schimba, ca expresie a civilizației, neconținut. Religia, când devine un lucru staționar, nu convine mai mult omului; vedem exemple în toate părțile lumii: brahmanismul, budismul, confucismul, islamismul, etc., care, mai strîmte, staționare și cu forța, fac peirea aceluși popor, iar, schimbate, sânt expresia progresului. Ei, dar creștinismul nu se poate compara cu islamismul sau budismul, fiindcă el este operă revelată, adevărat dumnezeiască! Nu o zic tot așa și „drept-credincioșii“ celorlalte religii despre credința lor, mai numeroși decât catolicii, sau, dacă voiți, și toți? Nu v'o zic *erorile*, astăzi recunoscute de toți cari au ochi spre a vedea, că creștinismul, în totalitate așa cum mi-l represințați, e imperfect, adică nu operă dumnezeiască? Eternitatea pedepsei, fără speranța iertării, fără mijlocul pocăinții. Misericordia lui Dumnezeu și justiția lui. Preștiința divină și liberul arbitru. Partea mistică a religiei, resumată în mare parte în „Crez“. Partea de erudiție filosofică greșită a contimporanilor lui Hristos, intrată în creștinism, și multe altele nu vă zic clar că creștinismul stă tot pe același grad de „revelație“ pe care stă budismul sau islamismul? Asta nu vrea să zică a fi inferioară sau egală lor. Nici decât! Secolele ni-au arătat că e mult superioară în doctrină și practică. Numai cât vestitorii ei au cercat să o schimbe continuu, reușind a-i da forma acela pe care fundatorul ei de sigur nici n'a visat-o. Altcum, aceasta e istoria tuturor religiilor. Brahmanii au mers — se știe — tot pe această cale și mai încolo decât catolicii noștri de astăzi: ei au declarat de-a dreptul că religia lor e mai antică decât pământul, că există și înaintea lui.

Astăzi, o limbă din copilăria omenirii sau a unei epoci de cultură copilărească voiește a se înțelege din literă în literă cum înțelegem noi, de exemplu, o carte tipărită în zilele noastre, scrisă într'o limbă care prin progresul științelor ar fi fost celor pe cari noi pretindem a-i înțelege tot așa de obscură, de in-

descifrabilă (fără a cunoaște cultura secolului), cum sânt cărțile sfinte ale tuturor popoarelor pentru cei ce se ocupă serios de ele fără studiul timpului și al oamenilor între cari s'a scris.

Bătrânii noștri, când ne depărtăm de la vatra părintească, ni recomandă cu religioasă pietate: „Să nu părăsești ortodoxia și să nu uiți țara ta“. Iată, în puține dar sublime cuvinte, crezul strămoșilor, părinților, al Românilor: „Ortodoxia și Patria!“. Aceste sentimente ne-au susținut contra islamismului, contra catolicismului. Aceste sentimente ni-au făcut posibil ca astăzi, între Carpați și pe malurile Dunării, să mai răsune vocea românească.

Aceste sentimente trebuiesc urmate: Ele sânt programul nostru.

Bisericile Parisului.

Cu aproape două milioane de locuitori, Parisul are numai șaptezeci și cinci de biserici. Nu e Italia țara aceasta! Dintre aceste șaptezeci și cinci de biserici, abia cinsprezece-douăzeci merită atențiunea visitorului; iar curiositatea lui nu o atrag decât patru-cinci, sau prin merit artistic, sau prin merit istoric.

Biserica cea d'întăiu din Paris, o știe toată lumea, este Notre Dame de Paris. Acest renume îi vine mai mult prin meritul locului, în capitala Franciei, unde se află, decât prin meritul său artistic. Se știe că Franța are monumente gotice mai frumoase ca Notre Dame, și cu mult mai puțin cunoscute. Dar, cu toate acestea, Notre Dame de Paris, ca operă de artă, e demnă de admirație. O spun din capul locului că nu face efect la prima vedere. Mai mult oareceva: rămâi cu un simț de displăcere din cauza desiluziei ce te apucă așteptând a vedea ceva îndescriptibil, grandios. Eu nu mi-am putut bate în cap că biserica aceia joasă, ascunsă, trunchiată, să fie vestita Notre Dame. Într'o seară, după prânz, [când] am datina a mă primbla, am mers până la Château d'eau; m'am întors pe o stradă îngustă, obscură, care nu era Rue Turbig, pe care venisem. Nu face nimic — cugetam în mine —, să mergem înainte; voiu vedea cel puțin străzile vechi ale Parisului la lumina gazului. După o primblare destul de lungă, dau de schelele lui Hôtel de Ville. Iată ruinele Primăriei: sântem orientați. Eram lângă Seina, aproape de bulevardul meu, Sébastopol, sau prelungirea lui, St. Michel. Trec un pod: mă aflu într'un deal de case și străzi, de un aspect nicidecât încurajator. Umblu, „preumblu“, și mă pierd frumușel. Trec un alt pod. Mă duc pe cheiurile

Seinei, ca să mă orientez. Nu-i chip. Scot din buzunar harta topografică. Nu mă servește. N'am busola la mine. De altă parte, n'am datina să întreb publicul de cutare sau cutare loc. Dar, și voind, n'aș fi putut face nimic, întru cât nu vedeam suflet pe străzile acestea. Și nu erau nici zece oare. Între acestea, trec din nou podul cel d'întăiu, ce se află lângă mine, și, ducându-mă tot pe strada luată, dau de un edificiu care, prin lungimea sa, contra-forturi, prin fereștile sale, îmi atrage mult curiozitatea. La lumina lunii, am văzut că sânt în latul unei biserici de proporții mari, de fabricație solidă, și mă miram prea mult că lângă Seina, aproape de Hôtel de Ville, un asemenea edificiu mi-a rămas necunoscut. Cu această idee sosesc într'o piață, mă uit către biserica mea, și mă aflu față-fățiș (față 'n față) cu Notre Dame.

Știam numai decât unde sânt. Dar, fiindcă trecusem foarte de multe ori ziua pe cheiurile Seinei fără a lua într'o mai minuțioasă examinare această faimoasă biserică, pe care — adevărul fie zis — eram cam mânios din cauză că la mai mult mă așteptam, am stat un minut, supt dominația unui simț de romanticism, să privesc fațada de la Notre-Dame, luminată de razele lunii.

Eram la picioarele ei. Dispăruse impresia de micime; vederea nu-mi era împiedecată de nimic. Am privit; curios, nu m'am putut duce de acolo. În seara aceia, pe fondul negru al cerului și al atmosferei d'împrejur, această masă greoaie, dar artistică, pe cât se poate fi de artistică în arta gotică, mi-a făcut o impresie de maiestate tocmai așa de mare, pe cât de mic îmi era respectul de toate zilele către ea. Sapristi!, ziceam în mine, seara ar vedea omul mai bine, mai favorabil decât ziua?!

A doua zi dimineața, m'am așezat la același loc unde rămăsesem seara atât de impresionat, și secretul s'a explicat.

Notre Dame nu „apare”: nu e francesă. Se acuză Francesii că știu da obiectelor ce iese din mâna lor, sau pe care le aranjează, un ce șarlatanesc. Așa se zicea cel puțin la Expoziția din Viena, unde secțiunea lor se distingea tocmai prin acest tact particular frances de a da tuturor obiectelor o pozițiune ce pune în evidență toate părțile lor frumoase. Apăreau — cum se zice — de sine înseși și făceau reclamă fără ajutorul ciceronului.

În acest sens, două dintre cele mai frumoase monumente arhitectonice nu-s francese. La Sainte Chapelle și Notre Dame sânt încunjurate de case mari, sânt clădite într'un loc care e cel mai jos din Paris, mai nu (= aproape) la nivelul Seinei.

Afară de aceasta, Notre Dame nu e completă. Turnurile nu s'au terminat, și eu cred că în depărtare tocmai acest defect ruinează toată impresia ei. Dar în apropiere, lângă dânsa, Notre Dame pare că teiea de ceafă ca să te apese către pământ cu forța unui Quasimodo. Acolo nu observi că lipsește mai mult decât jumătate din turnuri; vezi numai fațada aceasta, capodoperă a artei gotice, cu rosața din mijloc și cu coloanele acelea elegante de de-asupra. Când ai examinat destul fațada, dacă faci o primblare împrejurul bisericii, îți faci o idee de mărimea ei.

Interiorul nu corespunde fațadei; e de un efect cu mult inferior „Sfântului Ștefan“ din Viena sau domului din Milan. Interiorul e divizat în cinci nave prin câte două rânduri de coloane. Năvile de la margini, către stradă, conțin altarele. Cele din mijloc servesc de ornament, iar centrul, adevărata biserică, nava principală, se ridică la înălțimea de treizeci și patru de metri, dând un aspect destul de frumos prin arcadele sale gotice. Cele două nave din lături sânt lipite către această centrală, în așa mod că ea se ridică mult mai sus de-asupra lor. E împărțită în trei părți: dedesupt stau treizeci de coloane care susțin arcadele gotice ce separă nava principală de cele laterale; la mijloc, o galerie de coloane și, în vârf, mai de-asupra, se înșiră ferestile. Interiorul bisericii e lung de 127 de metri, iar lărgimea ei totală e de 48.

Nu conține opere de artă rare, ca bisericile Italiei; conține însă o colecție de tesaur foarte prețioasă: vase bisericești, cruci, cărți pastorale de aur, cu diamante, din epoci deosebite. O cruce din lemnul Sfintei cruci, bucăți din coroana de spini și deosebite relicvii. Veșminte bisericești de o înaltă valoare, veșmintele celor trei nefericiți arhiepiscopi uciși, doi în revoluțiile din 1848-1871, al treilea asasinat în 1857. E cam periculos să fii arhiepiscop de Paris: o mare probabilitate de a sfârși rău.

M'am suit în turn să văd clopotul cel mare, locuința successorului lui Quasimodo și Parisul. 365 de trepte, dar vederea asupra orașului — sântem în centrul lui — este cea mai frumoasă ce se poate vedea în Paris: începând de la Arcul de triumf către Montmartre, Ménilmontant, Bercy, Mont-Rouge, Auteuil, — tot Parisul, de jur împrejur. O provincie plantată cu case, dintre care se ridică, cu maiestoașă superbie, monumentele Parisului: Arcul de Triumf, Opera, bisericile din Strada La Fayette, stațiunile din partea dreaptă a Parisului; împrejurul

nostru : ruinele Primăriei, Louvre și Tuileriile, Panteonul, Sorbona, de-aseenea cupola bisericii Val-de-Grâce, Luxembourgul, St.-Sulpice, Observatoriul, cupola aurită a Invalizilor. În fund, colinele d'împrejurul Parisului; supt picioare, cursul Seinei. O vedere supt cerul pur, întinsă, curată; o panoramă dintre cele mai rare ce străinul poate vedea în viața sa.

Clopotul cel mare e așezat în turnul din dreapta. Greutatea lui e de 16.000 de kilograme, a limbii de 488. Îl pun în mișcare opt oameni, suindu-se de-asupra lui în aproplerea coroanei, într'un aparat de *altalena* sau lungiți și împingându-l cu picioarele. Lângă dânsul se află un alt clopot, mai mic, adus din Sevastopol.

Urmașul lui Quasimodo, gardianul turnului, șade acolo sus, la picioarele clopotului¹: aier curat, lumină multă, vedere frumoasă, „dar multe scări“, îmi zicea dumnealui, amintind cu fală că e succesorul unui așa de faimos individ. De treizeci de ani șade aici; e roșu, robust; pare de patruzeci și cinci-cinzeci de ani. E cam greu de ureche; explică cu multă gentileță și cu multă efusiune; știe să-ți ceară așa de frumos bacșișul și cu niște perfrase atât de gentile, încât nu-i poți refusa douăzeci, treizec, de bani. Nota bene: ca să poți visita turnul, cât și tesaurul plătești o taxă fixă la intrare.

La Sainte Chapelle, cel mai frumos edificiu gotic din Paris, are o poziție din cele mai nefericite. Jur-împrejur se ridică zidurile Palatului de Justiție. Adecă se află într'o curte strâmtă.

„Guide Bădecker“ o numește: „un véritable bijou“. Iată porțiunile: 35 de metri lungime cât și înălțimea, pe 11 de lărgime. Fereștile 15 metri pe 4 de lărgime. E creațiunea lui Pierre de Montereau, ridicată de la 1248, pentru a conține relicviile cumpărate de Sfântul Ludovic de la regele Ierusalimului, [relicvii] care astăzi se află în tesaurul de la Notre Dame. Interiorul e împărțit în două în așa mod încât se află o capelă superioară și una inferioară. Capela inferioară susține bolta, servește de paviment celei superioare prin patruzeci de coloane. Dar „bijou“-ul este interiorul capelei superioare. Fereștile cu picturi pe sticlă de colorii vii, auriturile bolților, arcadelor, pavimentul în mosaic îți fac o impresie de eleganță luxoasă. Ca opere de artă, conține statuile în bronz ale celor doisprezece apostoli. Această capelă

¹ În text: turnului,

servește la solemnități religioase când se deschid tribunalele, după terminarea vacanțelor.

Panteonul sau biserica Sfânta Genevievea este cel mai frumos monument din Paris. Ocupă vârful coliniței Sfintei Genevieve, deci are o perspectivă dintre cele mai fericite. Se ridică în locul unde asupra groapei Sfintei, în secolul trecut încă, se ridica biserica S. Genevieve. Are două numiri, fiindcă la 1790, când s'a sfințit, a fost dedicată patroanei orașului; iar, cu un an mai târziu, consacrată „aux grands hommes“, „oamenilor iluștri“, botezând-o „Panteon“. Cu toate acestea nu e „Santa Croce“ din Florența, Panteonul italian. Nu află niciun monument al „oamenilor celor mari“. Astăzi e o simplă biserică. Peristilul, împreună cu domul, este de o frumuseță romană, simplă adevărată și măiestroasă. Peristilul are douăzeci și două de coloane corintice, scobite, puse în trei rânduri, înalte de 20 de metri cu 2 de circumferință; frontonul care e susținut de acest peristil este triangular și poartă statuile oamenilor iluștri francezi; supt ea se află inscripția: „Aux grands hommes, la patrie reconnaissante“.

Cupola se ridică asupra unui cilindru sau templu circular, împrejmuit de trezeci și două de coloane corintice, înalte de 12 metri.

Interiorul e simplu; impresia e „latină“: lumina, eleganța proporțiilor, arta, te predispun la acel sentiment care e opusul melancoliei.

M'am suit pe cupolă, precum m'am coborât în subterane. Sus, de pe galeria cupolei, vederea asupra Parisului și a împrejurimilor e foarte plăcută. De aici mi-am făcut o idee justă despre forma văii Seinei, în care zace Parisul.

Valea e, ca toate văile, înfundată lângă apă, de unde, cu cât se depărtează, cu atâta se înalță marginile. Cu toate că șesul era destul de larg, n'a fost destul de mare pentru o aglomerație ca Parisul; el s'a întins și pe colinele ce se ridică în spre marginile văii. În Roma, unde mi-am satisfăcut curiozitatea asupra celor șapte „montes“, colinele sânt mai înalte, întru cât regiunea e muntoasă. În Paris sântem — ca în marea parte a Franciei — într'un șes ondulator, unde ondulațiile au stat supt influența apelor: Iată de ce Seina și Bievra și-au format văile și colinele lor mai întinse, mai joase, mai regulate.

Subteranele au fost destinate drept cimitir pentru oamenii mari. Aici au fost îngropați Mirabeau, Marat, Voltaire, J. J. Rousseau, — mai târziu dați afară cu schimbarea opiniilor, în așa chip că astăzi nici nu se știe unde-s cenușele lui Voltaire și ale

lui Jean Jacques Rousseau. Pe Marat l-au aruncat într'o groapă comună, în Strada Montmartre, iar pe Mirabeau l-au mutat la Péré Lachaise. „Barbarii civilizați“ din 1871, baricadați aici, au umplut aceste subterane cu pulbere de pușcă; spre norocul artei, n'au avut timp a-i da foc, așa încât „Versaillesii“, ocupând baricadele — fără ceremonie —, au împușcat pe câți i-au aflat vii.

Parisul are două biserici în stil pur grecesc; numai cât una e dedicată „Dumnezeului Ban“: Bursa, pe când cealaltă e adevărată biserică în sensul în care luăm cuvântul în general. Bursa e reproducerea fidelă a bisericii lui Joe Tunătorul din Roma. Sfânta Magdalena nu-i altceva decât repetarea Bursei, în proporții mai mari, cu deosebire numai că n'are ferești și coloanele corintice sânt canelate sau scobite. Amândouă au înaintea fațadei o scară, amândouă un peristil jur-împrejur, în așa mod că te poți primbla pe laturile biserici. Acest peristil e format din coloane puse la egală distanță una de alta, iar la Sfânta Magdalena la fațadă, aici în rânduri, una înaintea alteia. Aici fațada se deosebește de a Bursei, întru cât poartă un fronton susținut de patru-sprezece coloane, tot la egală distanță una de alta: opt în rândul întâiu și șase în cel de al doilea. Acest fronton reprezintă Judecata de pe urmă și este cea mai mare producție de sculptură: figura lui Isus de 5.35 metri înaltă.

Interiorul e pe o singură masă, cu coloane laterale care susțin arcadele pe care e pusă bolta. Lumina vine de sus. Observ altarele cu statui, dintre care cea de la altarul principal, reprezentând Asumpțiunea, cetesc în Bædecker, a costat o sută cincizeci de mii de franci.

Sfânta Magdalena e izolată de casele vecine, ca și Bursa; numai cât are o perspectivă mai frumoasă: între două bulevarde, în fața Pieței Concordiei, cu privirea la palatul „Corpului legislativ“ și e de stilul bisericilor grecești, însă fără peristil circular.

Biserica Invalizilor, loc de mari amintiri, prin cupola ei aurită se recunoaște numai decât. E un pătrat cu șasezeci de metri în lat. Cupola se așează de-asupra turnului rotund cu coloane corintice, așa încât crucea e la o sută de metri înălțime.

Mormântul omului legendar e supt cupolă, în interiorul bisericii. E o criptă circulară deschisă, de șase metri profundă și unsprezece metri în diametru. Jur-împrejur e o balustradă, de unde publicul privește în jos sicriul de granit roșu-brun, în care e depusă cenușa celui care, mort în exil, a scris în testamentul său: „Doresc ca cenușa mea să repauseze pe marginile Senef,

în mijlocul aceluia popor frances pe care atât l-am iubit*. Aceste cuvinte sânt scrise la intrare în cripta din dosul altarului.

Pavimentul criptei poartă numele celor mai mari bătălii; către extremități, șase trofee cu stindarde luate de la inamici.

Câtă mărime omenească în acest nume : Napoleon I-*iu* ! Timpul, opiniile nu au putut schimba admirația operelor lui; acest nume este respectat. Ce sentiment pentru Francesi înaintea mormântului ! Străinul meditează privind acel sarcofag și cugetă la gloria omului care-i poartă numele, astăzi cenușă : împrejurul lui domnește tăcerea; stindardele acelea, numele bătăliilor, statuile d'împrejurul mormântului, vorbesc numai celor viețuitori. Toate gloriile umane trec. Omul e născut pământului; acolo se întoarce.

În partea dreaptă a Parisului sânt trei biserici aproape pe o linie și la egală distanță : Trinitatea, Notre Dame de Lorette și St.-Vincent de Paul.

Dacă în arta romană Panteonul, dacă în cea gotică Notre Dame sau la Sainte Chapelle sânt cele d'întăiu biserici în Paris, Sfânta Trinitate este cea mai frumoasă în stilul așa-zis al Renașterii. Fațada, cu turnul său în fundul pieții și pe o ridicătură de pământ, îți atrage atenția numai decât. Tot e frumos aici : exteriorul, interiorul. Înăuntru, te întorci în toate laturile : coloanele alternate cu pilastri sânt frumoase, fereștile semi-gotice; bolta, absida cu tribunele ei, toate-s frumoase. Cu cât le examinezi mai mult și mai cu de-amănuntul, cu atât afli noi frumuseți. Nu-i acea severitate impositivă pe care o au coloanele, arcadele ascuțite sau cupolele. Aici detaliile impun. Toate au particularitățile lor : stilul, decorația, poziția. În total, face o impresie profană; și se pare a fi într'o sală de expoziție pentru artele frumoase : mare, artistică, admirabilă, dar totdeauna numai o asemenea sală, și nu biserica. Hei, sânge latin : lumină, decorație, lux, aur, pietre scumpe; artă ni trebuie, și nu locuri vesele !

Notre Dame de Lorette e o biserică romană. Din afară, atât de simplă, încât n'ai zice niciodată că aceasta e acea vestită biserică unde se adună lumea cea mai elegantă, unde se țin funcțiunile cele mai luxoase și după care „frumoasele pecatrice” au fost denumite „lorettes”.

Notre Dame de Lorette pe din lăuntru e „San-Paolo fuori le mura” din Roma, se înțelege într'o proporție cum este biserica din Val de Grăce față de prima biserică din lume, Sf. Petru din Roma. Și San Paolo este a doua biserică a creștinătății.

Tocmai ca în Roma, San Paolo; așa e și aici. Notre Dame de Lorette mi-a făcut impresia unei săli de bal; impresia ilarității, a bucuriei de existență, a frumosului. Nici decât impresia ce-ți aduce ideea asupra deșertăciunilor lumii, a morții sau a locului de consolație, dacă ești nefericit. Biserica e mică; auritura însă predomnește; pretutindeni decorațiuni, tablouri, fresce. Așa-mi închipuiesc bisericile ortodoxe când vor ajunge la o mai mare dezvoltare artistică, presupun: când ar fi în stilul Occidentului. San-Marco din Veneția este exemplu de stil bizantin, executat însă cu arta Occidentului.

Saint Vincent de Paul este în stilul bisericii precedente. E cu mult mai mare, și de o poziție mult mai fericită. Din afară, chiar impune. E zidită pe o coliniță, pe care te sui printr'o grațioasă scară în formă de potcoavă. I se impută micimea turnurilor, care nu stă în raport cu mărimea bisericii. Cam adevărat — când privești biserica din depărtare —, dar, venind înaintea scărilor sau în latul ei, ilusia optică nu te mai înșeală. Interiorul ei excelează prin proporția coloanelor, care-i dau un aspect dintre cele mai artistice.

În această parte la Parisului sânt mai multe biserici demne de vizitat: Sfântul Eustahie, Saint-Gervais, Sf. Ioan Botezătorul, biserica cea mai frumoasă a Parisului modern, Saint-Germain l'Auxerrois, parohiala regilor Franciei, în fața Louvrului, al cărui clopot a sunat în nefericita noapte a Sfântului Bartolomeiu.

În partea dreaptă a Seinei se află și Biserica Rusească. E cam afară de centre, prea depărtată. Unică prin stilul său, originală pentru Parisieni. E o reproducere a bisericilor moscovite, cu cupolele oblungi, cu crucile duble, din ale căror extremități atârnă lanțuri, cum se îndătează și la bisericile noastre sătești.

În partea stângă a Seinei avem Sorbona, care-i o cupolă, și nimic altceva; Saint-Sulpice, cu un portic latin, de un stil foarte frumos, cu două turnuri, dintre care cel din dreapta face aspru războiu celui din stânga. Păcat că acel nefericit turn strigă la cer contra arhitectului, care i-a dat un alt stil, o altă mărime și l-a pus să facă tovarășie celui din latura opusă. Când văd turnurile de la Saint-Sulpice, și le văd adesea ori, fiindcă mă primblu mai în toate zilele în grădina Luxembourgului, îmi aduc aminte de acea curioasă impresie ce mi-a făcut ofițerul căruia-i lipsiau roiturile de pe unul dintre epolette. Un om care, în loc să aibă două brațe, are numai unul, sau, și mai rău, unul diform.

Tot în părțile acestea avem Saint-Germain des Prés, una dintre bisericile cele mai vechi ale Parisului (anul 1000), Sainte-Clotilde, „l'Église du Jésus“, biserici moderne, dar în stilul secolului al XIII-lea, gotice, cu turnul de-asupra fațadei. În Italia, turnurile nu fac parte din biserică; ele sânt separate de corpul ei; aici sânt o dependență a bisericii. Tot în partea stângă a Seinei se află și modesta Capelă română, în centrul Cartierului Latin, despre care capelă s'a vorbit mai înainte.

Cât ne iubești...

Jurnal (Paris, 27 August 1876.)

În luna trecută, vizitând cimitirele Parisului, într'o noapte am visat că tată-mieu era muribund. Scena tristă, sfâșietoare a fost aceia care-mi lăsă o impresie neuitată. Și era numai un vis! Acea durere care nu mă lăsa să fac altceva decât să plâng și să repet cuvintele: „tătuică, tătuică, cât ne-ai iubit“, n'are samăn încă în viața mea. Când reflectez privind pe acel om, elevul celui d'întăiu institut teologic care atunci exista în părțile noastre (Tîrnavia), astăzi parohul Borșei, protopopul Vișaielor, părintele nostru, care a crescut și măritat patru fete — tuspatru preotese: Isabela Danu, Iulia Manu, Emilia Coman, Anița Mihali, a crescut și crește patru feciori și o fetiță: Floricica, Artemiu (eu adecă), Aurelian, Abel, Cuza-Coriolan, dând tutu-rora o educație dintre cele mai complete, care nu e inferioară niciuneia pe la noi, fie și în sânul familiilor avute, când reflectez la toate acestea, privind pe acel om, simt în toată mărimea ei iubirea lui către noi.

Preotul din Borșa nu e om avut; cu toate că prin Maramurăș e crezut foarte bine înzestrat cu cele lumești. Preotul din Borșa, „preotul cel mic“, cum îi zic parohienii, după statură — fiindcă există și „preotul cel mare, Salcai, din M. Salca, preotul parohiei inferioare a Borșei, om înalt — „preotul cel mic“ e om practic, omul vieții: în Anglia ar fi devenit milionar, făcând însă altceva decât popia; în Maramurăș, ultimul colț din regatul Ungariei, a devenit autoritate prin știința lui: creatorul școlilor comunale din Borșa, al caselor de piatră parohiale, al bisericii de piatră în parohia superioară; părintele nostru, tatăl Anderco al Homorodenilor, rămânând sărac, dar onorat, cu un credit fără

limite, de toți iubit. Venitul parohiei se urcă la o mie și ceva de florini cu totul; economiile însă, pe când noi eram numai copii, „capitalul educației noastre“, cum zicea tătuca, îi dete fondurile ca să aibă un venit cam de 4.000-5.000 de lei noi pe an. Spun aceasta după informații, fiindcă tata nostru nu are datina de a vorbi cu noi despre fonduri, procente, mobile și imobile; el le știe manipula și, când avem nevoie, totdeauna e gata a le utiliza pentru noi. Și le-a utilizat — și încă larg — pentru noi. Tată-mieu, — am mai spus-o într'un alt loc — este mândria mea: e omul învățat. Biblioteca lui e cea mai mare dintre bibliotecile domnilor dimprejur; masa de cetit a lui e cea mai bine înzestrată cu periodice științifice, cu ziare politice sau literare; grădina lui e vizitată de cei ce voiesc să învețe ceva pomicultură, apicultură, floricultură. „Cu stupii am crescut și cresc un cocon“, zice cu oarecare mândrie visitorilor; albinile îi produc 200-250 de florini pe an.

Casa lui e casa omului de știință. Acestui simț, parte din caracterul taicei, îi mulțămim noi educația noastră. Acestui simț îi sacrifica el veniturile sale, cu multe sudori câștigate. De sigur avuții nu ni vor rămânea nouă, fiilor preotului din Borșa, dar ni va rămânea o avuție și mai mare, un capital care va da sută pe sută: capitalul inteligenței dezvoltate, crescute.

Dragostea studiului mi se impunea de mic, acolo, în casa părintească, fără să o observ; aveam cel mai bun exemplu înaintea mea. Discuțiile ce se făceau asupra obiectelor științifice îmi atraseră totdeauna curiositatea și mă împingeau la satisfacerea acestei curiosități.

Mi-aduc aminte — eram mic — că odată vorbea despre Macedo-Români, fără să aibă cei ce discutau documente la îndemână. Caută ici, caută acolo: cărți nemțești, cărți ungurești, cărți române, cărți geografice, toate se răscolesc, se răsfoiesc: nimic, nicio mențiune despre Macedo-Români. Unul — era un solgăbirău, pretor ungar, — susținea că nu există Macedo-Români, că acei din Ungaria sânt Greci, cari astăzi s'au ungarit. Ceilalți, vre-o trei preoți români, afirmău că au cetit contrariul, dar nu-și aduc aminte unde. Mare era curiositatea, auzind despre Macedonia, Tesalia, Epir, Grecia cu locuitori români. În geografiile mele de școală, ungurești, se înțelege nu se mai vorbea despre Macedo-Români. Cercetăiu toate geografiile: Galleti, care era cartea infailibilă de geografie pentru mine, asemenea nu zicea

nimic. Și această memorie a Macedo-Românilor a venit cu mine, din Gimnasiu, prin Liceu, la Universitate, epoca în care Hahn, Pouqueville, Bolintineanu mi-au dat deslușirile pe care nu le putură avea discutanții, oaspeții taicei mele.

La noi, dincoace de Carpați, se nasc — cum se zice — „filologi“, luând cuvântul pentru cei mai mulți în sensul său natural, și, numai pentru foarte puțini, excepția, în sensul cu care se admite astăzi în știință. Filologi sânt, la noi, toți învățații, „intelligenții“, cei ce poartă pantaloni și sumane domnești. Și aceasta prin necesitate. Limba, la noi, e chestiune de viață. Educați prin școlile ungurești, unde ni se propunea gramatica română în limba ungară: Fekete Negruțiu, „Román Nyelvtan“, toți acei cari înțeleg pericolul existenței noastre la aceste frontiere de înstrăinare sânt constrânși a îmbrățișa limba, a o cultiva, ca mijloc de scăpare.

Din nefericire, limba noastră nu e încă statornică; în gramatica ei, ca și în dicționarul, domnește un haos, din care nu știu zău dacă vom putea ieși noi, generația de astăzi, făcând a lăsa multe încurcături nepoșilor noștri (sau va rămânea de lucrat și pentru ei).

Se vorbea de multe ori în casa părintească de limbă: de Laurianu și Cipariu.

Bătrânii, — mari amici ai clasicismului, — crescuți în epoca aceia când în școlile Ungariei, cât și în public, toate mergeau latinește, vedeau cu ochi buni tentativele de latinisare a limbii. Ei visau despre limba lui Cicerone și a lui Ovidiu. Eu înțelegeam atâta din discuțiile acestea: că limba română va deveni ca aceia din școala latină; deci priviam cu invidie pe cei ce se vor naște Latini întregi și plângeam în mine că de ce eu să nu mă fi născut în acea epocă fericită, când voiu scăpa în școală, ca fericii epocii, de năcazul cu: *trans, apud, adversum, quarto iunguntur et ante, ori utrumque supino, His atacem, panacem, coracem, mulacemque facemque*, tortură de toate zilele pentru noi, pasagii pe care le recitam cu ochii închiși, toate regulile gramaticale, de prosodie, exemple de poezie clasică, fără să înțelegem mult din cele zise. În Gimnasiu și Liceu învățam apoi limba aceia „nouă“, care era să ne apropie către nepoșii noștri, care era menită să ne scape de pericolul ce ar fi să nu înțelegem pe nepoșii noștri.

Trimes în Italia, și având nevoie de acea limbă, m'am pus în contact cu dânsa: am înțeles visul bătrânilor, am înțeles secretele și necesitățile limbii celei „noi“, am înțeles — cu un

cuvânt — că toți filologii sânt gata a salva, a ciopli sau a reforma această limbă. Și iată, fără voie, împins de curiositatea mea din copilărie, m'am aruncat și eu în marele „pelag” al lingvisticei române, cu pericolul, de sigur, al înecării, mai curând sau mai târziu.

Lingvistica! Taica vorbește, afară de limba maternă, nemțește și ungurește. A voit să știu și eu aceste limbi. În casa părintească se vorbea românește și ungurește. Îmi lipsia nemțeasca; deci tata m'a dat la școala nemțească a lui Faulhaber în Vișăul-de-Sus: am ieșit în doi ani — eram copilăș de șase până la opt ani —, Neamț întreg. Ungurii, apoi, n'au să se plângă de mine: acolo e: „Egy örült bosszúja” în ziarul manuscris al societății de legătură de la Colegiul reformat din Sighet, acolo e, în ziarul tipărit, tot al aceleiași societăți, „Ifiúság lapja”: „A borsai diadal a tatárok felett”, studii istorice; „Egy hang” [kiáltás], traducere din nemțește, acolo sânt operele mele: „A román nemzet a X-ik századig; Napló 1867, 68, 69, 70”.

Tata îmi repeta continuu: „În Austria fără limba ungurească și cea nemțească mori de foame”. Și mi-a dat mijlocul de a le învăța: astăzi Ungurul nu mă cunoaște de sânt străin.

În Italia mi-am însușit limba cea „dolce”; ea pentru mine e ca și cea română; astăzi limba francesă mi se face amică; poate că mâni voiu strânge-o la sân și pe cea spaniolă, limba cea mai simpatică mie între toate cele câte cunosc.

Iată că tătucu a creat din mine stofa unui filolog. Mama vroia să devin preot, după datina familiei, din moși-strămoși preoți; taica îmi repeta continuu: „Fiule, ascultă inclinările tale”, și eu devenitu, din libera mea alegere, medic. Câmpul filologic, însă, mă atrage cu o forță mai nu egală cu cea care mă ține de spital; cu atât mai mult, că poziția mea în Italia îmi crea o datorie, la a cărui satisfacere trebuia să sacrific tot timpul liber ce-mi lăsau studiile mele de medic. Înțeleg: „Grammatica rumana”, primul „saggio” filologic, dacă va apărea vre-o dată, al feciorului preotului din Borșa, opera acelu „vad-Oláh” care susținea pe Români înaintea inamicilor săi, în limba ungurească, într'o epocă pe când, dacă l-ar fi rugat cineva să continue apărarea în limba acelor pe cari cu atâta căldură îi patrona, n'aș fi fost capabil să merg înainte, din lipsa totală a exercițiului.

Tată-mieu are și el din caracterul oamenilor de știință receala în cele ce privesc raportul exterior cu familia. Eu nu l-am văzut niciodată sărutând pre copiii săi, jucându-se cu cei mici,

devenind, cum zicea un mare om de Stat, „copil, ca să fie fericit“. Când veniam acasă pe vacanță, purtând în buzunar atestatul cu „eminențele“, nicio vorbă, îl cetia, mi-l înapoia; și eu, copil, fugiam în brațele mamei cu ochii plini de lacrimi, plângându-mă de asemenea primire. Mama mă consola, zicând că așa e natura lui, că așa e totdeauna; că, cu toate acestea, mă iubește mai mult decât mulți părinți cari ling și înalță la cer pe copiii lor. Și mama avea dreptate: acel om rece, care înaintea nimănui nu s'a fălit cu fiul său, îl iubia mai mult decât mulți părinți; acel om înțelegea pe fiul său; când se trată de studii, de progres, niciun ajutor nu-i fu refusat.

După dorința mea, am mers la Cluj; după dorința mea, am juat examenele de clasa a VI-a într'o vacanță; după dorința mea, m'a trimes la Pesta, ca să fac studii medicale, înainte de a ști că sânt ales de societatea „Transilvania“ pentru Universitatea din Turin. Toate dorințele mele au fost împlinite; în liceu — eu știu prea bine —, aceste dorințe, mici, dar numeroase, au costat mult, mult tătucei. A sacrificat, a cheltuit pentru mine peste cât meritam.

Și eu — cap bizar — multe oare rele i-am mai procurat, fără să mi le reproșeze! În clasa a V-a gimnasială sau I-a liceală, în vacanța de Crăciun, urmând impulsului meu de călătorii, atât de dese și atât de memorabile, din epoca vieții mele de liceu, o luasem cu Vasile Jurca, conșcolar, către Bocîcoel, la sora Beleuția. După multe pățanii sosim la casa cumnatului Danu, parohul Bocîcoelului. Taica, el, care, în considerația timpului urât: ploua, ningea, îngheța, ca iarna în Maramureș, îmi scrise să rămân în Sighet, să nu mă mișc de-acolo, că o să mă îmbolnăvesc pe drumuri, taica a auzit despre prezența noastră în Bocîcoel. Îmi scrie o epistolă în care îmi dă ordinul formal să mă întorc numai de cât la Sighet. Noi, — capete vânturate —, în loc de a o lua la vale în jos, am luat-o pe vale în sus: a doua zi, spre marea mirare a familiei mele, eram în Borșa. Taica cetia în camera sa un ziar: îl salutăiu. Când mă văzu, se sculă de pe scaun, ieși din cameră fără să-mi spună o vorbă. Seara, vine maica la noi; eram acum în pat, și ne zice că, mâne dimineață, taica ne trimete cu căruța lui la Sighet. Adio Crăciunule! Și și-a ținut cuvântul. O, taica e om scurt la vorbă, dar ce zice, nu se schimbă! Spre norocul nostru, în zilele acelea era epidemie de vite cornute în sat și hotărele blocate de miliție, care împiedeca ieșirea orișicărui obiect

organic. Mierindea noastră era șuncă, cârnați, friptură de pui, o găscă preparată și multe prăjituri, cum adecă numai o mamă se poate îngriji de stomahul fiilor săi. La postul militar, pe malurile Văii hotarelor, sentinela, când vede provisia noastră de iernare, ni zice în limba sa : „Rückwärts !“. Sau șuncile, cu pui și găscă friptă, confiscate, sau întoarcerea ! Cum să fi lăsat noi Neamțului o asemenea pradă delicioasă ! Ne-am întors în sat.

Taica, văzând că nu-i încotro, ni-a dat voie să mergem călare până în Bocicoel și de acolo la Sighet. Inima lui de părinte, cu toată supărarea ce putea să aibă pentru un asemenea act de neascultare, ce sămăna mult cu sfidarea, nu-l lăsa să ne constrângă a face o călătorie de unsprezece mile într'un timp infam, călări, expuși frigului, zăpezii, ploii și tuturor consecințelor.

Ne-am întors la Beleuța fără merinde, unde am petrecut o vacanță de opt-zece zile, pe care și astăzi mi-o aduce aminte adesea ori șora mea, prin pățaniile multe și curioase, descrise în ziarul meu din 1869.

Tată-mieu însă e foarte gentil; ne tratează cu bunătate, dar fără ceremonii. Când l-am supărat pentru orice, în loc să ne ocărăască, ne lăsa singuri; ieșea în șatră, sau se ducea în altă odaie, unde se primbla monologisând. Nouă, cari simțiam neplăcerile ce-i făceam, ni cădea mai greu decât o palmuire necăjirea aceasta a lui, singuratecă, ce e plângerea inimii. Om bun, adevărat părinte, peste vre-o câteva pătrare de oară, toate le-a uitat. „E mic, dar iute tatăl dumitale“, îmi zicea într'o zi badea Pelladi. „Sânge italic, domnule, să nu te miri“, îi răspundeam.

Când am plecat la Pesta ca să mă înscriu acolo ca student în medicină, taica mi-a zis: „Iaca, fiule, *spesele* călătoriei și *spesele* primei luni; îți voi da un florin pe fiecare zi pentru existență; economisește; să cugeți bine că sânteți trei la școală și mâne-poimâne veți fi patru, și eu doresc ca toți să fiți îngrijiți“.

Am sărutat mâna părintelui, am îmbrățișat pe mama, frații, suroriile, și am plecat la Pesta. În drum, la Sighet cetesc în „Românul“ că sînt bursierul societății „Transilvania“. Am zis în mine: „tata nu e bogătaş, are trei copii la școală; eu am un stipendiu frumos; se cuvine să nu-i cer mai mult niciun ajutor“. Din Turin, la finele anului școlar 1871-1872, m'am dus în Toscana, din cauza limbii italiene; cheltuielile călătoriei mi-au produs un dezechilibru momentan în bursă, ce era să se

remedieze cu stipendiul trimestrului următor. Dar până atunci eu eram pentru o lună fără bani. Eram străin, necunoscut; nu știu dacă aş fi avut credit pe o lună întreagă: nici nu trecuse un an de la ziua reflecțiilor mele în privința ajutoarelor, cer de la tătuca paralele necesare. Tătuca mi le trimete numai decât; pune însă pe mama să-mi scrie că mare e mirarea în familie că eu, cu o sută patruzeci de galbeni pe an (atunci aveam numai o sută patruzeci; acum am o sută șaizeci și șase), nu pot ieși fără deficite, ca să mă îngrijesc eu; o morală în plină regulă. Peste o lună, la primirea bursei mele, cel d'întăiu lucru a fost să retrimet aurul primit.

Dar lecția a fost foarte bună, foarte practică. Să cheltuiеști cât ai, și nu cât ai putea. Să te înfinzi până unde plapoma te învește. Nimic nu irita mai mult pe taică-mieu decât deficitele sau datoriile. Ni zicea necontentit: „niciodată n'am fost dator; niciodată să nu luați împrumut!“.

Mi-am pus bine în minte, m'am decis ca mai mult să nu cer ajutoare de acasă. Cu toate acestea, mămuca, fără să cer, mi-a trimis în anul trecut o suță de florini, cheltuieli de călătorie la Paris: era să vin încă din anul trecut aici, dacă boala de la genunchiul meu nu mă chema către vetrele părintești. Iar, în anul curent, tătuca, din propria sa generositate, îmi dete tot o sută de florini pentru înlesnirea traiului în Paris.

Se întâmplă însă că „domnul Artemiu“, într'un moment de entusiasm, se decide a însoți pe amicul său Costică Bobeică spre a saluta „mama Roma“, „alma parens“, și spre a vedea Neapole cu împrejurimile lui. Aceste frumoase lucruri, în prosă vorbind, costau patru sute de lei noi, adecă aproape bursa unui trimestru. Și una!

Spre a corija „Grammatica rumana“ a mea, aveam nevoie de opiniile deosebiților gramatici români. În limba ordinară: o sută zece lei noi dați lui Costică Bobeică, cu rugăminta să-mi trimeată din București cărțile despre care voiu avea nevoie. Și două!

De ziua onomastică a tătuchii îi trimet în semn de aducere aminte oleandri albi, camelii, semințe de flori rare și un ananas, lucruri pe care dumnealui doria mult să le vadă și să le poseadă. În total cînzeci de lei noi.

Aceste cheltuieli extraordinare erau să se economisească în șase luni: am făcut calculul că, ducând o viață foarte retrasă, — aveam de lucrat mult pentru „Grammatica rumana“ —, pre-

cum și contând pe datoria ce fratele Dinu îmi promitea s'o plătească, îmi va fi posibil să ies la capătul semestrului fără deficit. Dinu însă se află în situație insolubilă, așa că, dacă tătucu nu-mi venia în ajutor cu cei o sută de florini, eu nu putem trece la Paris din lipsa fondurilor necesare.

Plec la Paris în ordine, adevărat cu bursa întregă : 470 de lei în aur. Călătoria cu accesoriile: bagaje, ghid, etc., mă costă aproape 100 de lei noi; cele două prime săptămâni pe care le petrec în Paris mă costă 110 lei; făcând deci calculele mele, mă văd pe luna lui Septembre cu un deficit înspăimântător. M'am convins că în Paris nu poți trăi cu cei 156 lei, 66 bani pe lună, ce-i am ca student, că această sumă abia e destulă pentru traiu — mâncare adevărată și băutură, casa, albiturile, lumina, cheltuielile corespondenței, tutun și câte un ziar la trei zile odată —, fără cafenele, unicul loc de reunire al cunoscuților, fără teatre, fără muzee (bacșișuri și taxe), fără cărți, fără excursii, fără societate, trăind închis, departe de lume. Această viață în Paris nu-mi convenia nicidecât; am venit aici cu scopul de a vedea, de a observa, confrunța, studia; am venit aici pentru a mă perfecționa în limba franceză, am nevoie adevărat de lume: trebuie să vin în contact cu ea, să o cunosc, să o observ.

M'am văzut pierdut, în neputința de a satisface chemarea mea, impulsul meu care m'a condus la Paris. Am ezitat mult; în fine m'am decis să supun aprecierii părintelui meu poziția în care mă aflam. I-am spus adevărul: viața mea economică din Turin, sfârșitul celor 100 de florini, ce trebuiau ca să vin la Paris, deficitul meu pe luna lui Septembre. I-am mărturisit calicia mea în veșminte, care sânt învechite și care aici, în Paris, centrul eleganței, nu merg; i-am expus condițiile traiului: sau închis cu economia, sau viața studiului cu cheltuielile necesare. La cine altul m'aș fi putut adresa în oara năcazului? Mi-am adus aminte de cele pățite în Toscana și de propunerile mele. Deci ceruiu tătuchii doisprezece napoleondori sau echivalentul lor în hârtie austriacă, ca împrumut, sperând a putea să plătesc în decursul anului 1877.

Iată ce răspunde tătucu:

„Îmi scrii să-ți dau bani *împrumut*: puțin cugeți, puțin, dar crede-mă ca aceasta e vătămare. Până oi u avea și oi u trăi, din cât oi u avea, voi u da și ție și la ceilalți. Știi tu că eu nu sânt băutor, nu mă joc în cărți, nu o duc luxos, ci tot și de tot

trăiesc vouă. Pentru aceia nu trebe a se și sperie și a lamenta ; numai nu cugeți că te-oiu lăsa în țară străină să nu știi ce face ; da-mi scrie, că, iată, atâta acum și cheltuiala ei atâta ; mai trebe atâta funcțiune, de a nu a-ți face supărare ? Spaimă, să te bolnăvești încă mai tare ? Ți[-i] buget a fi așa de înstrăinat.

Pentru aceia îți trimit 150 de fiorini valută austriacă. Tu ai cerut 120 ; îți trimet încă 30 ; da numai și numai să-i adaugi către cost, adecă să mănânci cu oarece mai bine, să nu slăbești din corp, că apoi ce folos că ai văzut Parisul, ori toată lumea, de îi fi tot bolnav și slab ? Te îtarește în fine și inima ; nu fii fricos ci îți fa curaj !

Vie-ți în minte că de astăzi *în un an* ai fi în Borșa, acasă, trecut peste pulberea școalei, domn ind pendent, ce îi mai frumos în lume.

Pe coconi îi gătim la școală ; peste zece zile se duc : trebe cămeși, ciobote, cioareci și câte toate ; ne-a ajuta Dumnezeuul părinților noștri.

Da mai multe împrumutri nu cere de la mine, da nici de la alții să nu ceri. Să-ți ajute Dumnezeu ! Îmi scrie de ai fi în orice necaz de deficit, și, din cât oiu avea, ți-oiu da ; da nu împrumut, da din amarul părintesc, cu care am fost, și oiu fi până oiu trăi..

Sis felix !

Borșa, 14 August, 1876.

iubitor părinte

Alesiu Anderco Homorodanu.

Până voiu avea și voiu trăi, din cât voiu avea voiu da și ție și la ceilalți.

Tot și de tot trăiesc vouă.

Din cât voiu avea îți voiu da, dar nu împrumut, dar din amor părintesc, cu care am fost, și voiu fi până voiu trăi.

Iaca tată-mieu !

Inspirat-a oare iubirea părintească pagini mai sublime la adresa unui fiu care se apropie către el cu acea receală care-l face să merite dreptul reproș : că e ofensă cererea de împrumut a unui fiu de la părinte în cas de năcaz ?

Am cetit, am recetit acele pagini etern memorabile pentru mine. Ele sânt expresia cea mai fidelă a caracterului părintelui meu, pe care am voit a-l lumina cu vre-o câteva exemple și reflecțiuni în cursul acestui mic „bozzetto“, schiță a acestei mici confesiuni.

O repet iarăși: „Acel om înțelegea pe fiul său“. În Paris scopul meu e observarea și studiul practic al limbii franceze. Acest scop fără acest generos ajutor nu l-aș fi ajuns. N'am tot dreptul de a mă fâli cu părintele meu?

Răspunsul meu după o asemenea prostie colosală trebuia să fie sincer, înfocat. Îl transcriu aici, spre memorie :

„Paris, Rue Racine 20/18, 1876.

„Iubite taică!

„Am primit cei 150 de florini, precum și epistola dumitale. Mă aflu într'o poziție foarte grea de a răspunde la o generositățe atât de mare, din moment ce epistola mea, în care invocam ajutorul, a fost considerată drept vătămare. Este adevărat! Eu îți cer împrumut 120 de florini, Dumnezeu îmi trimiteți 150, nu împrumut, ci „din dragoste părintească“.

Recunosc greșeala mea. La un moment eu am descunoscut pe tatăl meu; l-am renegat. Am uitat sacrificiile ce el a suportat pentru a mă face om; erau mai mari decât meritele sau purtarea mea. Am uitat că în întreaga mea viață de student el nu mi-a refuzat *niciodată* spesele, când se trata despre înaintarea, mea. Am crezut că, acum, când sânt stipendist, nu pot ținea cont de ajutorul dumitale.

Cât de înalt, cât de sublim se ridică adevărul acelor cuvinte ce dumneata îmi adresezi: „Știi tu că eu tot și de tot numai vouă trăiesc: „Din cât voiu avea, îți voiu da, dar nu împrumut, ci din amor părintesc, cu care am fost, sum și voiu fi până voiu trăi“. Simt tot adevărul, precum și toată profunzimea acestor cuvinte, reflectând că un om care ar fi putut avea viitorul cel mai strălucit prin educația și știința sa a preferat a se închide într'un colț necunoscut al lumii, ca să sacrifice tot ce avea măreț în planurile și visurile sale, pentru viitorul fiilor săi.

În fața atâtei abnegațiuni și în fața unei atâtu amor părintesc, eu vin a pune amărăciune lângă amărăciune, ingraturdine lângă ingraturdine. Pentru un moment mi-a trecut prin minte Florența, și momentul acela a fost negeneros: am plâns și voiu plânge greșala mea, ca o ingraturdine, crimă mare, în cât lovește amorul propriu părintesc și e răsplătit neconținut fiilor de fii.

Când îmi aduc aminte de nenumăratele ștregării ce atât au contribuit la albirea părului dumitale, când îmi aduc aminte de unele prostii incalificabile cu care supăram acel inger ce mamă se numește, îmi vine dorul să mă bag supt pământ, ca nu cumva

să se afle cineva care să cetească de pe fața mea ideia ce mă torturează.

Epopeia aceia de amor, epistola dumitale din 14 August, monument și exemplu etern de iubire părintească, nu ocărăște, nu reproșează; e blândă ca binecuvântarea unui tată, însuflețitoare ca sfaturile părintelui, afectuoasă ca îngrijirile mamei.

Tătucă, tătucă, cât ne iubești!... Îmi bat pieptul pocăindu-mă. Declar însă că n'am făcut păcatul acela cu premeditația de a te ofensa, iubite tătucă; mai bine aș fi răbdat de foame și de năcazuri decât să-ți scriu acea epistolă.

Nu o zic aceasta ca să-mi micșorez crima: aceia de sine însăși e enormă.

Am ajuns timpuri ca eu, Artenie, în etate de douăzeci și patru de ani, după ce am avut toate probele despre iubirea dumitale părintească, acum, la maturitatea minții, am crezut că dumneata, tatăl meu, nu ai atâta inimă ca să înțelegi poziția mea adevărată, ca să mă scapi din ea prin propria-ți bunăvoință și generositate, fără a mă împrumuta.

Horrendum! Horrendum!

Mea culpa, mea culpa, mea maxima culpa!

Artenie.*

Cu această epistolă am trimes o alta mamei, în care o rog să mulțamească în numele meu tătucului, neavând eu curajul a face aceasta după prostiile din epistola mea trecută. Îi scriu mai încolo că 150 de florini mi-au dat 303 lei în aur monedă francesă, din cari m'am îmbrăcat și mi-am plătit deficitul, și din cari voiu face o mică călătorie până la Gand.

Cât privește sănătatea mea, am observat că acasă s'au înspăimântat. Li-am scris că știu cum eu sânt de trei ani de zile încoace cam slăbănog și schimbul de aier și de datini trebuia să-mi producă o indispoziție. Li-am scris despre genunchiu că, după ce i-am aplicat o fașă elastică, de mine combinată, nu mai curge și că deschizăturile fistulei s'au închis, iar piciorul și-a reluat toată forma.

La amintirea tătuchii, că peste un an voiu fi liber, doctor, în sânul familiei, am răspuns: „Visul meu, dorul meu! M'am săturat cu străinătatea; mi-a fost destul, abia aștept să scap acasă. Eu am nevoie de repaus pentru studiile serioase și prelungite; am nevoie de câmpii, de mișcare, cai, trăsuri, aier liber. Șaptesprezece ani am fost închis, legat de scaun, gârbovind de-asupra măsuțelor de studii, devenind miop, rămânând slab

ca o scrumbie și slab în forțe ca un copil de doisprezece sau patrusprezece ani. Dar bun e Dumnezeu, va da să treacă încă acest an, ca să scap de toate năcăzurile“.

Am închis epistola vorbind de ocupațiile mele și comunicând salutările mele fratelui Costică Bobeică, nou-numitul inspector școlar la Suceava, cu reședința la Folticeni.

Elevii societății „Transilvania“.

(O săptămână în Belgia.)

Am dorit mult a cunoaște colegii miei, bursierii societății „Transilvania“ din București. Am așteptat ocasiunea când voi veni la Paris, ca să-i întâlnesc. Știam că sânt în Belgia; din Paris era mai ușor a-i cunoaște decât din Turin.

La 8 August 1876, adresez următoarea scrisoare d-lor: Nicolae Gallea, din Paloși, elev inginer civil din Gand; Iosif Popescu, din Săcele, elev inginer de mine în Liège; Teofil Olinescu, din București, elev inginer de mine în Liège.

„Domnul meu, colegule,

Sântem cinci elevi ai societății „Transilvania“; avem aceeași destinație pentru viitor; sântem la capătul studiilor noastre; și încă nu ne cunoaștem. În viața practică noi, foarte probabil, ne vom întâlni. Regulamentul acelei societăți care ni dă mijloacele pentru educație dorește ca să rămânem în Patrie, adică pe la locurile noastre natale, supuse Imperiului austro-maghiar.

Tineri, crescuți în străinătate, între popoare libere, culte, noi vom intra în numărul luptătorilor pentru limbă și naționalitate, basa culturii și a mărimii noastre: ca atari de sigur vom avea mai multe puncte de contact și poate nevoie unii de alții. Aș dori să ni strângem mâna, ca să ne cunoaștem, înainte de a păși pe marea scenă a vieții publice.

În calitate de coleg al d-tale, dă-mi voie să ieau inițiativa și să-ți adresez scrisoarea aceasta, care va fi adresată tuturor colegilor miei, elevii societății, cu scopul de a afla un mijloc practic, dacă propunerea mea se va primi, pentru reunirea bursierilor societății „Transilvania“ spre a-și face cunoștința personală.

În cazul când d-voastră,—elevii societății în Belgia,—întorcându-vă acasă, v'ați alege drumul către Paris, aceasta ar fi ocaziunea cea mai favorabilă, întru cât aici ar fi posibil a ne reuni cu toții. S'ar trata numai de a fixa ziua când să fim împreună.

Acestea am dorit a le comunica d-tale, în speranța că veți

avea bunătate, în schimb, a-ți expune opinia asupra propunerii mele. Sper că înțelegi intenția mea și că, în cas contrar, când prin împrejurări particulare ai afla ideea aceasta nepractică sau imposibilă, vei permite cel puțin să-ți întind mâna, de coleg și de amic.

Primește, te rog, d-le coleg, pe lângă salutările mele cordiale, și o strângere de mână frățescă de la

Artemiu Honorodeanu din Maramurăș,
elevul societății „Transilvania“ la Facultatea de Medicină
din Turin“.

D. Nicolae Gallea, din Gand, îmi răspunde numai de cât, îmbrățișând, aprobând cu multă căldură proiectul meu. A urmat o corespondență între noi, al cărui rezultat a fost că dorul meu de a cunoaște pe elevii societății se mări din zi în zi. În fine d. Gallea mă înștiințează că și colegii au decis să se reunească în Gand cu ocazia serbătorilor comemorative ale pacificației de Gand, din 1576. Tot odată îmi face una dintre cele mai cordiale și mai românești invitări, oferindu-și casa, masa și îngrijirile sale amicale. Eu, inițiatorul, nu puteam lipsi — ar fi fost o contradicție și o prostie mare din parte-mi. Am acceptat invitația și, la 2 Septembrie, am plecat către Gand.

Spre norocul meu, aveam parale — ajutorul tătuchii, altcum eram foarte încurcat. Am luat linia Amiens-Douai-Lille. Am plecat dimineața la 6 oare, ca să văd cum sânt câmpiile Franciei septentrionale. Iată notele ce mi-am luat pe drum :

Afară de Paris, grădini de verdețuri, fabrici, case dese, apoi se începe șesul cunoscut ca în Franța meridională, ca pe la noi, câmpiile din Transilvania sau din România.

Câmpii fără arbori adecă, fără case, cultivate cu cereale. Cât vezi cu ochii, e un șes cam ondulat, verde ici-coleă, unde se mai află un petec de livadă sau un câmp de picoci (cartofi); în general însă predomină culoarea brună-galbenă sau neagră a pământului arat pentru sămănăturile de toamnă.

Nu văd mălaiu sau popușoiu, nici viață; sântem în Nord : e frig pe aici.

La orizont, pe un moment, cât permite iuțeala trenului, văd câte o coliniță, câte un sat, câte-o pădure. Arborii sânt foarte rari; pe la vre-o margene de râuleț sau drum, se urmează în șir lung plopilor înalți, arborele predilect al Francesilor, așa încât îl întâlnești pretutindeni, ca frăgarul de mătăasă în Italia. Și

arborele sfânt al Druizilor a fost cerul, arbore maiestos, emblema forței. Nepoții Galilor s'au scoborât la plop!

La Chantilly, iată colinele care dau piatra calcaroasă fină, marmoreană, care face atât de elegante parapetele podurilor, treptele caselor, exteriorul palatelor publice. Colinele sânt mic verzi, păduroase. Calea ne conduce printre locuri plantate cui arbori, unde stejarul joacă rolul principal. Între arbori, câte un petec galben, verde sau brun, precum se cuvine unui câmp secerat, unui câmp de lucernă sau cartofi, sau unui câmp din nău arat. Pe dosul colinelor, între arborii verzi îmi surâde culoarea albă a caselor; acolo e un sat, vezi turnul înalt de biserică, ce amintește arhitectura bisericilor noastre: o piramidă exagonală sau octogonală cu baza foarte restrânsă, destul de înaltă, cu vârf ascuțit.

Dincolo de Creil, a început a ploua. Cerul azuriu de dimineață în puține momente s'a prefăcut în sur. La opt și un șfert iată oaspetele incomod care de la 19 August mă supără în toate zilele. O ploaie suptire, rară, dar continuă. Foarte bizară acum. Ni-a adus iarna; după căldurile cele mari (+34^o6 cent.), frigul (+16, +12° cent.), melancolia, uriciunea ploii. Și m'a tot persecutat: m'a însoțit în Belgia, a venit cu mine în Franța; și astăzi iată că tot mă amenință. Moartea mea, ploaia, inamicul meu cel mare.

Partea aceia de pământ ce se întinde între Clermont-sur-Oise și Lille — albă pe harta geografică—e un șes undulator, o mare agitată de unde lungi, foarte lungi, o Moldovă întregă. Unde se întâlnesc două dintre aceste ondulații, e o mică vale, care numai de cât se continuă de cealaltă parte, care se ridică cu o dulce înclinație spre a forma o nouă ondulație.

Într'un cuvânt, orizontul, în loc să fie linie dreaptă, e o linie curbă, foarte lungă la baza sa și foarte îngustă la vârful ce ar forma. Numai la Amiens și la Arras se fac mai multe; pe acolo, ieau aspectul unor ridicături-coline, dar aspectul lor e uniform: pretutindeni câmpii de cereale; deci, sau culoarea galbenă pe care a lăsat-o secerătura sau culoarea brună a arăturii. Vezi și câte un verde mai deschis—vre-o luncă; câte un verde obscur—, vre-o pădurice.

Rar, și la mari distanțe, câte un turn ascuțit, care se ridică în dosul arborilor ce încunjură și adumbresc satul; câte-o moară de vânt, pe vârful vre-unei ondulații, ce-și mișcă brațele gigantice.

Către Lille întâlnesc canale, hornuri înalte, roșii, și o mulțime de mori de vânt. Ne apropiem de un oraș mare.

Trecem fortificațiile din Lille, schimb trenul, și către frontiera belgiană. Câmpiile către frontieră devin mai acoperite de arbori, iar undulațiile pământului din ce în ce iau proporții mai mici, ca să devină la Courtrai, în Belgia, o Mare lină, un șes complect. La Courtrai, iarăși mi-am schimbat trenul. De la Mousson vama belgiană, călătoriam cu o doamnă tânără, care avea cu sine doi copilași blonzi. Copiii o mestecau în limba flamandă, pe când mama lor nu înceta a li zice să vorbească franțuzește. Se vede că băleții erau mai deprinși cu flamanda. Pe aici, cum am observat, cu toate că Belgia e populată,—exceptând Liègeul cu Valonii săi—, de Flamanzi, popor germanic, toți vorbesc franțuzește. Mi s'a părut un lucru foarte curios. Într'o țară unde poporul are limba sa proprie, ca acest popor, să nu facă us în public de ea, să abdice voluntar și să accepte limba oficială și științifică, o alta, lui de tot străină. În centrul „Flamandei”¹, în Gand, Universitatea e francesă. Bruxelles, oraș flamand, e mai frances decât Parisul. În plinul secol al naționalităților... Curios, curios! Dar în Belgia nu te întreabă ce naționalitate ai: ești catolic sau ești liberal? Liberal însemnând pentru catolici, tot ce poate fi mai rău: ateist, materialist, revoluționar, omunard, petrolier. Iar „catolic” voind a zice, după ideea liberalilor: ultramontan, obscurantist, negațiunea progresului. Rar țară să afli pasiuni politice ca aici. Cetățile-s liberale, satele-s catolice, ca în toată lumea. Catholicismul, așa cum este astăzi, e negațiunea progresului, întru cât neagă discuția unor lucruri care după dâșii nu-s discutabile. Au negat până și mișcarea pământului: *Eppur si muove*! Și vor nega până ce umanitatea cu progresul ei va trece asupra lor. „Sint ut sunt, aut non sint.” „Non possumus.” Și astăzi tot e posibil în limitele legilor naturii. Sentința lor de moarte! Așa vor peri; uitați, luați în răs de toți, fără mari cataclisme — ca păgânismul: s'a stins; nimeni nu l-a observat. Numai creștinismul e etern, fiindcă e adevărul; toate celelalte sânt mofturi, spre a înșela pe cei creduli, spre a înspăimânta pe cei fricoși și spre a exploata pe cei ce se lasă a fi exploatați.

Doamna mea, mama copilașilor celor blonzi, cari protestau energetic cu flamanda lor contra limbii franceze, avea o frică ne-spusă să nu ajungă acasă la Gand. Adevărat că la toate sta-

¹ Flandrel.

țiile o mulțime de popor venia, mărind numărul călătorilor. Ți se părea o emigrație. La Lille erau abia douăzeci, treizeci de vagoane; când am sosit la Gand, nu încăpeam în stație. Mâne, Duminecă, se începeau serbătorile: se înțelege afluența această extraordinară.

La Courtrai, cum am zis, trebuia să schimbăm trenul. O confuție indescriptibilă: parcă toți aveau aceeași frică ce apucase pe doamna mea: o fugă generală, un asalt formidabil vagoanelor. În această confuție, eu am luat în brațe copilul cel mai mic al doamnei, pe când doamna lua bagajul meu, fără vorbă, instinctiv. Ce scenă curioasă era aceia! Eu cu copilul în brațe și doamna cu bagajul meu în mână, cari ne siliam cu coatele și picioarele a câștiga vre-un vagon. În fine ne-am așezat: doamna într'un vagon, eu într'altul, unde am mai aflat câte un loc. Nu ne-am mai văzut.

La Gand, în zădar m'am făcut atent; nu am mai văzut-o. Am istorisit băieților cum am devenit eu purtător de copii și mama copiilor, purtătoare de bagaj. Pațanii de drum!

Către Gand, se schimbă de tot aspectul câmpiilor. Ți se pare a călători prin Italia septentrională. Arbori pretutindeni pe marginea drumurilor, și, fiind drumurile în mare număr, arborii dau aspectul acela particular de grădina câmpiilor, care e fala și frumuseța Italiei. Acești arbori, pe cât am putut observa, sânt stejari și plopi.

Satele sânt foarte dese; case pe câmpii, „cascinele” Italianilor. Belgia e una dintre țerile cele mai populate. Ți se pare Lombardia. Ah! dar cerul e vitreg aici. Iacă, pe câmpii, picoci și picoci pretutindeni. „Țara picociilor”, îi zic vecinii, iar locuitorii repetă cu mândrie: „țara Flamanzilor”. Numai că Românii — studenții din Belgia — o cetesc: „țara Flămânzilor”. Dar nu-s flămânzi Flamanzii. Prosperitate domnește aici. Agricultură e model de îngrijire, industria e de prima ordine, mândria și avuția Belgiei: stradele, căile ferate ale ei n'au rival în lume în proporția teritoriului, iar canalele ei sânt întrecute numai de cele din Olanda. Dacă este o țară unde locuitorii flămânzesc mai puțin, e de sigur tocmai acea țară care, prin coincidență curioasă, în limba noastră se numește „țara Flămânzilor”. Acolo e necunoscut *macinato*, contribuția după cerealele măcinate, care scoate din gura țeranului în Italia a cincea parte din pâinea lui de toate zilele; în Belgia nu se cunoaște vexațiunea aceia care în Italia „dazio consumo” și în Franța „octroi” se chiamă și

face din toată comuna un teritoriu vamal distinct, cu vămile sale.

Nu monopol de tutun, de sare, de aprinjoare (chibrituri), nu multe alte contribuțiuni, care storc țeranul în multe țeri, până la os. Fabrici în toate colțurile Belgiei, care dau pâine și bună stare la mii și mii de familii. Țeranul își are casa lui comodă și câmpiile sale; adevărat că pământul nu-i dă produsele Italiei, dar îi dă cel puțin un nutriment mai substanțial decât eterna „polenta” goală sau orezul copt.

Cultivă : cartofi, cereale; am văzut, mai pe lângă toate casele de câmpie, un petec de plantă de tutun, am văzut pământur. de hrișcă (*Jagopirum*) și în unele locuri câmpii întregi de sfeclă, de sigur pentru fabricile de zahăr. Lângă comune, grădini de verdețuri, legume și fructe. Multe livezi cu un sistem de irigație ca în Italia.

Cu această prosperitate merge la pas cultura generală și libertățile. Îți pare posibilă doară, într'o țară unde pasiunile politice sânt atât de vii, pacea internă, dacă n'ar exista cultura? Aici, înțeleg libertățile și respectă legea. Câte odată se iau și de cap și întrebunțează „argumente” cam prea „palpabile”. Adevărat, dar pasiunile sânt pasiuni și, până ce nu tulbură o populație întreagă, acestea intră în sfera politicii.

Toți discută aici: în vagoane, în tramvaie, în cafenele, pe străzi, nu auzi decât numai politică. Și cu ce ardoare! Țară curioasă, Belgia aceasta! Eu credeam că, într'o țară de industriași și speculatori, politica e considerată ca o pierdere de timp pentru cei neinteresați. Era contrariul. Cultura face ca toți să pârtească libertățile, să înțeleagă necesitatea lor și să le susțină cu toată inima și din toată puterea lor.

La stația Gand, erau cinci oare după amiază; priveam cu atenție mare în dreapta și în stânga spre a zări vre-o cocardă românească, semnul de recunoaștere între noi necunoscuții. Nu căutăiu mult. Fui salutat de un domn înalt, cu barbă a la Francisc-Iosif, și de un altul mai mic, cu barbă întreagă și ochelari. Strângeri de mână.

Vorbiau românește; evident că-s Români; dar care era dintre cei doi necunoscutul meu, acum amic prin corespondențele noastre, iată ce n'aș fi putut zice. Cel mai înalt era mai expresiv, mai vioiu, ca toți Italienii: ți se însumă de la prima vedere; celălalt vorbea puțin; aspect serios și de o atitudine așezată. Aducându-mi aminte de scrisorile într'adevăr pline de foc și de mare expansiune ale amicului meu din Gand, n'aș fi

zis niciodată că, dintre acești doi domni, tocmai cel mai serios să fie Gallea.

Se înțelege că nu mai puteam de curiozitate: „Fraților” — i-am întrebat —, „spuneți-mi cel puțin care dintre voi este N. Gallea”. Apoi cel cu barba à la „Împăratul Austriei” mi-a recomandat în persoana celui mai mic pe elevul-inginer Gallea, iar fratele Gallea, vice-versa, pe d. D. A. Stamatopulo din Focșani, elev-inginer în Gand.

Am mers la un otel, unde ne așteptau cei din Liège, și ei abia acum sosiți. Acolo am cunoscut pe colegul Iosif Popescu, pe vărul său Ieremia Manole, din Brașov, astăzi locuitor în Galați, elev-inginer mecanic la Liège, tânărul Frigatoriu, elev la Școala de Arte și Industrie în Liège, din Galați, nepotul lui I. Manole, pe Barbo Mahol, elev-inginer în Gand, și de origine Armean din București, un tip brun foarte frumos, pe V. A. Popovici din Moldova, elev-inginer în Gand.

De acolo ne-am dus la locuința lui N. Gallea, Rue Guinard 30. Are două camere mari, elegante, curate, bine mobilate; plătește, cu serviciul și cu dejunul, cafea cu lapte cu unt, în total 35 de lei. E țara ieftinătății pe aici.

Aici eram în „gazdă”, oaspetele fratelui Gallea. M'am spălat, mi-am schimbat veșmintele de drum, am ieșit cu ceilalți să văd Gandul.

Strade strâmte și largi, o predilecție către liniile curbe, case cu două-trei etaje, fără balcoane, cu acoperemânt sau cu partea acoperemântului către stradă, care represintă o specie de fațade în continuare cu fața casei, în forma unei trepte bilaterale sau a unui monument oriental. Cu ocazia cortegiului, am desemnat din ferestrele fratelui Stamate (așa-l chiamă băeții pe Stamatopulo) trei dintre aceste vârfuri de case, care sânt în piața „Marché aux grains, école”.

Cele No. 1 sânt foarte dese. O mulțime de popor pe străzi. Din feresti și din colțurile caselor, stindarde belgiene: roșu-galben-negru. Aud limba flamandă pretutindeni: e centrul Flamanzilor aici; mâne e serbătoarea „gueuxilor”.

Când am auzit limba aceasta pentru prima oară în Lille, mi se părea că e dialectul german al Evreilor noștri: o să fiu în mijlocul Jidanilor îmi fu prima idee, și mă făcură mai atent. Înțelegeam ce înțelegeam, dar foarte puțin: totuși nu va fi limba Jidanilor din Orient, ziceam, vorba aceasta. Apoi mi-am adus aminte că sânt în apropierea Belgiei, că o să fie dialectul

flamand. Minunat sămănă la accent cu limba Evreilor noștri ; dar dac'au adus de aici limba lor înainte de a trece în Rusia și pe la noi ?

Cetind jurnalele lor, înțelegi sensul general, aproape nemțește, dar, când o vorbesc, e cam greu fără deprindere a-i înțelege.

Am cinat la otelul „Comte d'Egmont“. Acolo am mâncat pentru întâia dată cartofele faimoase din țara picioclor minunat de bune ! Tăiate în pătrate lungi și fripte în unt, sânt ceva delicios. Gustul castanelor, plăcerea mea în zilele de iarnă în Italia. Apoi să tot mănânci asemenea picioci ! Am gustat și berea de Gand : „double de Gand“. Aceia apoi nu-i nici de cât delicioasă. O, că rău gust are ! Nu, nu-i pentru stomahul meu ! Și cât o laudă băieții ! S'au deprins cu ea. M'am încercat de două ori, în timpul cât am stat în Gand, s'o beau, dar nu e cu puțință. Un gust imposibil. *Farò* sau *farau*, sau cum îl scriu, din Bruxelles, li-am băut : și se pare vinul „barbera“ din Italia cu apa de Seltz. *Saisonul* din Liege apoi e berea ce mi-a plăcut. Nu-i însă ca bavaresa, bere ce se bea pretutîndeni, în Paris ca și în Viena, în Berlin ca și în Turin. Vinurile, foarte scumpe în Belgia : e țara berii, pe aici nu-s vii. Ca în țerile nordice, umede-reci, se consumă o mare cantitate de licheruri. Dar ce licheruri ! Cognacul lor e tare ca rumul adevărat „Jamaica“, iar rumul e *addirittura* drept vitriol ! După un păhărel de cognac, îmi ardea gura ; parcă aș fi mâncat ardeiu. Mucoase de piele și stomahuri de fier au oamenii aceștia !

La masă am observat că conmesenii mei continuă în metafore. Țineau o limbă neînțeleasă mie : cereau caș ce umblă de sine ; ziceau că li place numai berea flamandă ; și o mulțime altele, una mai greu de ghicit decât cealaltă. Ingineri cu o asemenea tendință poetică ! I-am rugat să vorbească și în „proză“ o leacă.

Râdeau, râdeau că eu nu înțeleg rebusurile lor. Apoi mi-au explicat că acel caș care umblă de sine e caș codăcios, dar codăcios cum se cade, că berea flamandă e berea dublă, și multe altele.

În Piața Armelor, centrul Gandului, și pe Strada „des Champs“, stradă strâmtă, sucită, dar stradă principală, nu te mai puteai mișca. Grupuri de băieți cântau faimosul im al „Gueuxilor“ în limba flamandă, sau un cântec de modă, ce are de refren : „A bas Malon“. Malon e ministrul-președintu actual al Belgiei,

unde domnește partidul catolicilor. În Piața Armelor, loc de întâlnire, am fost presintat d-lor : Eugeniu Lupașcu, doctor în științele politice și economice, fratele onorabilului A. Lupașcu, casierul societății „Transilvania“, fratele acelui om care cu ocazia alegerii mele ca stipendist a zis : „aista vorbește scurt și cuprinzător, trimeteți-l în străinătate“, și eu fui trimis în Italia ; Ștefan I. Gheorghiu, din Focșani, student în Gand — supranumit „Gambetta“ —, băiat foarte simpatic ; I. Demetriu, din Roman, amicul lui Dinu, băiat care mult mi-a plăcut și cu care am vorbit multe despre Dinu și C. Bobeică ; I. Catargi, din România, student în Gand. Minunat sămăna cu locotenentul Porpora din Messina ; tovarăș de masă al meu în Turin. Și el e om mic, mingherliu ; poartă numai mustați ; față expresivă, regulată.

În zilele următoare am mai făcut cunoștință cu fratele d-lui Popovici, locotenent în armata română, elev al Școlii de Războiu din Bruxelles ; cu studenții C. Lepădatu, vărul lui Costică Bobeică — i-am spus că-mi face o mare plăcere să strâng mâna unuia din familia amicului meu, pe care eu îl consider ca pe un frate —, cu M. Resmeriță, cu M. Strungaru, cu Mavromate, cu Vasiliu, care vorbește bineșor italienește, cu Z. F. Zawirski, Polon, născut în Paris, crescut în România și acum elev inginer în Gand.

Am fost presintat la vre-o cinci-șase alți compatrioți români, ale căror nume, în lipsa biletelor lor de vizită, îmi fug din memorie.

Eu o aveam cu Lupașcu și Catargi la discuții. Cu cel d'întăiu, asupra progresului în România ; cu ăst din urmă, asupra limitelor ce pot avea științele, adică geniul omenesc. Eu susțineam că nu e progres fără instrucție și că în România nu putem conta decât numai pe generația tânără ; deci instrucție și instrucție ! El, fratele Lupașcu, crede că poate înainta în progres țeranul. Eu susțineam că țeranul, la noi, e pierdut pentru progres, că nu-i face din el cât e lumea țeran ca în Franța sau Belgia, din cauză că n'are instrucție.

Fratele Catargi crede că științele au o limită. Eu susțineam că, în cercul legilor naturii, știința n'are limită. Medicina, calul de bătaie. Eu zic : Medicina va ajunge acolo că va fi în stare a conduce omul la finea parabolei sale prescrise de natură. Adecă : vom ști cu timpul să dominăm orișice boală, în așa mod, încât viața omului să nu fie prescurtată în acel cerc ce are a parcurge până la consumarea sa. Dacă un secol ni-a dat

progresul pe care îl avem în medicină și prin care salvăm viața multora cari mai înainte erau consacrați morții, admițând progresul, care e un fapt de toate zilele, o realitate, a priori trebuie să admitem că peste douăzeci, treizeci, sau nu știu câte secole va ținea pământul și genul omenesc, vom ajunge la perfecția susținută de mine.

Iată aceia ce nu voia să admită adversarul meu, argumentator tare, ușor la vorbă și greu în tesele sale. Am rămas amândoi cu idelle noastre; cea ce nu împiedecă însă ca eu să am o înaltă considerație despre dumnealui. Oamenii se prețuiesc în discuție și în fapte. Catargi mi se pare caracter energetic, tare, om de propuneri serioase.

Duminecă, trebuia să iasa cortegiul istoric, care a atras în Gand atâta lume. A plouat și a plouat, de era o desperare, atât pentru cei ce voiau să se arăte, cât și pentru cei ce veniseră să vadă. Consiliul municipal a decis că, deci, cortegiul să se amâne pe ziua viitoare. Abia anunțată aceasta prin trâmbișaii cavalcadei, cari erau să facă parte din cortegiul, și cerul s'a înseninat, și s'a făcut un timp frumos, care era mai un insultător pentru cei cari cu atâta impaciță așteptau să vadă „minunile“ descrise prin jurnalele liberale. Catolicii scriau, în loc de „Pacification de Gand“, „la mistification de Gand“; oprișeră, supt pedeapsa nedeslegării de păcate, pe țerani de a se apropia de orașul „pierdut“, unde erau să se plimbe, ca în plinul secol al XVI-lea, nobilii, Spaniolii, *gueux*-li, membrii Inchiziției, Curtea Margaretel de Austria, prăpădiții și prăpăditorii de pe atunci. Să vadă cum ardeau, cum trăgeau pe roată, cum torturau pe „necredincioși“ pentru salvarea sufletelor lor!

În loc de cortegiul, ni-au dat fratele Gallea și Stamate un prânz „chic“, „con fiocchi“, cum zic Italianii. Pe masă stătea untul, care se înioia de câte ori numai se consuma. Și de multe ori se înioia! Datină flamandă! Dimineața, unt pe pâne, care se moaie în cafea cu lapte și apoi se bea după ea cafeaua cu lapte. În Liège era și mai curios: ungeam untul proaspăt pe pâne, îl muiam în cafeaua noastră, mănçam cu dânsa o bucată de caș olandes și beam cu ele cafeaua cu lapte. O amestecătură care nu e rea. E cam stranie la prima vedere: dar, câte țeri, atâtea datine.

Bucătăria e o amestecătură între cea francesă și cea nemțescă; deci îmi plăcea mai mult decât cea din Italia sau Paris, fiind mai deprins de-acasă cu bucătăria nemțescă.

Fratele Gallea mă tot îmbăta: „iea, frate, placă-ți; mănâncă !“. Apoi erau stătea mănăcări, că, la un moment, eu, care de ordinar o mănânc foarte puțin, nu mai puteam. „Așa e datina mea, frate Gallea; nu te supăra.“ Din aluături am mâncat mult; tare-mi plac. Cărnurile din Turin și Paris m’au ghiftuit. Tot carne și carne. Incep să am o sacră oroare de acest soi de nutriment, suveran între nutrimentele omului, dar, dacă nu e însoțit de altele, firește se face uricios după un timp dat.

Am băut vin de Mosella; la capătul mesei Bordeaux adevărat. Toasturi de fraternitate și de unire.

După masă am vizitat turnul faimos din Gand: turnul cu clopotnița, „beffroi“, superb monument de artă gotică, care poartă în vârf un dragon adus din Orient de cruciații din Gand; Palatul Municipal, în stil gotic; Palatul de Justiție; Universitatea; canalele Gandului și ruinele fortificațiilor ridicate de Carol al V-lea.

Luni, la oara una’ a ieșit cortegiul istoric. Din fereștile fratelui Barbo Mahol, unde era oaspete colegul I. Popescu, am văzut trecând lungul șir al carelor care reprezentau scene deosebite din evenimentele anului 1576, precum: călăreți și pedestri, militari și civili, în costumul acelor timpuri. O reprezentație teatrală pe strade sau un cortegiu de carnaval din Italia. Colori vii, bine determinate, fără mestecăturile și nuanțele colorilor noastre de astăzi. Pentru ochi e o mare plăcere schimbul acesta de îmbrăcăminte. Deprinși a vedea modele noastre, care au unificat toată lumea civilisată prin pantaloni sau rochii, prin veșminte la piept, ca și prin pălăriile din cap, „Cu cât erau mai eleganți strămoșii noștri! Câtă pompă în veșmintele lor!“ exclamau vecinii Flamanzi. Acei cari puteau face pompa, dar cei calici? Hm! Mi se pare că civilizația noastră e cu mult mai recomandabilă, cu veșmintele ei raționale, ieftene, decât în timpul, plâns de poeți, al cavalerilor. Sântem — este adevărat — cam ridicoli în coadă de rândunică, tubul din capul bărbaților samănă foarte bine cu hornul din vârful caselor, dar se luptă contra lor, și timpul va aduce oamenilor un gust mai estetic, mai sănătos, de a se îmbrăca oficial. Nu vorbesc despre femei. De la Eva până la doamnele care creiază astăzi moda în Paris, ele se par a nu fi făcut altceva în privința îmbrăcămintilor decât a-și tot bate capul cum s’ar desfigura mai mult prin modă, urmând pe acelea ce, din nevoie, spre a-și acoperi vre-un defect de la natură, au pus pe ele pentru întâiași dată

unele combinații artificiale de veșminte. Trebuie să fii orb ca să nu vezi numai de cât că așa-zisul „capriciu” creator e un paliativ foarte bun „peî gonzi”.

Istoria veche era altcum. Mida, „regele cu urechi de măgar” cum zice istoria, adică acel ce avea o hipertrofie congenială de urechi, însoțit de acel fenomen, nu rar în medicină, ce se chiamă *trichi*, ordonă ca toți supușii să poarte căciuli lungi, precum îi plăcea să poarte Maiestatea Sa urechiatul.

Regina Ninus (? !), care-și păstrează aprecierile de bărbat, ordonă costumul acela lung ce-l poartă și astăzi Orientul.

Istoria antică e plină de exemple. Să revenim la zilele noastre !

Ar fi pus oare cineva pe sine acel butoiu care se chiamă crinolină, malacov, și nu mai știu cum, cu mintea sănătoasă și numai de „capriciu” ? Acea femeie ce a iscodit crinolina a fost îngreunată, și a voit ca lumea să nu afle diformarea ei.

Vă aduceți aminte de „chignon”, turn adevărat de pe capetele femeilor, care a servit foarte bine ca să ascundă o tumoare enormă de pe capul inventatoarei.

C...rile artificiale din anul trecut ? N'ați cugetat niciodată că femeia care le-a purtat întâiu trebuia să fie cifotică la șale ? Voi, femeilor, care atât de bine luați aminte defectele oamenilor, când ați văzut vre-un individ sau individă cu părțile posterioare așa de pronunțate, nu v'a plesnit prin cap originea modei noastre ?

S'a zis că, înainte de a fi bărbatul, gorilla-mamă s'a transformat în femeie, și din ea s'ar fi născut, cu mult mai târziu, bărbatul. Iată de ce sexul tare ar fi mai depărtat de strămoșul impus de Darwin. Capriciul ? Absurditate. Nimica din nimica.

Nu-i efect fără cauză. Și capriciul ar zice: tocmai un efect fără o cauză. Omul nu creiază. Spre a inventa, toți au avut nevoie de noțiuni preexistente, cunoscute ; geniul lor a tras din ele combinații, fapte noi, admirabile. Moda e, ca ori și ce lucru omenesc, o combinație, o artă, ce-și are de agent și cauză în locul întâiu un defect, la femei, de acoperit.

A avut și momente lucide moda femeilor: moda greacă, romană, maiestoașă, simplă, îmbătătoare, răpitoare pentru bărbați. O femeie frumoasă, dacă ar ști puterea formelor estetice asupra bărbaților, niciodată n'ar pune pe ea moda de Paris, modă de sigur inventată, nu de cele tinere, nu de cele în floarea formelor lor pline, de cea estetică proporție ce face ca și medicul, acest om rece, nepăsător, să steie și să privească un

moment un piept bine proporționat, un mijloc femeiesc artistic, un corp de statufe, ca să simtă acel cult, născut cu noi, ce te cuprinde înaintea Venerei de Medicis sau de Milo (dacă ai o scânteie de simțire de frumos).

Dintre carăle istorice, publicul aplaudă carul Inchisiției, al Libertății, al pacificației, Subscrierea Păcii, fata din Gand, cortegiul principelui de Orange, contele de Egmont, cortegiul fraternităților (sau țehuri, pe nemțește) din Gand, a *gueux*-ilor (cerșitori) de mare și de pădure.

Carul Inchisiției, „lucru scandalos”, cum scriau ziarele catolice (după trei secole!), era precedat de călai pedestri, îmbrăcați în roșu și purtând deosebitele instrumente de tortură. Venia apoi carul, în frunte cu un călău, care, în poziție de teatru, ținea în mână o sabie cu vârful în jos. Acela avea un tip de adevărat călău; foarte bine a nemerit cel care l-a ales. În dosul lui, se ridica o roată dințată, o spânzurătoare; împrejur victime în fiare. Dar ceia ce atrăgea mai mult atenția, era rugul din fundul carului. De un par erau legați doi condamnați, supt picioarele cărora se ridica un mănunchiu de nuiele, care, printr'un mecanism pus supt cară, era străbătut continuu de fum.

Aplause frenetice —, imnul *gueux*-ilor, cântat în *fortissimo*. Dacă erau catolici pe acolo, trebuiau să crape de ciudă, ei cari negau până și existența Inchisiției în Flandra! Eu râdeam în mine: cât de curios e făcută creatura aceasta ce se chiamă om!

Carul Libertății a fost cel mai artistic: autorul trebuie să fi fost născut sau în Italia sau aproape de Italia. În depărtare apărea un adevărat monument: frumos, artistic. În vârf, statuia Libertății, pusă pe un pedestal paralelogram, cu marginile tălate ca să formeze patru pătrate. Jur-împrejur, la basa acestui pedestal, erau așezate nouăsprezece fete, ca represintantele celor nouăsprezece orașe din Belgia, una mai frumoasă ca alta, în costumul grecesc. Era acolo o fată, care represinta cetatea Bruxelles, brună, de o frumuseță, și mai ales de o posă admirabilă. Ședea lăturiș în scaunul său. Cu pieptul alb pe brațul drept, acoperindu-și sinul. Privia în jos — nu se mișca: părea o adevărată statuie. Am văzut-o la sfârșitul cortegiului; am văzut-o a doua zi, când s'a adăogat și ploaia, tot cu mina aceea maiestooasă, în aceeași poziție fără a se mișca, — neschimbată.

Fata unui legător de cărți din Gand. Carul Pacificației era umplut de oamenii amânduror partidelor; episcopul care strân-

gea mâna superintendentului; preotul, pastorului evanghelic; nobilul, dreapta *gueux*-ului.

Subscrierea Păcii reprezintă sala din Primărie, în dos cu tribuna așa-zisă a Poporului. Copia fidelă a Palatului Municipal din localitate.

Când trecu, supt baldachin, între călăreții săi, principele de Orange, „Gulielm cel Tăcut“, reminiscența eroului libertății făcu ca toți să aplaude.

Atât de mare era numărul celor veniți din provincie, încât n'am aflat loc să prânzim în acea zi. Și am cercetat o mulțime de birturi. Spre norocul nostru ne-am îngrijit: am mâncat la unsprezece câte-un biftec. Dar bietul I. Popescu a răbdat de foame de dimineață până la șapte și jumătate seara, când am putut afla loc la birtul îndătinat, „Comte d'Egmont“. Prânzul comandat însă nu l-am aflat. L-au mâncat alții în sănătatea noastră. Am mâncat ceia ce am aflat: rostbif și inseparabili picioci. „Nepotul“ Frigator, ascultând enumerațiile fetei care ne servia, exclamă: „Mulți boi s'au mai mâncat!“ La care fratele Popescu, totdeauna gata de jocuri de cuvinte metaforice, repeta: „Câți boi au mâncat!“

Deseară, bal public în Piața Armelor, splendid și cu mult gust iluminată. A doua zi era să plec. Am decis să urmez insistenței băiețior din Liège, să mă duc cu ei la Bruxelles și la Liège, să văd, dacă sânt în Belgia, toată Belgia.

Dimineața, la opt și jumătate, eram laolaltă băieții. Cum se mira fratele Stamate: „Cum, doctore, să pleci din Gand fără să fi vizitat Spitalul din Gand?!“

Mare ștregar e dumnealui! Acu-i vine, la plecare, în minte o asemenea celebritate. Vorbe peste vorbe; către 9 oare râdea Stamate că ne-a făcut să pierdem trenul, râdea! Nu ne-am supărat: în Gand foarte bine ne simțiam. Am rămas, și, dacă Miercuri într'adevăr am plecat, n'a fost că ne-am urât sau că ni-a displicut societatea compatrioților, ci a fost simțul acela intern care ni-a dictat să nu abuzăm de ospitalitatea, atât de constituie în străinătate, pe care oaspeții noștri ni-au arătat-o cu atâta inimă românească.

Jurnal (1876).

Am rămas, am revăzut cortegiul. Ploua și se însenina. Timp variabil. Îmi era milă de biete fete de pe carăle istorice. Vuieț mare pe străzi. Membrii societății „de l'avenir“ pentru instruc-

țiunea poporului alergau în dreapta și în stânga, mișcând bursa lor de tinichea în mână, răsunând banii de aramă și de nichel strânși. Li aruncam și noi din ferești câte un cinci bani de nichel, ce ți se pare o jumătate de franc de argint. A făcut multe parale societatea, și bine a făcut. O, instrucțiune, unica armă ce învinge lumea „veniat regnum tuum“! Dar spitalul nu l-am văzut. Eu mă acășasem de Stamate. „Iaca spitalul matale“. Nu era vina lui. Nu era nimeni cine să ne conducă, sau portarul nu vroia să fie cineva care să ne conducă; destul că, cu toată elocvența flamandă, nu am putut intra în secretele spitalului. Am observat numai că e fabricat modern, în grădină, cu multe pavilioane, în sistemul spitalelor după regulile igienei de astăzi.

Am vizitat însă Orfanotrofiul, edificiu mare, care conține la două sute de orfani. Am văzut sălile de culcat, cu un sistem de ventilație, ca în toate părțile edificiului, excelent; sălile de mâncare, de studiu, școile, infirmeria, și la cererea mea retiradele. Iată ceva particular: Retiradele nu se află în corpul edificiului; sânt separate. Se află în fundul curții și prin grădini. Iarna și noaptea, pentru copii, acest sistem e foarte rău. Mi s'au arătat însă retiradele portative, ce se pun în coridoarele sălilor de dormit. Cum se vede, voiesc a evita orișice exalație nesănătoasă. Cu toate că astăzi retiradele s'au făcut inodore și se desinfectează perfect, a fost ideea arhitectului să nu le aplice.

În sala de dormit, paturile sânt joase, mai nu la pământ, și pentru băieții mai mari. Mi se pare nici decât igienic, cu tot sistemul de ventilație: jos, iarna e mai frig; vara, aierul e mai impur.

Am luat în mână faimoasele ghete de lemn: armele — în răs — ale Gandului. Nu sânt ca ghetetele de lemn ale țeranilor piemontesi, deschise și cu piele de-asupra. Ghetetele flamande sânt o bucată de lemn scobit, unde se ascunde piciorul până de-asupra osului piciorului (glesne); la degete e vârfuită; are figura unei bărci din epoca primitivă a navigației. La masă am văzut berea, de sigur „double de Gand“. În curte, mai mulți orfani. E vacanță acuma; zile rare acestea. Am auzit sunetul instrumentului „cri-cri“ sau „castagnette“, acel instrument faimos care în ultimele zile ale lui Iulie și în primele zile ale lunii August a luat o modă atât de mare în Paris, încât, după aserțiunea ziarelor, afară de „la question romaine“, un alt joc de pe timpurile lui Napoleon al III-lea, nimic nu i se poate asemăna. Inventatorul întrebunța o sută de lucrători pe zi, cari fabricau

mii de „cri-cri“; în două săptămâni. Rossignol din Rue Chemin vert s'a făcut avut. Caracterul Parisienilor! Era moda, toți trebuiau să aibă „cri-cri“, care, ca toate lucrurile în Paris, în trei săptămâni a înflorit, a decăzut și a murit. Iată că-l reafiu în Lille, în Gand. L-am întâlnit în Bruxelles, în Liège. E Parisul care-și impune moda, lumii întregii. Și, dacă este un instrument mai detestabil pentru ureche, este „cri-cri“. Iată ce-i: o lamă de oțel fixată într'un canaleț care e închis în „cusuturiul“ ce voiește a imita figura lirei antice. Lama de oțel pe două treimi e liberă în lira aceasta; pe la mijloc are o depresiune digitală, care, atuncea când apeși pe vârful lamei, dispare, producând un sunet ca de coajă de castane fripte, când le rupi, sunet ce se produce cu relaxarea presiunii, fiindcă depresiunea digitală se reconstituie din nou.

Era o tortură până la supărare a urechilor mele. Mare-mi era ciuda pe Francesi: „Oameni cu urechi cari pretind a înțelege musica, cum dracul — eram furios — permiteți și, ce-i mai rău, faceți vuietul acesta?“ Vorbiam către amicul J. L'Hôpital la Tuilerii. Cânta musica și mii și mii de „castaguettes“ acompaniau orchestra. Vă imaginați ce musică, ce efect! În Italia capelmaistrul, dacă n'ar fi aruncat asupra publicului toate notele și toate instrumentele sale, ca răspuns la o asemenea insullă, cel puțin ar fi încetat de a cânta. Nu, a continuat, a terminat fără să fie un moment turburat. Eu bufniam! Nici măcar un capelmaistru n'are amor-propriu artistic ca să protesteze contra acestei barbarii! I-am lăsat și, până ce n'a ieșit din modă „cri-cri“, nici nu m'au mai văzut pe mine grădinile cu musică ale Parisului. Acasă, supt fereștile mele, pe stradă, în omnibus, mi se părea că dinadins îmi sună la ureche, ca să-mi facă mie supărare. Stați, caraghioșilor, că vă trag chiulul!

Mi-am cumpărat și eu două „cri-cri“ perfecționate, sunătoare, că ar fi fost mândria orișicărui *gamin*. Și, când suna vre unul lângă mine, dă-i la lucrat cu ambele mâni o dublă descărcare. Cuiu cu cuiu se scoate afară! Nu-mi aduc aminte că în viața mea să mă fi supărat mai mult vre-un lucru decât acest „cri-cri“. Dar îl păstrez în memorie ca să-mi aduc aminte cât de curios este acest popor care sacrilică modei până și urechile sale.

Seara, mi-am luat adio de la băieți la café-chantant Alcazar. Era acolo o Englesă care nu sta un minut în loc fără să se miște. Cânta englezește; nimeni nu o înțelegea. A jucat un joc care samănă — după opinia tuturor băieților de față — cu că-

lușerul nostru ca fratele cu sora. Aplause și bis. Englesoaica oare unde l-a învățat? Păcat că nu ne puteam înțelege cu dânsa! Nu știa bătă franțuzește, nici flamanzește.

În pat, dormiam laolaltă cu Gallea; ni istorisiam viața noastră, vorbiam despre planurile noastre, viitorul nostru, despre năcazurile prezente, despre patrie, politică, până ce adormiam. Le continuam și ziua între noi, elevii societății „Transilvania“, băieți săraci, din popor, de același destin.

N. Gallea în etate destul de înaintată era încă păcurar; prin voința sa proprie și cu sudorile sale a devenit un om învățat. Caracter ferm, voință de fier. Acest tip, nu rar în Transilvania și pe la noi, țeri unde Românul, legat până alaltăieri la glie, a rămas sărac, și, ridicându-se din sânul poporului fără mijloace, cu singurul ajutor al propriei voințe și talent, își face cale în lume și se distinge. Bătrâni prin experiență — miseria e mare maestru —, prețuiesc lumea cu acel sânge rece și cu acea minuițiositate care e particularitatea părinților de familie cu griji continue asupra zilei de mâne.

Se plâneau băieții că societatea „Transilvania“ pretinde să rămâie în țară. Fără cunoștința limbii maghiare, fără recomandării, la noi, în genere, mori de foame.

Toți plâneau trista soartă care ajunsese pe Papiu Ilarianu. Toți aflam laude la adresa lui, fiindcă toți am avut semnele iubirii și îngrijirii sale părintești. Nu ne-a lipsit niciodată de însuflețire și de consilii. Memoria lui e vie între noi și dorința fierbinte ca, redat iarăși vieții, pierduta sa inteligență să continue acea operă care, în lunga sa carieră, a și făcut să merite grațitudinea națiunii și eterna aducere aminte a multora dintre fiii ei.

După A. Papiu Ilarianu toți am avut un tratament de nebăgare de samă. Burse întârziate; la cereri sau la plângerile noastre, tăcere sau, mai rău, negațiunea, cu „ucazuri“ nici decât demne de oameni înalt-puși, cari au a trată cu băieții cetățeni pe la Universități, într'o zi meniți, tocmai prin poziția ce ocupă în străinătate, a deveni ceva în societate.

Ordonă fără a ști ce ordonă, fără a cunoaște legile și regulamentele pe care ei, puși în capul societății pentru a veghia, trebuie să le cunoască mai bine. Ignoranță! Se înțelege că impresia morală nu este, nu poate fi favorabilă, cu toată indulgența și supunerea ce simțim, ca tineri, înaintea superiorilor.

Societatea „Transilvania“, al doilea părinte al nostru, — căci ni dete mijloacele unei educații superioare celei din țară — după,

ideile noastre trebuie să fie aceia ce voiau să fie fundatorii ei : școala cea mai înaltă de educațiune. Să pretindă mult, tot, în sensul legilor, de la elevii săi; dar, în același timp, să-și facă datoria față de dânzii. Trebuie să fie spiritul care inspiră voie, care încurajează, care-și înțelege oamenii. Și așa are numai cinci elevi; dintre aceștia însă să facă oameni adevărați, oameni instruiți.

A. Papiu Ilarianu ni scria : „Cu ce te ocupi ? să nu uiți a-mi trimete în toată luna epistola“. Voiă semne despre acea ocupație; îți dădea consilii, te îndruma, te ținea la lucru, fiindcă amorul propriu te împingea a arăta că nu ești în zădar stipendistul celei d'întăiu societăți ce avem dincoace de Carpați. După boala lui funestă, toate s'au schimbat. A ieșit o confusie. Noi tragem folosul. Vai de noi ! (Vezi ziarul 1875, precum și corespondența mea din 1876 în privința certificatelor.)

Patria politică ! Noi cari n'avem patrie ! Aceia este de creat încă; este de a o face. Ni-a dat-o Traian; ni-au luat-o barbarii. Culpa a fost a noastră : am crezut ¹.

În evul mediu, precum și după aceia — un fapt prea curios — 30, 40.000 indivizi cari posedă și domnesc o țară întreagă, mai trei milioane de țerani *glebac adscripti*. Astăzi proprietarul mare, avuția e în mâna celor ce se scoboară de la 30-40.000 de privilegiați unguri nobili. Sărăcia — restul; adevărat întreg poporul român din Transilvania și părțile așa-zise ungurene. Fără mijloace materiale nu este înaintare: astăzi un popor se nimește mai lute pe terenul economic decât pe câmpul bătăliilor. Românul calic, sărac, fără mijloace și-a făcut drum și-și face drum de când i s'a permis să frecventeze școlile; fenomen sublim : un popor ce se ridică din nimic ! Acela ce, într'un viitor mai fericit, va scrie istoria culturii noastre, se va mira nu puțin răsfoind documentele care-i vor servi de material, aflând la tot pasul oameni de renume, celebri, dar la origine unul mai miser decât celălalt, unul mai tare în voință și suferință decât celălalt ! Câți dintre conșcolarii miei români nu au venit sus de-a lungul Liceului la Universitate dând lecțiuni private, făcând pe servitorul, instructorul, și cine mai știe ce, numai să înainteze ! Fratele Gallea îngrijia oile pe când eu frecventam gim-

¹ Șters : „Am crezut că, după Gelu, noul ales Tuhutum și descendenții lui vor fi domni noștri pe un moment, că Ungurul e loial, după continuatorii civilizației latine. Știm ce a fost. După Tuhut a venit Ștefan, care cu sabia a cucerit Transilvania, nimicindu-l toate drepturile.

nasiul; și câți găscari, porcari, văcari, păcurari n'au mai devenit oameni învățați?! Iată cum un popor, dacă voiește, nu poate muri; iată cum se formează falanga aceia ce cugetă, ce reflectează și ce-și va face o patrie unde să aibă parte și el de zile bune și bucurii, unde pentru dânsul nu vor fi zilele în etern de post, de răbdare și de umilință de toate zilele.

Astăzi ajutoare, fundațiuni, stipendii măresc din zi în zi numărul inteligenții românești de pe la noi; se începe a forma acea parte din populație care într'o zi, prin pozițiunea sa materială, va ști să tuteleze numele român. Familiile se fundează astăzi la noi. Până acum nici averi, nici distincții nu erau posibile; adecă nu eram considerați, nu contam. Voacea românească începe a răsuna la Carpați și pe șesurile Transilvaniei cu un alt ecou decât în zilele „glebei“. Astăzi instrucțiunea și capacitatea dau o valoare oarecare acelei voci care, într'o zi, intrată în conștiința poporului cult, va deveni o putere, o voință contra căreia nici un artificiu hibrid nu va putea să reziste. Dar, până atunci, până ce suntem puțini, până ce voacea noastră s'ar pierde în pustiu, sau ar rămânea neînțeleasă, trebuie dată necesitatea existenței noastre în condițiile în care ne aflăm; trebuie să urmărim o politică prudentă: nici martiri, nici renegați; Români lucrători pentru viitorul celor mai fericiți, pentru acea generație care, odată, numeroasă, puternică prin cultură și prin mijloacele materiale, va ști face aceia ce noi, fără a merita numele de visători, astăzi în practică nu putem realiza.

„L'Italia farà da se.“ E bine, dar acolo au fost douăzeci și cinci de milioane popor, șapte secole de preparație, o cultură și o avuție de prima ordine în Europa. Mazzini a putut zice: „Se no, no“, fiindcă i-a stat la spate toată jumimea și toate spiritele înalte ale țerii, adecă întreaga Italie. De la Dante până la Mammelli, toți poeții, toți literații mari ai Italiei au *visat* despre o singură Italie. Când au voit să se facă, când terenul a fost preparat, s'au născut Mazzini, Garibaldi, Cavour; și Italia s'a făcut.

La noi sântem în alte condițiuni. Sântem puțini, sântem săraci, sântem fără o cultură generală. Literatura, abia născută; încă nu unitate de limbă și ortografie. Sântem acolo unde Italia era cu vre-o cinci secole mai înainte. Avem noroc mare că înțelegem secolul și voim să ne ridicăm la nivelul lui, — altcum: „Finis Daciae Traianae“! Avem norocul mare de a avea o parte din poporul român liber, în plină putere a destinelor

sale, care înaintează răpede și care s'a pus în capul mișcării intelectuale.

Dar, cu toate acestea, în Austro-Ungaria noi rămănen tot aceia ce sântem: „Magyar-oláh-ember“, condiție care ni impune un fel de viață în care trebuie să se arăte în toate părțile sale calitățile noastre spirituale, moștenite prin rasă și câștigate prin educație. A trăi într'o țară liberă este chestiune de a-și împlini datoriile; a trăi între cei ce te consideră cucerii și a face ca națiunea-ți să înainteze, iată greutatea, care te expune pericolului de a fi considerat sau ca degenerat sau ca pierdut, *Dura lex, sed lex*. Altă cale nu e la noi. Până ce suntem amenințați în naționalitatea noastră și în desvoltarea culturii în acest sens, unic scop ce-și au toate popoarele, trebuie să luptăm, trebuie să dăm acele bătălii în care, dacă vom fi învinși — forța e la aceia ce comandă —, trebuie să căutăm să nu fie învinsă cauza ce o susținem și să nu cadă legionarul care a combătut. Altcum, patriotismul nostru e o nebulie, care riscă persoana noastră proprie și cauza ce-l animă.

Cât timp se tratează de persoane, cu toată tristeța ce ar simți toți în a vedea scos afară din luptă un valoros soldat, pericolul nu e iremediabil; dar a compromite stindardul prin lucruri care, cu mintea sănătoasă, în considerarea împrejurărilor, se află a fi visuri sau imposibilități, iată ceia ce, după opinia noastră, a elevilor, nu este permis nimănui. S'a adoptat în principiu politica prudenței, impusă nouă de condiții, care, dacă există, nu e vina noastră, nu au fost create de noi. Noi trebuie să arătăm că am înțeles poziția noastră în acest câmp de bătălie; trebuie să acceptăm cu curaj stindardul pe care este scris „naționalitate“, ca să-l conducem victorioși până la patul morții noastre, când să-l consemnăm fiilor, imaculat, împreună cu speranțele noastre. Deci, nu vuiet, nu cuvinte și discursuri sonore; fapte și fapte! Școli și școli! Îmbrățișarea cu toată inima și puterea a tot ce poate servi pentru progresul acelu neam despre care a visat Cichindeal: „ca mai ales n'a fi în lume înaintea lui, când se va lumina cu învățăturile“.

Acestea s'au vorbit ca generalități; cât pentru politica personală, s'a lăsat la aprecierea fiecăruia opiniunile ce ar forma convingerea lor personală.

În privința aceasta, vezi „Crezul“ mieu ce mi-am format până acum despre ideile ce au să mă conducă în viața practică.

Miercuri, 6 Septembrie, am îmbrățișat pe amicul și colegul

Gallea ; i-am mulțămît de ospitalitate, i-am strâns mâna și, în tovărășia băleților din Liège, ne-am așezat într'un vagon de clasa a II-a. Plouă ca după datinele de toate zilele de la 19 August. Vecinii miei discutau în limba franceză despre cortegiul istoric, cu un accent flamand care stă față de accentul adevărat tocmai ca limba românească vorbită cu accentul Evreilor noștri. Eu priviam afară câmpurile. Sămănau cu acelea ce am văzut sosind către Gand. În apropierea Bruxellesi o mulțime de pământuri cultivate cu hemeiu. Ți se pare că vezi livezile noastre, în care pe nuielele puse în șir se acăță fasolea ; numai cât hemeiul are nuielele mult înalte, fiind plantă mai acățătoare decât leguma noastră din livezi.

Călătorim tot în șes. Către amiază sosim în Bruxelles. Tovarășii miei, cari cunosc Bruxelles, mă duc mai întâiu să văd pasagiul sau galeria, cum zic Italianii. Trecem prin străzi mici, întortochiate și ajungem, printre case totdeauna înalte de două până la patru etaje, la pasagiul dorit. E o stradă cam strâmtă, acoperită cu sticlă de-asupra, plină de prăvălii. E destul de lungă ; nimic remarcabil. E una dintre acele multe galerii, atât de numeroase în jurul lui Palais Royal din Paris. De sigur nu e „Galleria Vittorio Emanuele“ din Milano. Acolo arta italianească se leagă cu grandiositatea latină și eleganța franceză. Aceia este fără samăn în Europa.

Ne-am suit pe una dintre cele multe străzi strâmte în zigzag în vârful unei coline. *Altro che Roma!* Colinele Romei nu-ți dau sufletul afară ca să le sui ; aceasta e ca străzile de pe coasta lui Montmartre din Paris : panta mult înclinată. M'am uitat, m'am dat în dreapta și în stânga ; pretutindenî aspectul unui oraș vechiu german : străzi strâmte, obscure, oroare de linia dreaptă. Ce altă idee mi-am făcut despre Bruxelles ! Credeam să aflu o specie de Turin cu eleganța Parisului. Și aflu Turinul cel vechiu, cu strade ca Parisul, dar de prin laturile bulevardelor. Pe vârful colinei se schimbă cetatea : acolo e Bruxelles-ul nou ; aici încep a mai reveni din desilusia mea cea mare, care mă apucase pe dosul dealului suind. Ah ! aici e altă lume.

Am dat mai întâiu de piața unde e statuia lui Godefrid de Bouillon, regele Ierusalimului, piață ce n'ar face rușine Turinului, cetatea simetriei. Împrejurul Palatului Regal — sau, mai bine zis, a parcului — reafii oricare mai frumoasă parte din

Paris. Edificiul, mai deosebit cele ale Ministerelor, de o frumusețe și gust arhitectonic, excelente.

Am vizitat expoziția internațională de igienă și salvare. Partea higienică m'a interesat mult. Am putut vedea în practică, acolo, încercările oamenilor de știință de a îmbunătăți soarta fizică a umanității. Crucea Roșie din Geneva strălucește pe toate vagoanele destinate nefericiților răniți. Visitându-le înăuntru, și un om care nu înțelege asemenea lucruri poate observa cât se face spre a îndulci oarecum consecințele inevitabile ale barbariei celei mai mari, care sânt războaiele.

Nimic din România. Rusia bine represintă. Am rămas mult în secțiunea aceasta: progresează continuu poporul acesta. Și interesul nostru, marele, vitalul interes ni este să fim mai civilizați, mai înaintați decât dâșii; altcum, adio nume latin pe malurile Dunării, în mijlocul Slavilor!

Am rămas vre-o două oare prin sălile expoziției. Ieșind, am mers să vedem catedrala. E în dosul colinei, care, cum am zis, fiind foarte piezișe, trebuie să vii în fața bisericii ca să-i apreciezi mărimea. Ah, ce privire! Ce plăcere pentru ochi! Un monument de artă gotică admirabilă, o fațadă de un caracter imponent indescriptibil, de o fineță de forme cum știau a face numai arhitecții catedralei Notre Dame de Paris sau ai Domului de Milano. Are două turnuri ca Notre Dame, care se ridică paralel în laturile porții principale și la începutul bisericii. Italienii au ridicat domurile lor separat de turn. Turnul îl considerau ca parte ce nu aparține bisericii. „Torre di Giotto“ a Santei Maria del Fiore, turnul catedralei din Pisa, faimos pentru înclinația sa, tot așa turnurile mai tuturor catedralelor edificate în evul mediu în Italia, stau totdeauna cu vre-o câteva zecimi de pasuri în latul bisericii, separat, independent de dânsa. Ei aveau și au cupola ca ornament; dar eu găsesc turnurile de stil gotic mai vorbitoare la ochi, mai mărețe decât masa grea a cupolei. Ca Notre Dame din Paris, catedrala din Bruxelles are nefericirea poziției; îi lipsește perspectiva. Ca să-i admiri frumusețile, trebuie să te duci aproape de dânsa; în depărtare nu ți-ar veni niciodată prin cap ideia că trebuie să fie acel monument însemnat.

Dar catedrala de Bruxelles are asupra celei din Paris avantajul că, prin înălțimea turnurilor, îți dă o impresie de măreție gigantică, pe când la Notre Dame impresia e părerea de rău că la a treia sau la a doua parte maestrul a suspendat lu-

crarea sa. Acolo, văzând acele turnuri maiestose, mândria Parisienilor, necomplete, lipsite de a doua parte, cugetul care te stăpânește este : cât de grandios ar fi acest monument cu turnurile lui înalte, complete, dacă, așa cum îl vezi, și tot este grandios. Restul timpului, până la 5¹/₂, l-am petrecut luând tramvaul și primblându-ne să vedem orașul. Am văzut bulevarde și strade trase din nou, cu case frumoase pe lături. Te sui și te cobori neconținut : Bruxelles e o Romă nouă. Într'un loc eram pe vârful colinei, acolo unde Bruxelles e mai frumoasă, pe o specie de terasă, când soarele și-a scos capul luminos din mijlocul norilor ; am privit Bruxelles de supt picioarele noastre. Hornuri înalte ce fumegau, fabrici, vârfuri de case roșii, verdeață ; mai încolo, un șes mare.

Am văzut particularitatea Bruxellesi : căruțele cu câni. Am observat că nu e o specie predestinată la acest serviciu. Vezi acolo negri și albi, galbeni și suri, mari și mijlocii, de la Saint Bernard până la câinii noștri de munte de la oi. Cum am cetit, Consiliul Municipal, după îndemnul societății protectoare a animalelor, a decis ca, de la anul viitor, să „emancipeze” câinii de această injurioasă obligație, impusă rasei lor, de a purta hamul ca un cal sau ca un măgar. Tot în aceea ședință s'a decis să se dea voie proprietarului de a-și cumpăra un măgar și, în cas când n'ar dispune de mijloace, i se permite a-și căuta un om care să se înhame împreună cu dumnealui, spre a trage carul. Iar cânilor li se dă voia de a însoți pe jos, sau, dacă ar voi, în vârful căruții patronilor, ca să vadă, să se convingă cât de frumos lucru este a privi din depărtare sforțările celui legat de la car.

Că nu s'a născut încă societatea protectoare de oameni !

Eram în vagon către Liège sau Lüttich,—cum îi zic Flamanzii—, cu toate că este unicul teritoriu împoporat de Francesi. Terenul se face cam ondulator ; aspectul câmpiilor, cu cât te depărtezi de Bruxelles, iea fisionomia câmpiilor din Franța. Se răresc arborii, casele de pe câmp ; proprietatea, atât de subdivisată pe la Gand, aici permite lanuri de grâu, pajști întinse.

Pe la Landen am înoptat. Luna strălucia : câmpiile acelea în forma șesurilor noastre supt razele lunii păreau scenele noastre de noapte, când, întorcându-te către casă în trăsură, supt ceața nopții privești fantasticele figuri a câte unui arbore, a câte unei case, a câte unei lumini din depărtare.

Lângă Liège scoborâm pe vestitul plaiu înclinat. Până aici

sântem într'un plaiu înalt; trebuie să ne coborâm în valea Meusei; înclinația e de 1:100; a doua zi, când am văzut-o de aproape, am aflat că e o înclinație respectabilă.

Am tras, respectiv: am mers, la Ieremia Manole, care ține casă laolaltă cu nepotul său după mamă, Frigator. Unchiul e mai de aceeași etate cu nepotul. Dar, pe când nepotul e cam ștregărel, unchiul are toate calitățile spre a deveni om în societate: capul, voința, ideile sale practice și, mai deosebit, acele maniere gentile, care de la primul moment ți-l fac simpatic. Au un apartament foarte elegant: băieți avuți. Am dormit la dâșii.

A doua zi, am vizitat cetatea: O ediție nouă a lui Gand, cu deosebire însă că are o poziție între coline, individuală. O Florență belgică. Pe malul Meusei, pe valea și pe colinele ce o încunjoară, se întinde Liège, capitala antică a ducilor valoni. Astăzi, unul dintre cele d'întâlu locuri de industrie: fierul și cărbunele de piatră sânt avuția lor; le fabrică și aprovizionează lumea cu ele. Pentru aceasta, hornurile înalte ale fabricilor sânt obiectul pe care la tot pasul îl întâlnești; nu e vârf sau dos de colină să nu vezi o nouă colină pe lângă dânsa, neagră, descoperită, formată de scoriile minelor de cărbune de piatră.

Am vizitat Palatul de Justiție, antica reședință a Suveranilor din Liège. Negru, maiestos. Mi-au atras atenția coloanele de un ordin al lor special, în care frunzele și celelalte decorații ale capitolelor clasice sânt înlocuite cu capete și urechi de oameni diformați.

Am trecut pe niște locuri unde dădeau jos casele ca să se tragă o nouă și mai largă stradă. Aceștia sunt Francesi: înfrumusețează; văd și ei că nu se pot mișca pe străzile acelea înguste.

Am mers pe malul Meusei; ne-am primblat dincolo de Meusa, pe cheiu; am vizitat Universitatea și am ieșit la imbarcarea vapoarelor de pe râu.

Acolo aproape e monumentul lui Carol-cel-Mare, cu mâna în act de binecuvântare, de o fidelitate cam dubioasă: din cauza aceasta, mi-o explică ei: ca un semn de răspingere pentru cei ce vin de la stația căii ferate — statuia aceasta e întoarsă către stație —, iar alții, ca barometru, întinzând marele împărat mâna ca să vadă dacă plouă sau ba.

Bietul Carol-cel-Mare!

De pe malurile, precum și de pe podurile Meusei, panorama pe coline e foarte atrăgătoare. Această panoramă mi s'a pre-

sîntat supt alt aspect, și în multe forme, la primblarea că am făcut-o după-amiază din piața „des B guinages“, unde șade colegul Popescu, leșind sus pe coline la Institutul surdo-mușilor. Am făcut o lungă primblare tot pe vârful colinelor care  mprejmuesc Liège-ul. Am mers pe la St. Laurent până la fabrica sau mina de cărbuni Lomeunier.  ntre case pretutinden , între grădini de verdețuri și fructe, îngrădite cu gard verde de mărăcini.

Pe aici nu s nt boi, vaci, cai, porci, găini, că să sară, să scobească, să zboare în grădini; e destul acest gard. De la colina artificială de scorii a minei Lomeunier, care, e prin lungimea și înălțimea ei, un adevărat cap de mare, domnești toată valea Meusei, în care se întinde Liège. O panoramă ca de la San-Miniato din Florența!

Am mai vizitat bisericile: stilul gotic domnește; biserici antice. La St.-Paul ni-a arătat sacristanul operele de artă. Tablouri de valoare mediocră, multe cele proaste; am văzut o copie a lui Rafael: Transfigurația, care mi-a făcut tot aceeași impresie pe care mi-o fac în Paris organetele cu drept cuvânt numite „barbare“ de Francesi, care, c nt nd vre-o arie divină din Verdi sau Bellini, o dau at t de schimonosită, at t de maltratată, încât ți se pare că voește a-ți desrădăcina urechile cu forța, și tu, ca să te aperi, le simți împins irezistibil să-l iei de g t ca să nu te tortureze. Operele de sculptură în lemn, remarcabile.  n total interiorul bisericii d  aspectul bisericilor gotice imponente: păcat că cerul zugrăvit „rococo“, cu toate colorile venind una peste alta, strică mult efectul.

Lucrul cel mai curios în Liège mi s'a părut a fi aș -zisul „carillon“. Ceasornicele din Liège, și în fruntea lor catedrala, au un sistem de clopoșele acordate pe tonurile gamei musicale: când sună o jumătate sau o oară, un mecanism face ciocanele să bată în clopoșele după un rând stabilit de artist potrivit cu piesa care vrea să fie c ntat . E ca muzica în p hare, puse în scară musicală.  n noaptea d' nt iu nu-mi mai puteam da samă ce minune e aceasta. N'am putut înțelege că vrea să c nte bucăți din Rossini; bătăile nu se presintau cu aceeași exactitate care constituie continuația melodiei. A doua zi, cu pușin  atenție, am ajuns a înțelege micile arii pe care le c nta.

Liège e  ara industriei și a cafenelelor. Am văzut multe cafenele, care rivaliseaz  cu cele din Turin, celebru tocmai prin numărul și frumuseța cafenelelor sale. Cafeneaua „Moren“, în

stil maur, poate sta alături de San-Carlo, prima cafenea din Turin, atât prin originalitate, cât și prin eleganță. Mi-a plăcut foarte mult. Am aflat-o admirabilă, elegantă. O idee excentrică, de sigur: în mijlocul Europei a forma o sală maură; grandiositatea ei reunită cu eleganța francesă, o face cafenea de prima ordine în lume.

Am mers seara la café-concert Grétry, o sală de teatru mare, cu balcoane, cu scenă, unde se fumează, se bea bere și se ascultă muzică.

În Liège am făcut cunoștință cu Teofil Olinescu, elevul societății „Transilvania“, care n'a putut să vină la Gand. Băiat înalt, bun, pare un călugăr sau un sfânt de prin bisericile noastre, cu mustățile lui netede, mici, semicirculară, cu barba vârfuită, netedă. Băiat, blând, gentil, liniștit. Vecinul meu. E Bucovinean. Cu forța a voit să mă trateze. Manole mă ținea ca oaspetele său: nu-l lăsa; cela voia să arăte gentilețele lui. În fine ne-am dus de-am băut Alicante și Xeres într'un negoț de vinuri spaniole, ținut de Spanioli. Vinurile siciliene—cam dulci, mult, mult aromatice, tari.

Ni-am promis că ne vom visita în vecinătatea noastră.

În Liège mai făcui cunoștință cu d. căpitan din armata română Crătunescu, în misiune oficială relativ la arme, unanim laudat de Români de aici. Om tânăr, frumos, scurt la vorbă, concis.

Vineri, 8 Septembre dimineața, la oara nouă, am plecat din Liège. M'au însoțit la gară toți băieții. Am mulțămit gazdei, i-am promis că îi voi scrie, și — adio Belgia, către Franța!

Aflu însă cu cale a nota două lucruri: scările din Gand în multe case sânt un adevărat rupe-ți capul. Sânt scările în linie dreaptă, cu treptele ordinare largi. Așa că te sui pe o scară supt un unghiu ascuțit, care se apropie foarte de nouăzeci de grade. O economie de spațiu până la zgârcenie. Ca trenurile franceze cu vagoanele lor strâmte, joase, cu stațiunile lor de rușine.

Ca să cheme servitorul sau servitoarea, băieții se folosesc, atât în Gand, cât și în Liège, de un clopoțel mobil. Deschid ușa, și sună. La Paris, avem funiuța care trece prin toate etajele în mijlocul spațiului format de scară: — ieșim și noi din cameră ca să tragem funia care la vârf are un clopoțel.

Plecând de la Liège, m'am aprovizionat bine cu tutun. Am luat cu mine 500 gr. „Richmond“, 100 gr. „Roisin“ și un pachet de tutun turcesc „Sultansky“. Domnișoarele, — fetele pro-

prietăresei unde stă Manole cu nepotul său —, mi l-au cusut în două batiste de nas. L-am închis. Am calicit astfel Statul frances. M'am răsbunat asupra Caporalului „superior“, cel mai rău tutun pe care un Guvern îl poate vinde supușilor săi și cu un preț de cinci ori mai mare decât „Richmond“, tutun cel puțin de două ori mai bun ca dânsul. Năcazul meu în Paris. Mai aveam tutun turcesc din Austria, pe care mămuca, cu insistență, mi l-a pus în bagaj. De câte ori n'am pomenit că-mi indulciam gura cu acest tutun! În Italia, cel puțin aveam tabac destul de bun. Dar aici, spre a fuma ca acolo, trebuie să fii domn mare, ca să cheltuiești câte jumătate de franc și câte un franc pe zi. Cel puțin dacă ar vinde mai multe calități de tabac; nu, domnule! „Caporal superior“ sau Maryland! Unul mai rău decât altul!

Aveam mare frică să n'o pățesc cu contrabanda mea. N'am pățit-o; am trecut.

Dar să mergem pe rând.

Când am plecat din Liège, ploua de obicei. Călătorim de-a lungul Meusei, pe malurile ei, la picioarele colinelor mici, verzi, arborose. Văd strada provincială, „de țară“, ca în celelalte părți ale Belgiei, pavată cu pietre pătrate mici; întâlnesc fabrici pretutindeni; câte un promontoriu de coline care vine răpede către râu, arătându-și fața goală. De la Huy, cetate în amfiteatru, de aspect drăgălaș, printre colinele sale, trecem mai multe tunele. Colinele, dosurile ei de dulce povârniș, văile strâmte le văd cultivate cu cereale, grădinarie; observ și vișă; piciorii se fac mai rari.

Pe la Namur, trecem supt niște stânci bizare: stalactite, monolite cu prăpăstii și văi adânci între ele. Dincolo de Namur, lăsăm Meusa; intrăm în șesul Sambrei. Colinele se fac și mai mici, se depărtează din ce în ce către orizont, iau un aspect undulator mai mult decât pe vârfuri ridicate. Canale cu bărci trase de un cal, hornuri înalte de fabrici, arături de toamnă, La Charleroi, cetate fundată la 1666, am mai mult ca o oară de așteptat.

M'am dus să văd orașul Charleroi. Are 14.000 de locuitori; o parte din el e în șes, pe malurile Sambrei; cealaltă parte e pe colină. Am trecut printre stradele strâmte, întortochiate, și am sosit în partea de sus a cetății. Acolo tot e fabricație: se trag bulevarde, se sapă fundamente, se edifică. Pe lângă câmpii verzi, strade noi pe a patra parte sau pe jumătate și cu case înalte de trei, patru rânduri. M'am uitat acolo, dintr'un colț de

stradă, asupra șesului care se întindea supt mine și asupra colinelor care mă încunjurau, toate bine prevăzute cu hornuri care indică existența vre-unei fabrici sau mine de cărbuni. De ele astăzi mă despărțesc grădinile verzi; mâne, pe acolo va trece vre-un nou bulevard. Așa se nasc cetățile; așa se măresc. Industria e un puternic mijloc de mărire.

Ploaia m'a constrâns să caut refugiu într'un otel. Am mâncat la „table d'hôte“ și am plecat după aceia către stațiune. Către Thuin se măresc undulațiile de teren, se fac adevărate coline. Însăși Thuin stă pe vârful unei coline, încunjurată cu verdeața luncilor și cu aceia a arborilor. Ți se pare că vezi un orașel sau sat mic de prin prejurul lui Asti, ascuns în mijlocul arborilor, într'o pozițiune care atestă gustul romantic al fondatorului.

Jeumont e prima stațiune francesă; visita de vamă. Tutunul era toată frica mea; rămâne, pe mijlocul meu, neobservat; trec vama. Agentul de poliție mă întreabă de naționalitate; îi arăt certificatele Universității din Turin; sânt cetățean univertar italian. Ministerul de Interne ungueresc îmi făcu o mulțime de dificultăți pentru pașaport, dar nici nu l-am luat, nici nu-l am. Ca Italian trec pretutindeni.

Nu așa trei alți indivizi cu o îmbrăcăminte și un aspect în care am recunoscut numai decât pe „Evreul rătăcitor“, iar polițaiul, necunoscând de sigur acest fenomen, cunoscut la noi, precum și neînțelegând vorba din limba lor, i-a pus de-o parte. Cel mai bătrân, — era tatăl —, om de patruzeci la patruzeci și cinci de ani, de statură mijlocie, slab, supt, cu barba întreagă, cu oasele feței proeminente, cu vivacitatea ochilor aproape stânsă, — parcă cetești de pe fisionomia lui miseria și foamea. Ceilalți doi sânt băieți: unul de doisprezece, altul de șaisprezece ani: bruni, robuști, roșii, la față de o vioiciune copilărească, având neconținut nevoie de ochiadele bătrânului spre a-i reduce la expresia umilinții și a abnegației.

Tustrei îmbrăcați cu „plundra“ clasică lungă, cu „țifiches“ și „paies“, pantaloni trași în cizme, căciulă mică polonă în cap. La punerea supt mare veghere a bieților Jidani, cari n'aveau alt document decât o cartă care indica reședința celui mai bătrân în Suwalk, lângă Varșovia, și o adresă către un Evreu din Paris, Rue des deux fonts, și se umplea inima de înduioșare, văzând pe fețele lor expresia extremei tristeți și a neputinței de a se ajuta. De sigur în acele momente au trebuit să simtă blâstemul ce aruncă popoarele pe capul lor, pentru singura vină

că s'au născut Evrei. Parcă a se naște ar fi o culpă! Dar polițaiul n'a ghicit că-s Evrei, A lăsat să treacă toți fără mari ceremonii, ca să reflecteze bieții Evrei cât de rău este să fie din seminția lui Israil. Pe când agentul poliției se ocupa cu ceilalți, nu mai puteam; m'am luat lângă dâșii, i-am întrebat jumătate nemțește, jumătate în jargonul lor de unde vin, ce caută și unde merg, încurajându-i să n'aibă frică, de oare ce oamenii sânt buni în țerile acestea. Cel bătrân mi-a istorisit că vine din Suvalk prin Berlin și Colonia, e recomandat la Paris și că e lucrător de căciuli.

Cu agentul de poliție apoi ne-am înțeles ușor: i-am spus de unde vin, că au bilete cumpărate până în Paris, că sânt Poloni refugiați, oameni altcum inofensivi, calici, demni de compătimire. Și Jidanii miei au trecut ca toți ceilalți. A văzut și polițaiul că, cu asemenea figură, bătrânul nu poate fi om periculos, iar copiii sânt copii.

Eu călătoriam de la Charleroi în clasa a III-a; din cei nouăzeci de lei ce am adus cu mine, — cu toate că masa și casa erau pe speșele amicilor, — abia-mi rămăseseră vre-o câțiva franci. Am luat Evreii cu mine, supt patronagiul meu, până în Paris, ca să nu fie încurcați cu conductorii trenului, neînțelegând bită franțuzește. Cu cei mici ne-am făcut încă amici; râdeau cu mine, îmi istorisiau despre câmpurile, despre cultura pământului în Polonia. Eu li explicam aceia ce li cădea supt ochii avizi, ca copiii să știe ce e: fabrici, canaluri, fortificații, livezile de la Hautmont despărțite una de alta cu arbori, undulațiile șesului, cerealele, arborii, grădinile de fructe. Ah, grădinile de fructe de la Hautmont și Landrecies! Cu ce ochi priviau copiii miei pânțelele roșiatece ale merelor și perelor! Lucru care foarte mult li-a atras atenția. Îi întrebăiu de li-i foame: cel mic afirmă numai decât că da; cel mare se ultă întâiu la tată-său, care îi făcea semn negativ, — după care, cu o tristă abdicăție, spuseră că nu li-e foame. Și oamenii aceștia de dimineață n'au mâncat din simpla cauză că n'au putut găsi apă, ori n'au știut să o ceară, ca să-și facă abluțiunile necesare pentru a putea mânca! Până unde merge tenacitatea în credință și datini! În călătorii, și acolo îi urmărește Talmudul! La Busigny, li-am procurat apă, și au mâncat din merindea lor o porție microscopică de pâne cu caș. Eu nici nu i-am imbiat, fiindcă știau legea care nu li permite să mănânce din mâna creștinului,

Privesc câmpiile; e Franța de pe la Arras: un șes mare un-

dulat, fără arbori, fără case, gaiben de secerat, bun de arat sau verde de vre-o livadă sau grădină.

La Saint-Quentin, mare mișcare; e stație importantă. Dincolo începe a însera.

La Terguier ajungem la șapte oare și ceva. S'a și făcut întunec. Eu continuu a fuma: mirosul Evreilor miel, cu toată puterea omeniei, e cu greu suportabil. Mi-am adus aminte că nașterea mea în Maramurăș, precum și obiigația de a rămânea acolo, mă fac medicul Evreilor. Deci luău ocașia ca binevenită spre a mă deprinde cu mirosul acela pe care eu în tot drumul am cercat să-l definesc, să-l asemăn cu un alt miros, însă fără folos. Mirosul acela e special: istoricii l-au numit „sui generis“ evreiesc. Evreii miei puțiau a obială sau a colțuni plini de sudoare, în epoca descompunerii. Mirosul predominant era acesta; ingrat, greu, insuportabil. Dar acest miros este mult amestecat cu altele: simți o speță de iz de ceapă, amestecat cu mirosul cașului olandes.

A fost o bună școală pentru mine; de la trei și jumătate până la șapte oare, am vorbit cu dânșii, am stat între ei, i-am mirosit. Înoptând, m'am retras într'un colț, fiindcă vedeam că-și ziceau încet rugăciunile. Am somnolat până la Paris, unde am sosit la unsprezece seara. Evreul meu își deștepta continuu, copiii, îi punea să steie drepti, să nu doarmă. Ce educație, ce privațiune de tot ce e necesar; ce viață! În zădar îi spuneam să lese pe sârmanii copii să se lungească pe bănci ca să doarmă: de cinci zile călătoriau continuu. Îmi răspundea că așa e bine, așa se cuvine: să steie drepti. Martiriul a încetat la Paris. Bucuria copiilor! La stație au reafiat neamurile, care erau avisate despre sosirea lor și care sper că nu vor întârzia să-i mai civilizeze.

Eu am luat către stațiunea de omnibus, m'am suit în vârful lui și — către casă. La miezul nopții, după o lipsă de șapte zile, mă aflăiu în patul meu.

Credeam că voiu afla timp frumos, temperatură mai caldă. Dar vântul toamnei sufla și în Paris ca și în Gand și Liège; frunzele îngălbenesc, parcurile încep a-și pierde verdeața. Sântem în toamnă; nu-i Italia pe aici ca toamna să mai întârzie; țară de Nord e aceasta: vântul suflă rece, cerul e mânios, sur; ceață, ploale, arare ori câte un surăs de cer azuriu, câte un salut de soare de printre norii rău agitați de vânt. Acest surăs însă ți se pare surâsul muribundului; te întristează și mai mult. Dai

bucuros dosul soarelui ; cauți instinctiv lumina lui : te încălzește, te înveselește. Vântul suptire al toamnei însă nu întârzie a-ți pune în oase frigul : se apropie moartea ; puterea căldurii a încetat. Ai crezut supt razele lui calde că ești în primăvară ; cu dulce ilusie ai simțit călduțul vivificator : a venit frigul și tu ai rămas trist. Aceasta e legea ; într'o zi căldura primăverii nu ni va mai da bucuria ; razele toamnei atunci nu ne vor mai îngâna : reci vom fi și noi supt pământ. Ieri, în Belgia, între amici, astăzi, în grădina Luxembourg, privind cerul, pământul schimbat ; mâne...

Cât de tristă e toamna, fisionomia vieții !

Luigi Mariscotti.

(Paris, 8 Octobre 1876.)

Mâne va fi o lună, am primit epistola lui. Era sănătos. Era în vacanță, în sinul familiei sale. Astăzi nu mai este. Astăzi Luigi Mariscotti, amicul meu cel mai bun între Italieni, membrul triadei noastre, în care Fernandez Caselli era al treilea, Luigi Mariscotti a murit. Boala care l-a dus la mormânt a fost ftisia galopantă. În douăzeci de zile, acel tânăr plin de viață, robust, Scotti al meu s'a dus, ne-a lăsat pentru totdeauna.

„Scotti, Scotti“, exclamam cetind rândurile triste care anunțau moartea lui, fără a putea zice altceva. Am plâns. Inima mea se strânse ca supt presiunea unei mâni de atlet. „Cel mai bun amic al meu, Scotti, a murit.“

Cât de trist lucru ! Mai alaltăeri ftisia mi-a răpit pe Durio ; a doua zi pe vărul Cendrianu ! Cum să nu plângi ? Botezanu de consumpție a murit, ca și amicul meu Iuliu Gyenge, primul coleg român din Maramurăș. Cum se răresc șirele în jurul meu. și cu ce fatal sfârșit !

La „Buttes Chaumont“, acolo, supt umbra sălciilor plângătoare, lângă râulețul murmurător, m'a apucat presimțirea tristă că și eu în floarea tinereților o să zic „adio“ pământului. Această presimțire își are basa ei. De trei ani de zile parcă sănătatea mi s'a făcut cea mai mare inimică : eu sânt tot bolnăvicios ; acum una, acum alta ; parcă nu-s eu ! De altă parte, de când sânt în Paris, mă simt și mai rău.

Nu sânt fatalist, nu cred în meniri, dar nu-mi pot explica aceste triste coincidențe : amicii miei cei mai buni se duc ; fiii Maramurășului nu ajung la bărbăție ! De ce asta ?

Luigi Mariscotti, amicul meu, cine ar fi zis că așa crudă soartă te va apuca! Acum, în ajunul carierei tale frumoase, la capătul studiilor...

Bieții părinți! Cât sânt de compătimit! Cât vor plânge după tine! Tu care prin talent și voință te-ai ridicat dintre frații tăi; băfat sărac, prin meritele tale ai devenit elevul aceluia Colegiu care a dat Italiei atâția omeni mari, Colegiul unde se adună cele d'întăiu capacități; acum înainte de a muri cu două luni te-au numit elev-șef la St-Iuon(?), onoare pe care numai doi dintre cei eminenti pot ajunge dintre colegii lor. Tu, *caro Scotti*, la ce frumos viitor ai fost pregătit!

Toate speranțele părinților, rudelor lor și amicilor au fost fondate; meritele tale le dovediau. Cât de trist lucru pentru ei! Scotti nu mai este: Cel ce trebuia să fie mândria lor, într'o zi, ca astăzi speranța, a murit.

Luigi Mariscotti era băfat frumos, de aspect simpatic, brun-caștaniu, de etatea mea. Era foarte bun, foarte gentil. Adevăratul tip al medicului. Mare răbdare, inteligență; prompt; expunere frumoasă. Era orator foarte ușor, și, ce e și mai mult, elegant la vorbă. În studiile noastre, el înțelegea mai iute decât toți un text sau o chestiune practică încurcată. El, cu o elaborație particulară, știa a-ți spune cu o claritate admirabilă ceia ce noi nu înțelegeam cetind autorii sau copiind expresiile profesorului. Avea ștota unui profesor în adevăratul sens al cuvântului: talent și claritate unită cu acel dar particular al naturii care face dintr'un profesor idealul elevilor și renumele său, și care e compus din maniere gentile, din insinuație oratorică și din autoritate părintească. Te face să-l ascuți și când n'ai vrea prin interesul pe care știe a-l introduce în lucrurile cele mai aride; te constrânge — fără să știi — să înveți, îți insuflă dragostea studiului: observi, notezi — așa zice: ca să-i faci plăcerea lui. Îl iubești, cum putem iubi un autor de al nostru predilect, și, dacă vorbește contra lui, are a face cu tine. Așa era Luigi Mariscotti. Copiii de la spitalul St. Iuon îl numiau „barba Scotti“, „unchiul Scotti“, o expresie echivalentă cu „tata Scotti“. Bucuria lor când îl vedeau, fiindcă buzunarele lui „barba Scotti“ nu erau niciodată goale: fructe, dulceți sau jucării se găseau totdeauna pentru dânsii. Profesorii îl cunoșteau, îl apreciau. El era predilectul lui Spantigati, care-l făcuse un abil chirurg (înainte de a fi încă laureat). Anul trecut, era întrebuițat pe lângă Rovida, de unde era pe cale să devină un bun medic practic. Bietul Scotti! Cu

atâtea studii, cu asemenea talent, câte speranțe s'au nimicit de cruda lege a naturii !

Eu l-am iubit cu adevărată afecțiune frățească. L-am cunoscut de odată cu Caselli, în primele luni ale sosirii mele în Italia. De atunci am fost inseparabili ; compania lor a fost compania mea ; amicii lor, amicii miei. Viața socială în Turin se petrecu între ei și între compatrioții români. Laolaltă am crescut, laolaltă am trăit.

Ședeam aproape unii de alții ; la spital și la școală ne întâlneam în toate zilele. Nu era serbare dată de noi, Români, și Mariscotti și Carelli să nu figureze ; ei erau considerați ca ai noștri.

Mariscotti mi-a făcut foarte multe servicii. Caselli, băiat bun, era cam distrat ; uita lucrurile. Deci, dacă aveam treabă de-acasă sau și în Italia, dar în afară de Turin, mă adresam la dânsul, și știam că interesele mele sânt ca și interesele sale. Când eram bolnav, în casa mea ca și la spital, cel mai diligent vizitator, curatorul meu, era Scotti. Mult îl apreciam. Gentileța lui de toate zilele mi-l lega mai tare către mine. Nu uitam niciodată reciprocitatea. Modestia lui însă refusa contra-serviciile. Nu voia să useze de îndatoririle mele. Abia voia să primească darurile ce-i adusesem din Maramurăș : țevi de cireși care numai la noi se află, pipe „Schemnitz“, mult apreciate în Italia, și tutun în foi naturale.

Cine ar fi cugetat că îmbrățișându-l cu ocazia plecării mele în Franța nu-l voiu îmbrățișa mai mult !

Bietul Scotti ! Cum să te plâng, cum să te amintesc ? Cu tine se duce o parte din inima mea ; simt în toată puterea ei pierderea ta. Așa vom merge și noi, așa te vom regăsi odată cu toții !

Adio, *caro Scotti* ! Memoria ta, până ce va exista în mine memoria amicilor iubiți, nu se va șterge. Artemiu te va plânge, îți va zice de câte ori te vei înfățișa pe orizontul trecutului : „Fie-ți țărâna ușoară și memoria binecuvântată !“.

Les Environs de Paris.

(Împrejurul Parisului.)

Parisul e încunjurat de o mulțime de locuri de excursie : grădini, păduri, orașele. Dintre grădini, primul loc îl ocupă păduricea numită de Boulogne, sau, în limba francesă : *Bois de Boulogne*.

Acest loc celebru are o extensiune de 900 de hectare. Aspectul ei de astăzi, cu toate că supt îndoitul asediu al Parisului a fost foarte rău tratată, este superior a tot ce eu văzui în asemenea gen. Praterul din Viena, Cascinele din Florența, Păduricea din Pesta sânt numai o palidă figură pe lângă această eleganță și superbă producție a artei și a naturii. Creațiunea ei datează numai de la 1852; până atuncea era loc privat; pădurea de vânat a regilor Franciei.

Este în șes, între zidurile Parisului și și Seina. Are lacuri artificiale, râuri, râulețe, cascade, colibi, tufişuri, lunci, păduri dese, păduri rare, păduri de o mulțime de spețe de arbori, alei, străzi, cărări, în partea de Nord are grădina de aclimatație; în partea de Sud, câmpul de curse pentru cai. Vara, și mai cu samă în zile de serbătoare, e plin Bois de Boulogne. Domni mari—adecă cei avuți—se primblă în trăsuri; cei ce lucrează șase zile din săptămână se împrăștie supt arbori pe malurile lacurilor, pe pajiștea luncilor. Se deschide trăistuța cu merinde, se mănâncă, se bea; când acești Parisieni se întorc în urbea lor pot zice: am respirat aierul câmpiei, am petrecut supt umbra fagilor, a cerului, a bradu'ui din pădure.

La cascadă te poți sui de-asupra și supt ea. De-asupra ei—panoramă frumoasă. Când te cobori să o vezi pe dedesupt, trebuie să sa i, să te căznești din cauza treptelor mari. Arhitectul știu că a răs, a răs din toată inima, când a cugetat la scenele comice ce se vor urma pe acele trepte ante-diluviene—sau mai bine zis, bolovani ca și adunați prin inundarea vre-unui râu. Ca să vezi o cascadă pe dedesupt, nu-i glumă; trebuie să faci sacrificii. Apoi femeile aici fac destule sacrificii ca să-și împlinească curiositatea. Mult am mai răs cugetând la acel ștregar arhitect care și-a cules bolovani lui cei mari ca să constrângă pe bietul public a face cunoștință cu adevăratele pozițiuni ale unei cascade.

Am văzut locul de curse; are o poziție încântătoare, acolo, aproape de colinele de dincolo de Seina.

Am vizitat și „Jardin d'acclimatation“ din partea opusă; se înțelege într'o altă zi. Ocupă douăzeci de hectare. E o continuare a păduricii, cu deosebire că el conține animale. Lucrul cel d'întăiu ce ți se impune, nu ochilor, ci urechilor, este un concert de tot particular. Grădina de aclimatație dă Joia și Dumineca concerte instrumentale celebre, care atrag multă lume. Era Duminecă, dar atenția mea nu o atrase concertul d-lui

Meyeur. Acela era mai origina!, de tot curios. Orchestra era pusă în stânga întrării; mă grăbiu a o admira mai de-aproape. Era în plina sa funcțiune „in fortissimo“. Ah! asemenea lucruri nu le vezi nici în satele noastre, nici pe munții noștri la oi! Poate pe străzile Bizanțului. Optzeci până la o sută de câni, închiși în colibe'e lor, escitați din vre-o cauză oarecare, lătrau ca la comandă. Ce musică, ce musică! *Altro che quella dell'avvenire*, ar fi exclamat vre-un Italian.

Mi-a părut atât de comic, încât nu mă puteam ținea de răs. Cîni, cățele, căței, de munte, de vînat, de lux, mari, mici, de toate colorile; danesi albi, cu pete negre; Saint-Bernarzi negri; ogari rusești cu păr lung alb dublu; câni din Asia Mică, de culoarea vulpii, buldogi suri, dulăi albi, copoi bruneți se agitau violent, săriau pe de-asupra culcușului contra gratiilor de fier, cu capul către cer, cu gura deschisă, lătrînd, lătrînd ca și cînd i-ar fi atacat o turmă de lupi.

Cînd s'au liniștit, am luat-o mai încolo. Am văzut cangurul băgîndu-și puii în bursa abdominală, primblătorii pe elefanți, pe cămile, pe cai mici; am văzut struțul trîgînd o căruța plină de copii; asemenea doi călușei puși la trîsură, cari nu erau mai mari de 70-80 de centimetri. Am văzut frumoasa colecție de porumbei, turnul ridicat pentru cei călători dintre ei — asta e școala lor.

Fratele meu Aureliu, mare diletant de porumbei, ar fi avut un frumos cîmp de observație și o mare plăcere privind aceste frumoase animale, atât de variate în culoarea penelor și mărimea corpului.

Aureliu avea acasă și la sora Emilia în leud o colecție de porumbei: pasiunea lui, păsările; mult a alergat după ele. Și, dacă a cam rămas înapoi cu studiile, a câștigat în sănătate; s'a desvoltat regulat, — ceia ce plătește mai mult ca studiile.

Orandum est ut sit mens sana in corpore sano. Adio dacă trupul nu e sănătos!

Am fost de față până ce s'a dat hrană focelor. Publicul se grămădia să vadă. Gardianul de pe vârful stîncii care sta asupra lacului unde trăiesc aceste animale li arunca câte un pește și, spre a varia, le chema la dînsul. Focete, ieșind din apă cu picioarele lor de înotătoare, ajungeau să le puie pe stîncă unde gardianul sta drept, să-l sărute, să se culce una pe alta, apoi, *tap!*, cite un pește aruncat în lac cu două loto-ciri sonore ale focelor, care se aruncau în lac spre a afla peș-

tele. Toate aceste manevre, însoțite de lătratul focelor, un sunet cânesc în doagă, ce justifică numele lor vulgar italian: *pesce-cane*.

Ieșind din Grădina de aclimatație, am dat peste doi băieți în uniformă de colegiu (studentii interni, „convictorii”, poartă uniformă) cari vorbeau românește. Nu puteau să aibă mai mult de doisprezece ani. Uită-te unde să nu mai auzi românește! În Cartierul Latin, pe Bulevardul St. Michel, în grădina Luxembourg și părțile vecine, — aceasta e un lucru comun. Nu-i zi să nu aud românește: sînt mulți studenți, precum și Romîni așezați în Paris. Nu-mi face impresie. Dar, afară din Paris, face efect. A-ți auzi limba maternă între străini e o mare plăcere pentru urechi; ai conștiința că nu ești de tot străin. Băieții miei erau într'un Colegiu aproape de Paris; erau cu familia lor. La biserică văd mai în toate Duminicile băieții în uniformă internatelor. Își fac toată educația aici. România își are toți oamenii săi de știință, așa-zisa inteligentă, crescuți în Franța. România este o instituție francesă; firește cei crescuți în Paris n'au putut decât numai să transplanteze civilizația Occidentului la noi. Așa s'a născut acea curioasă situație în care ne aflăm astăzi. O clasă învățată și o clasă neînvățată; nimic în mijloc. Clasa învățată, cu toate defectele Francesilor, cu puține dintre virtuțile lor, și spre norocul nostru cu unele din virtuțile române. Clasa neînvățată — turma de oi pentru tuns sau jupuit, — după caractere. S'a suprapus unei stări de semi-barbarie orientală lustrul civilizației orientale. Acei puțini învățați au voit să fie toate lucrurile cum sînt la aceia la cari au învățat. Constituție dintre cele mai liberale, toate instituțiile Occidentului, toate progresele lui. Pentru un popor ieri încă „glebae astrictus”, ce sînt libertățile de care nu se poate bucura cînd n'are instrucție? Vedem în toate zilele ce au produs nemărgenitele libertăți. O aberație de spirit fără samăn în istoria noastră. Se pare că în România nu mai există bunul simț, adevărul, virtuțile. Cetiți ziarele din București, Iași, Craiova sau Galați. Vi se pare a fi într'o cărciumă în mijlocul advocaților de patruzeci de bani, cari se scarmănă fără milă în capul adversarilor, spre marea plăcere a publicului. Lucru neauzit! Să nu fie în România un om serios, un singur om de autoritate, de bun simț?! Să nu se afle un individ care să li spună cu dreptate că rătăcesc, amar rătăcesc spiritele la noi? Imposibil să nu fie urmat de alții; imposibil ca Romîni să fie toți lipsiți de serio-

sitate. „Hoț, trădător, ucigaș, ignorant, vândut, etc.“, titlurile de oameni care sînt puși înalt. Nimeni nu scapă de acest titlu, dacă a parvenit să se arăte bun de ceva. Cine e atunci onest la noi? Cine e respectat? Cine are vre-o autoritate? O țară fără respectul către aceia ce sînt de respectat prin meritele și serviciile lor nu poate exista. Pare că, la noi, calea de înaintare este a face vuiet și scandal. Fanfaronadele produc galbeni în România, despreț sau închisoarea în țerile civilizate.

„Popor tânăr, plin de viață.“ Injurîndu-se unii pe alții doară? Cercînd a suga cît mai mult din țifele bugetului?

Se zice că și Nemții și Englesii se injură. Pasiunile sînt pasiuni și există pretutindeni unde respiră omul. Cine cetește însă ziarele tăioase ale lor, acele puține ce se află între popoarele occidentale? La noi e sistem: există stilistica injurătoare; parcă se voiește a schimba înțelesul limbii. Se injură, aiurea, în Parlament. Da, adevărat; dar nu așa adesea ca la Mitropolie.

Au doară poporul român n'ar fi serios? Au cultura francesă nu merge pentru noi, producând efecte prea triste și numai exagerațiuni?

Viitorul ni va arăta dacă educația tinerimii în Paris a făcut mai mult bine țerii decît va face generația care acum se formează la Universitățile din țară.

„Saint-Cloud“ e dincolo de Bois de Boulogne. Într'una dintre acele frumoase zile de toamnă ce am avut în Paris după frigurile din Septembre, am mers în vapor pană la centură pe Seina; de acolo pe jos, încunjurând prima curbă ce o face Seina ieșind din Paris, pînă la St.-Cloud. O primblare din re cele mai frumoase, la picioarele colinelor, între case, sate, grădini, totdeauna pe malul Seinei. Eram cu Sfînția Sa protosinghelul Gr. Rășcanu, superiorul capelei romîne, cu seminaristul absolvent A. Călinescu și juristul Bălăceanu din Pitești. Eu o țineam cu Sfînția Sa. Mi-a vorbit despre Mănăstirea Neamțului, unde a fost crescut, despre Seminarium — a fost profesor acolo —, despre preoți și ierarhie.

La Saint-Cloud am vizitat parcul care se înalță în dosul colinei ce domină St. Cloud. Am văzut palatul ei ars, am văzut colinele din dreapta ocupate de Prusieni, de unde bombardau Parisul, în fine panorama Parisului întinsă, mare, fără margini, încât se pierde în depărtarea orizontului.

Ne-am întors în vapor. Am admirat apunerea soarelui, care dete colinelor acestora un aspect din cele mai romantice.

Saint Denis e un orașel aproape de Paris. În catedrala lui se înmormântau regii Franciei. Revoluția din secolul trecut, „spre a șterge fără milă acele epifane superbe și spre a strica mausoleele care aduc aminte oribila memorie a regilor“, a dat afară morții; corpurile le-au aruncat într-o groapă comună, bronzul l-au dat pentru fabricarea tunurilor, iar biserica au consacrat-o Zeiței Rațiunea. Acest frumos monument gotic, restaurat în zilele noastre, cu morminte cu tot, a servit de deposit de artilerie, de teatru, de magazin de sare, și era să servească de hală, dacă Napoleon I-iu nu schimba ordinea lucrurilor. Fațada ei e demnă de elogiile ce i se fac, cu toate că lipsa turnului din stânga cam strică priveliștea generală. Interiorul însă e admirabil. Face cu mult mai mare efect decât interiorul de la Notre Dame din Paris, cu toate că e de același stil.

Mormintele — se înțelege goale, și noi, sau restaurate, — se află prin capelele laterale, lângă columnele năvii principale și în subterane. În general sânt sarcofagii a căror piatră de acoperemânt reprezintă culcat pe defunct. Mormântul lui Henric al II-lea și al Ecaterinei de Medicis, al lui Ludovic al XII-lea și al Anei de Bretania sânt mausolee de valoare artistică.

Subteranele (nu-s încă gata; vedem numai bucăți de ornamente, statui, sau ruine restaurate, care vor servi la refacerea lor. Calea până la St. Denis — în tramvaiu — dă o idee despre șesul ce se întinde în dosul lui Montmartre. Vincennes, Vincennes, rău te-am blăstămat! Abia sosit în Paris, fac un jur-împrejur pe calea ferată de centură. Conducătorul strigă la o stațiune „Vansen“, „Vansen“; caut în „Guide Baedeker“ și nu aflu un asemenea nume. Mă uit în fine la inscripția de pe perețele stațiunii și acolo cetesc „Vincennes“. Vincennes în pronunția vulgară a devenit „Vansen“, ca „Pont-de-Flandre“ = „Ponflan“!

Era în luna lui Iulie; căldură nesuferită. În ultima Duminică, cu L'Hôpital, ne-am pus în vârful unui tramvaiu sau, în stil oficial „imperiala unui tramway“ și am ieșit la Vincennes. Am vizitat orașelul, am ieșit să ne primblăm în păduricea, de mare cât și cea din Boulogne, însă mai puțin frumoasă și mai rar frecventată. Credeam că e ca la Bois de Boulogne: vom afla cafenele. Nu era de pomenit. Am intrat prin pădure, fără străzi, fără cărări; ne-am rătăcit. Aveam o sete arzătoare; să nu aflu un strop de băătură! Peste vre-o două, trei oare de umblare, simțiam gâtul că mi se aprinde. „Hai, către Marna: vom bea din ea“, îi ziceam lui L'Hôpital. Am luat direcția opusă soarelui

și am ieșit aproape de Nogent-sur-Marne. Două butelii de apă de Seltz cu un litru de vin le-am șters într'un moment. A doua oară am ieșit la Vincennes tot cu J. L'Hôpital, însoțit însă de Everard, vecinul meu de casă în Rue Saint-Honoré. Era în luna lui August, înainte de 19, adică niște călduri ca în Iulie. Acum cel puțin ne vom primbla cum se cade. Și, într'adevăr, am făcut una din cele mai romantice primblări pe malurile Marnei; vile, grădini, arbori pe maluri, luntri, canotieri, scăldători, în apă. Ne-am așezat pe malul apei, acolo unde se ridică frumoasele arcade ale viaductului și ale podului pe Marna, ale stradei ferate de la Mulhouse. Eram în față cu Plaisance, tot pe teritoriul lui Nogent-sur-Marne. Băieții căutau un loc ca să se scalde; eu, supt umbra plopilor și a răchișilor, culcat pe iarbă verde, priviam cerul azuriu, fantasticând asupra viitorului, aducându-mi aminte de cei din patrie, de cei din Italia. Maramurășul, familia amiciei mele! Cât de dulce îi este cugetului să zboare în mijlocul vostru și să trăiască cu voi!

N'am fantasticat însă mult, căci, băieții neputând afla un loc bun de scăldat, am decis să ne întoarcem pe malul apei, în speranța că, mergând în jos, vom fi mai norocoși. Și am tot mers încet până în apropierea lui Joinville. Acolo ne-a apucat un vânt care a trimes în aer toate proiectele și voile de baie ale amicilor mei franceși. Ne-am pus pe iarbă supt colinița în vârful căreia trece linia ferată, așteptând să treacă vântul. Nu mai era vorbă de scaldă; vântul n'a avut plăcere să înceteze. Deci am decis să ne întoarcem în Paris. Să mergem la stația de tramvaiu. L'Hôpital îmi spune că e aproape. Ieșim din Joinville, intrăm într'un câmp fortificat, ce are aspectul unei piețe pentru exerciții militare. După ce am mers vre-un șfert de oară — vântul ne umplea de praf în deșertul acesta —, întreb pe L'Hôpital: „mai departe este stația aceea?”. „Cinci minute încă”, mă asigură L'Hôpital, îndoind pasul. Am mers, au trecut cinci minute, alte cinci, zece, douăzeci, treizeci, și tot n'am ajuns la stația dorită. Nici semne nu erau de un asemenea lucru. Câmpia goală continua, vântul, când în față, când în lături, ni mână câte un nor de pulbere, pe care îl salutăm oprindu-ne și întorcând spatele. Ceia nu mai puteau de entusiasm: „ah, ce aer, ah ce aer!”, adică vântul; când venia câte un nor de pulbere, era rândul meu a exclama: „oh quel air, oh quel air!”. Asta nu-i primblare; asta-i marș milităresc în mijlocul prafului. Soarele apunea; o oară și ceva de când eram în cale; dăm de o

côloană — un monument; nu am aflat cui și de cine ridicat. Acolo, între marile râsete ale amicilor miei, am recitat:

„Vincennes, Vincennes,
Seca-ți-ar pâraiele,
Arde-ți-ar pădurile,
Sufle-le-ar vânturile
Să te-acopere pulberile !”

Am înserat bine când am ajuns la stația de tramvaiu. Stația de tramvaiu „Vincennes“. Atunci mi-au spus băieții că sintem în Vincennes ! Dacă era cu mine Baedecker, nu-mi trăgeau chiulul băieții. Am făcut șapte kilometri pe jos, în pas militar; am trecut tot cîmpul militar zis Saint-Maur din cap până la fund.

A treia oară nu mă vei mai revedea la Vincennes, te asigur !

Am fost la Charenton, sătuleț la confluența Marnei cu Seina. Am mers să dormim la umbra platanilor de lângă canoclul (*sic*) ei. Acolo unde e moara cu abur, Marna iea o răpeziune oarecare; limpezimea ei, arborii și tufișurile de pe maluri, cari-și udă frunzele în ea, umbra ce se produce în fundul lor îmi amintiau cu multă plăcere unele poziții încântătoare ale râurilor noastre. Cât e de curios că ce e mai plăcut e ce samănă cu obiectele sau persoanele nouă scumpe !

Ne-am întors pe apă cu vaporul.

Într'una din frumoasele zile ale lunii lui Octombre am ieșit cu noul tramvaiu la Villejuif. Ieșind din Paris ca prin toate părțile d'împrejurul Parisului, case, grădini, fabrici, o continuare a orașului. La Villejuif, știi că e sat, întru cât vezi casele contigue, aglomerate, dese. E pe o colină. Are, ca și satele italienești „via maestra“, ulița cea mare, cu două, trei alte străzi. Casele toate cu etaje, străzile pavate, cam murdare.

Am ieșit pe cîmpii, am văzut cîmpuri de cereale de toamnă, picioci sau cartofi, legume, sfeclă și multe tufișuri mici. Peri, meri, cireși, precum și arbori de umbră, unul lângă altul altoiți pe cîmpii întregi. Sînt pentru vânzare. M'am așezat supt umbra unui asemenea tufiș.

Erau trei oare post-meridiane. În stînga, aveam fortăreața Bicêtre și casa de nebuni Bicêtre, palat mare, foarte mare; înaintea mea și în dreapta mea, Parisul.

Eram în vârful colinei; ciocârliă, ridicându-se în aier, își pierdea vocea în înălțime, lătratul cânilor din sat, cucurigul cocoșilor sosiau până la mine. Cu sora Beleuța, încunjurat de

frumoasa vegetație și de admirabila poziție a văilor din Boci-coel, când sosia până la urechile noastre vocea animalelor domestice, îl descriam efectul magic ce-l produc în străinătate, într'un mare oraș, aceste în aparență prosaice sunete. M'am născut la sat; câmpiile, aierul liber, au fost elementul nostru, cânele, vaca, calul, cunoștința noastră de toate zilele. Vocea lor îmi aduce aminte pe cei ce în depărtare trăiesc în mijlocul lor, pe cei de la sate, iubiiții miei. Acum închis între altele ziduri, ale caselor, între frumusețile muzeelor, bibliotecilor sau spitalelor, trebuie să ies din Paris ca să respir un aier liber, bun, ca să mă delectez în aspectul verde al câmpiilor.

La Versailles, am mers cu Alexandru Kővesdy, de la Școala Centrală, ca să vedem „les grandes eaux”. Dumnealui e după tată Ungur; născut în București, se ține Român.

Luăm calea ferată, stația Montparnasse, adevăratul stâng al Seinei, Este și pe malul drept gara St-Lazare. Calea e printre coline minunat cultivate. Vile, grădini, sătulețe foarte frumoșele. Trecem lângă fortăreața Issy, lângă Sèvres, și tot printre coline ajungem la Versailles.

Pe strada ce duce la castel, toate speciile de băraci sau cor-turi pentru teatre, prăvălii, jocuri cum se fac la orișicare târg în Italia. Fiindcă trebuie să se știe că, Dumineca, când joacă apele, o mulțime de Parisieni și străini vin să vadă această curiositate.

Versailles e creațiunea lui Ludovic al XIV-lea. Palatul cu grădina l-a costat un miliard de lire. Lucrau pe zi 36.000 de oameni și 6.000 de cai. Au aplanat o colină și, fiindcă n'aveau apă, au voit să aducă Eure-a la Versailles. Lucrătorii muriau, ca Jidanii la ridicarea Coloseului din Roma, ca într'o epidemie adevăată; și apeductul nu s'a făcut. Aduseră apa lacurilor din Rambouillet, care era aproape, și așa s'au creat basinurile, celebritatea grădinilor din Versailles, ele în sine celebre.

Supt Ludovic, care rezida aici în loc de Paris, s'a putut forma ușor un oraș, care are astăzi 60.000 de locuitori. În față, palatul se presintă supt aspectul aglomerat; trebuie să-l vezi din grădină ca să apreciezi mărimea lui. Aici a fost cartierul general al Prusienilor în 1870-1881; aici s'a proclamat Împărat Wilhelm, regele Prusiei. Astăzi e ocupat de Cameră și Senat și de Museul Istoric: portrete, tablouri istorice, sculpturi.

Grădina din Versailles e mare, foarte simetrică. În mijloc are un lac în formă de cruce și în toate părțile o mulțime de basinuri.

A'ei, păduri, lunci. Am admirat palatul și panorama d'inaintea celor două basinuri, numite fântâna Diane și fântâna Zorilor. Îți fac impresia grandiosului, a proporțiilor gigantice, ca Parisul luat în total sau în monumentele sale.

Am văzut „les grandes eaux“. Din cele multe basinuri sau mici lacuri, prin tuburi, sau din gura animalelor ce servesc de ornament, vezi că iese o coloană de apă în formă de fântână săritoare, drept în sus, lateral, în cerc sau izolat, după dispoziția fântânilor. Adecă toate basinurile, adecă lacuri și lacuțe se pun în mișcare, se prefac în fântâni săritoare. Efectul optic este dintre cele mai frumoase: în toate laturile vezi coloane, arcade, umbrele, formate de apă.

Am văzut și turneul pe apă. Se face pe „Grand Canal“, adecă pe lacul cel mare din mijloc în formă de cruce. Iată ce e: Doi indivizi cari stau în picioare pe două luntri mânate de luntrași în sens contrar, atunci când se apropie, întind către piept un baston lung, învelit la capăt, cu scopul ca, supt impulsul luntrii, cel mai slab să „descalce“ sau, mai bine, să cadă în apă. Am văzut mulți învîrtindu-se în loc, după primirea împunsăturii, și căzînd, sau în apă, sau în luntră, spre marea plăcere a publicului. Când gladiatorul învins exclamă: „Ave Caesar, morituri te salutant“, publicul aplauda. Astăzi, rar se moare spre a face plăcere publicului; dar ruperile de cap, coaste, oase, sau câte un accident pentru toată viața, nu-s rare în analele petrecerilor publice.

Am ascultat muzica și, către șase, am plecat înapoi. În tren am dat de un Neamț; se zicea Prusian, și fără frică. Ni-a spus că nu-i e rușine a o zice, căci a venit cu scopul de a învăța de la Francesi. Un Prusian să învețe de la Francesi?! Astăzi după Sedan și Paris...

Dumnealui e elevul școlii de horticultură din Saint-Mandé, elevul celebrului Dubreuil. Mărturisă că în această privință dumnealor sânt foarte înapoiți, cu toate că Erfurt — o știu de la tătucu, după cataloagele ce i se trimit în toți anii de acolo, — e centrul florilor și horticulturii Germaniei. Dumnealui e fiul unui comerciant de flori din Erfurt; a venit să studieze, și-a făcut examenele și astăzi pleacă spre casă. Vorbă foarte cuvincios franțuzește. I-am urat succes și călătorie bună.

Cât mi-ar plăcea să întălnesc băieți români, cari să-mi zică: „Iată m'am perfecționat în cutare meserie, în cutare artă; acasă o să pun în practică cele ce am învățat!“ Dar n'am întălnit în

Paris decât avocați, mulți avocați, puțini ingineri și medici, doi-trei profesori și doi-trei specialiști numai.

Voim să ne facem domni și nu avem ochi spre a vedea că avuția țărilor pe unde învățăm e tocmai în mâna acelor domni cari sânt proprietari de fabrici și magazine.

Musee, biblioteci, instituții.

Afară de Louvre, Museu fără samăn în lume, dintre cele mai visitate, Parisul are Museul du Luxembourg, de Cluny, des Arts et Métiers, de Istorie Naturală, de Medalii și Antichități la Biblioteca Națională.

Pentru specialiști se află Museele: de Arme, de Anatomie normală și patologică, de monede, de diplome și scrisori vechi, ș. c. l.

Museul din Luxembourg conține opere de artă de artiști moderni. Se află în palatul de la care își lea numele, astăzi reședința Prefecturii de Seine, din moment ce Hôtel de Ville e în ruine. Dedesupt, la primul etaj, văd o colecție de statui, dintre care notez pe cele ce în special mi-au atras atenția. Numerele 288 și 289: „Aizelin”, „Psyche” și „Borrias”, „Fata din Megara”, „Cavaler”, „Mama Gracchilor cu copiii lângă dansa”. Cel mai mare, cu o asemănare atât de mare cu frate-mieu Abel, încât n’am putut să mă rețin de la o exclamație. Mi-am adus aminte de figura lui blândă, frumușică, inocentă: parcă-s frați dulci cu asta de marmură. Numai în ce privește sfârșitul, să nu fie frați; în fapte să fie; doresc mult să fie Abeleuș al meu un Gracch.

Dubois, „St. Jean”, Maillet, „Agripina și Caligula”: Agripina purtând cenușa lui Germanicus; Maindron: „Velléda”. Bustul unui Arab, de o execuție excelentă, de Marcello. Millet, „Ariana abandonată”, Truphème, „O fată la izvor”. În etaje se află picturile. Notez: Bouguereau, „Moartea Sfintei Cecilia”, Beaumont, supt numărul 11, o scenă de paradă militărească: „partea căpitanului”, două fete frumoase; soldați, unul cu lancea în vârful căreia e înfurcată o rață, alții cu alte obiecte pe care putură pune mâna; Cabanel, „Glorificarea Sfântului Ludovic”, „Moartea Francescei de Rimini și a lui Pavel Malatesta”. De sigur autorul s’a inspirat de la Dante, care în versurile acelea admirabile pe care le consacră în cântecul întâiu, i-a imortalizat.

Corot, „Paysage”; Curson, „Psyche”; Feyer-Perrin, „Pescuitoarea de stridii”; Fromentin, „Vânătoarea în Algeria”; Gérôme,

„Bătălia de cocoși“; Eug. Girard, „La Devise“: matadorul rănit oferă „devisa“ sa iubitei sale, care leșină; Victor Girard, „Negustorul de sclavi“; Bertrand, „Victima naufragiului“: tânăra femeie moartă pe malul mării; Herbert, „La Malaria“, „Sărutul lui Iuda“, Cervarole; Hesse, „Triumful lui Victor Pisani“, „Diana care se joacă cu copiii săi“, supt No. 152. Lefebvre, „Adevărul“; Lehman, „Desolația Oceanidelor supt stâncă unde e încatenat Prometeu“; Leleux, „Nunta în Bretania“; Lévy, „Moartea lui Orfeu“. Supt No. 160 văd de Lenepveu „Martirii în catacombe“, un tablou care te atinge viv. În biserica Saint-Gervais, de lângă Hôtel de Ville, privind frescele, am observat că acelea din absida la dreapta, care represintă scene de martiri din epoca întâia a creștinismu'u', impresionează particular. Fete tinere, bărbați, bătrâni, copii, cu credința în inimă, cu convingerea în sân, cu resemnarea în cugete, au creat acea epocă, ce va rămâne etern exemplul de mărima omului în susținerea convingerilor sale. Cât de simpatice îmi sânt figurile acelea blânde care merg la moarte cântând, rugându-se pentru cei cari leucid! „Az ige, az eszme“ a cântat Arany, descriind desolația mamei care, în timpul lui Irod, se trezește cu copilul ei ucis! „Ideia, cuvântul“ s'au născut, au triumfat! Fără acești oameni, seminția de creștini, cine știe dacă și creștinismul ar fi prins așa de iute rădăcini; cine știe civilizația noastră unde ar sta? Au fost exaltați — zic unii —, bolnavi sufletește. Dar voi, când vă ucideți cu sânge rece cu ajutorul lui Krupp și Chassepot, nu sânteți exaltați? Patria? Dar oamenii aceia au murit pentru mai mari idei. Ce-i Patria? Un petec de pământ, o mână de oameni în fața globului, în raport cu omenirea! Oamenii aceia predicau egalitatea, fraternitatea pentru toți născuții din femeie și muriau cu ideile acestei iar noi îi ținem de nebuni sau îi uităm de tot.

Muller, „Ultimele victime ale Teroarei“. Tablou mare și frumos. Victimele din dreapta minunat gicite; asemenea tipul de canalie de lângă judele care cetește sentința. Regnault, „Generalul Prim“ și „Execuție supt regii muri în Grenada“. Tablou reprodus de multe ori, capodoperă. Un Maur, care, după ce a tăiat capul victimei la picioarele unei scări, își șterge sabia în colțul „plundrei“. Fondul viu de decorații arabe, tipul calăului fac din acest tablou unul din cele mai frumoase care există la Luxembourg. Acest Regnault a murit bătându-se contra Prusienilor. l-am văzut monumentul la Școala de arte frumoase.

Rousseau, „Capra mâncând florile“; Laudelle, „Madona, Isus, Sf. Ioan“; Cabanel, „Scenă de harem“.

Între desemnuri, semnalez: „Îngerii“ lui Vidal și acvarela lui Galbrund, „Fata măcinând cafea“.

Museul de Cluny e consacrat antichităților din evul mediu. E pus de-asupra ruinelor palatului lui Constantin Chlor, Cesar roman, și a palatelor regilor franci. Museul se află în abația călugărilor de Cluny, luată supt Revoluție și declarată proprietate națională. În grădina care îl încunjură se află ruinele romane, frigidariul, cu o colecție de fragmente de statui. În mănăstire sânt expuse obiecte din evul mediu: mobile, obiecte de lux, obiecte de biserică. Dintre cele mai interesante observ: smalțurile din sala a VI-a pe aramă, represintând zei și alegorii, de o mărime care nu e întrecută încă: 1 m. de larg; 1.65 m. de înalt. A VII-a sală conține nouă coroane gotice aflate în Spania, dintre care una poartă o inscripție latină cu numele lui Recesvintus, rege gotic, care a domnit de la 649 la 672. E asemenea cu coroana de fier: adecă un cerc în forma „sertului“ oriental. Are o particularitate: pendulele jur-împrejur înșirate la basa coroanei. Văd tot alci rosa de aur și altarul de aur care erau proprietatea cetății Basel. Mai încolo, obiecte gotice de aur masiv și jumătate din falca lui Molière.

Conservatoriul de Artă și Meserii, *des „Arts et Métiers“* este Museul industrial așa-zis în Italia. Acesta din Paris e cel mai considerabil în Europa. Conține toate produsele artei și meseriilor. Eu m'am primblat numai, fără să înțeleg prea mult. Admiram, căscam gura, cum se zice. Am observat numai, văzând supt ochi de la materia primă până la materia fabricată toate fo'oasele pe care le aduce industria, cu mașini, cu procedee chimice; căci, dacă orașele mari înaintează răpede, cauza e că au mijloace puternice de înaintare.

Mă uit la Museul de Anatomie normală, fundat de Orfila, la cel fundat de Dupuytren sau patologic. Sânt locuri de studii unice, unde afli tot ce observația omenească a produs. Se înțelege că, avându-le supt ochi și la îndemână, ai o facilitate dintre cele mai mari ca să înțelegi și să înveți. Cât năcaz am avut noi la Turin de ex. cu materia medică! Niciun „campion“, nici un preparat să-l vedem cu ochii, să-l lucrăm în mână, să-l facem noi! Câtă răbdare a învăța în memorie, prin imaginație, cu folosul de a uita numai decât după examen! Mijloacele de

învățătură fac din Paris, Paris. Dacă vrei, aici ai să-ți împlinești toate dorințele.

Museul de Istorie Naturală e în Grădina Plantelor, unde e și menageria, colecția de animale vii. Colecția de mineralogie, de fosile și de botanică e admirabilă, atât în număr, cât și în aranjament. Nu tot așa colecția zoologică. În număr e cel mai avut, se zice, din lume, dar aranjamentul îi lipsește cu totul. Lipsa de loc face să fie insectele la un loc cu păsările, să vezi păsări între pești, să vezi într'un loc unde abia ai pune două-trei exemplare o mulțime una lângă alta, parcă-s preparate pentru drum. Nu numai atât, dar și de-asupra capului vezi că ți se lungesc peștii mari cari par a înota în aer.

Celelalte Musee merită o vizită spre a-ți face o idee despre medallii, diplome, monete. Îmi aduc aminte că la Museul de medallii și antichități de la Biblioteca Națională mi-au atras atenția unele camee în piatră scumpă, de o lucrare foarte artistică, de o mărime considerabilă, și inscripțiile de piatră cu fond roșu ale Cartagineșilor.

Bibliotecile Parisului sânt în număr de mai bine de douăzeci, calculând numai cele mai însemnate. Eu frecventam: Biblioteca Națională, prima bibliotecă din lume, care conține 1.700.000 de cărți și 80.000 de manuscrise; bibliotecile de la Sorbonne, Sf. Geneveva și Mazarine, care au toate mai mult de 100.000 volume. Marțea și Vinerea după amiază mă duceam la biblioteca medicală din Palatul Facultății.

Dintre instituții, am vizitat: Imprimeria națională, Institutul orbilor și „Halles centrales”.

Am văzut, de la fabricarea caracterelor tipografice, toate procesele prin care trece o carte până la broșat. Mai mult mi-a atras atenția stereotipia și mașina de impresiune continuă. Progresul omenesc: dacă îmi aduc aminte de timpurile înainte de Guttenberg și dacă privesc această mașină, care într'o oară îmi dă mai multe mii de exemplare din același imprimat, mă simt mândru că aparțin și eu acelor ce au putut produce asemenea lucruri.

Institutul orbilor e de prima importanță între asemenea institute. Cu toate că deprins cu vederea nefericirilor trupești, privirea însă a acestor băieți m'a făcut trist, foarte trist. Noi, cari ne bucurăm de cel mai mare dar pe care ni-l poate da natura spre a ne servi cu dânsul, vederea, nu știm prețului impresia eternei lipse de lumină! Privind aceste fețe cu expresia me-

lancolică proprie orbilor, mi-am adus aminte de sublimele versuri ale lui Ossian: „Voi a căror vedere e înfrumusețată de sfânta lumină, veniți să mă conduceți la vre-o colină dintre munții miei. S'o umbrească nukul cu foile sale dese și să nu lipsească susurarea ceriului; să fie verde locul repausului și să se audă murmurul râuleșului depărtat. Iar harpa, flică a lui Donar, cântă cântecul din Selma, ca spișritul meu să vadă somnurile tinereții, zilele puternicului Fingal“.

Și câți dintre acești băieți cari nu s'au născut orbi ni pot repeta: „Voi a căror vedere e înfrumusețată de sfânta lumină“. M'am uitat la mai mulți: opacitate cornéală complectă, atrofia globului, mai mulți cu ochii în afară sănătoși, cari de sigur la retină n'au causa orbirii. I-am văzut lucrând la deosebite meserii: rețele pentru pescuit, bambu și pale împletite pentru funduri de scaune; perii, obiecte de tâmplărie și strungărie. Am văzut tipografia lor: literele sânt combinații de puncte de la unu' la șase, puse în deosebitele puncte ale unui pătrat fictiv. Scriu cu stilul anticilor, adecă cu o penișă metalică, făcând punctele necesare pentru combinația literelor cu ajutorul unui regulator divizat în mai multe pătrate prin fire de fier supșiri, încrucisate între dănselle.

În ziua când am vizitat eu institutul — Miercurea, — se ținea concertul ce-l dau elevii în toate săptămănilile. Musica e cel mai bun mijloc de susșinere pentru orbi. Acordatorii de pianie în Paris sânt orbii ieșiiți din institut, unde se dă o mare importanșă muzicii. Mai toți știu cânta din vre-un instrument. Am văzut cum învășau: Cetesc cu mâna pe note, care sânt, ca la cărși, un sistem de puncte în relief; apoi cântă, repetă câte o frasă până ce o învașă. Și, fiindcă au urechi bune, învașă foarte iute. Sau se pun laolaltă doi, trei, dintre cari unul știe acum partea sa; ceilalți o învașă țigănește, adecă după auz. Concertul se ține în capela institutului, care e prefăcută în sală prinșr'un șol, o cortină mare, care desparte absida de restul bisericii. Maestrul-șef e orb și el, ca mulți dintre profesorii întrebuișai aici. Sânt vre-o șalzeci-optzeci în orheștră. Cea mai mică greșeală e perceptută și face ca maestrul-șef să întreprupă executarea.

Am ieșit foarte impresionat din acest institut. Ce exemplu pentru noi, cari ne plângem de vre-o infirmitate corporală față cu aceștia, cari trăiesc în eternul întunec!

„Les Halles centrales“ sau locuri de vânzare este expresia giganticului, ca, în general, mai toate lucrurile din Paris. Nego-

țurile ca: „La Belle Jardinière“, „Les Magasins du Louvre“, „Au bon marché“, „Du Temple“, etc., sânt proporțiile gigantice ale negoțurilor, [ca] și cele mai mari din orașele din provincie. Halele centrale ocupă zece pavilioane, puse în față: cinci de o parte și cinci de altă parte. Printre dânselle trec străzi acoperite, de cincisprezece metri largi și de cincisprezece metri înalte. Bulevardul ce vine de la St. Eustache către Rue Rivoli e descoperit; larg de treizeci și doi de metri. Acest loc de vânzare de obiecte alimentare atrage atenția prin poziția sa în mijlocul Parisului, prin arhitectura elegantă din cauza fierului din care e făcută și, în fine, prin extensiunea sa. Tot pavilionul conține două sute cincizeci de prăvălii sau bănci de prăvălii, cărora li este calculat patru metri pătrați. Când va fi gata (lipsesc încă două pavilioane) va ocupa o suprafață de 88.000 de metri pătrați. A costat până aci șazeci de milioane de franci. Supt hale se află subteranele, și în curând se va afla și o cale ferată care va duce provisiile din afară, pe când astăzi sânt constrânși a se servi de căruțele țeranilor din împrejurimi.

Dimineața la cinci am ieșit odată, în luna lui Iulie, spre a vedea mișcarea. Indescriptibil. Rue Rivoli, Rue des Halles, Bulevardul Sébastopol părea o expoziție de care, puse în șir de-a latul străzilor. Vuietul, mișcarea din interiorul Hălelor se poate închipui, reflectând că Parisienii consumă anual de un miliard de franci în mâncare și băutură.

Afară de această hală, se află multe altele în Paris; mai în toate cartierele câte două; dar aceasta este mama, depositul general, unde se cumpără tot ce e de măcinat între dinți.

Teatrele din Paris.

În Paris sânt vre-o treizeci, treizeci și cinci de teatre, pentru toate gusturile, de toate spețele, de la Circul cu cai până la Opera Mare, de la necromanție la Teatrul Frances.

Eu am văzut numai cele principale. Distribuția lor internă este asemenea; predomină divisiunea locurilor așa: galerii multe, puține loji; prețuri pentru toate pungile. Aceasta însă nu va să zică, despre teatre, că sânt ieftene. În Turin la „Gerbino“, primul teatru de comedie, plata e 60 de bani, la Opera Mare, 2 lei. În Paris nici nu există loc la teatrele respective cu asemenea prețuri. Aici, dacă vorești să mergi la teatru, trebuie cel puțin trei lei să cheltuiești. Și, cu toate acestea, teatrele lor sânt totdeauna pline. Dumineca seara, cu o jumătate de oră înainte

de a se deschide teatrul, să mergi pe bulevardele unde se află teatre spre a vedea și spre a avea o idee de ce va să zică „queue“, coadă. În Italia nu se văd asemenea lucruri. De la ușa teatrului până la o distanță de 40-100 pași, să vezi publicul în șir, trei, patru în rând, așteptând deschiderea casei No. 2 (locurile ieftene). Sergenții de oraș țin ordinea și se îngrijesc ca noii veniți să meargă în capătul cozii. Cei cu parale nu se mai expun la această așteptare; își asigură locul la «bureau des locations», plătind o suprataxă de 1-3 franci de bilet.

Teatrele Parisului se deosebesc și ca opere arhitectonice. Opera Națională este în acest sens capodoperă. Pentru un oraș de plăcere, lux și artă, a trebuit Opera, incarnațiunea Parisului. Proporțiile gigantice, eleganța, luxul, arta: îți scapără ochii când te afli seara în interiorul aceluia edificiu.

I-au costat 46 de milioane de franci; au adunat aici tot ce arta modernă li-a putut da. Marmura lumii întregi s'a exploatat spre a-i da frumuseța, și geniul pictorilor, sculptorilor, arhitecților a fost în serviciul ei. S'a făcut Opera, — care n'are samăn precum Parisul n'are rival — în lume. N'are atâtea locuri ca „Scala“ sau „Carlo“, dar ocupă un teren cu mult mai mare decât aceste două celebre teatre ale Italiei. Are 2.156 locuri, și se ridică pe un teren de 11.237 metri pătrați. Din apropiere nu ți se pare atât de grandioasă, cât o vezi de pe Montmartre sau din turnul de la Notre Dame; dar fațada ei îți leagă numai decât privirea: simți că ești în fața unui monument de prima ordine înainte de a ști că aceasta este Opera din Paris. Eu am văzut multe palate regale în Italia, care au renume de a fi splendide și admirabile, dar nimic nu se poate asemăna cu efectul magic al eleganței și luxului de la Operă. Când candelabrele trimet o luminează ca ziua, când publicul se mișcă în *foyer* și pe scările acelea reputate ca fiind capodopera arhitectului Garnier, ți se pare a fi într'o lume feerică. Scara de onoare și *foyerul*, lucrurile cele mai artistice, și mai celebre ale Operei, sânt de un lux, de o eleganță și de un gust ireproșabil.

Primul teatru de prosă este Comedia Francesă sau Teatrul Național, fundat în 1600. În *foyer* sau sala de primb'are a publicului se află busturile deosebiților autori francesi și de-asupra *foyerului* statuia lui Voltaire. Teatrul e pe galerii și locuri închise. Ca mai toate teatrele de prosă, cel puțin cele din prima ordine, n'are musică, dar claqueurii nu-i lipsesc. Trupa de actori e stabilită, ceia ce Italienii n'au reușit a face din cauză că nu

aveau o capitală, un centru mare. Actorii — se înțelege — reprezintă piesa în așa mod că tot i-ai asculta. Păcat că claqueurii, cu aplausele lor nenemeriite, te irită de multe ori. Aplaudă unde ar trebui să tacă și tac unde ar trebui să-și facă datoria. Iar publicul e constrâns să tacă, fiindcă nu voiește a fi considerat ca făcând parte dintre cei plătiți.

Odeonul e al doilea teatru de prosă. E lângă mine; mă despart abia vre-o câțiva pași de el. E un edificiu simplu, pe din afară în stil doric. E separat de toate casele vecine. Jur-împrejur are un portic, supt care se află vânzătorii de cărți și muzică. Intrarea e foarte elegantă. Scara cu două suișuri, cu vestibulul unde ajunge, precum și sala de primblare, decorate cu portretele actorilor, sânt demne de Paris. La *Odeon* am văzut a 196-a reprezentație din „*Les Danicheff*“. O operă de muzică să se reprezinte de atâtea ori, se înțelege; dar o producție în prosă să ajungă la un număr atât de considerabil de reprezentații, trebuie să vii în Paris ca să vezi.

La teatrul *du Châtelet* am ascultat a 548-a reprezentație a piesei „*Le Tour du monde*“, iar la Teatrul „*Historique-Lyrique*“ a 645-a a operetei „*La fille de Madame Angot*“. Pentru aceasta din urmă mai înțeleg 645 de „bisări“; pentru „*Le tour du monde*“, scenă fantastică în prosă, nu mai înțelegeam atâtea repetiții. „*La fille de Madame Angot*“ a devenit „*Il trovatore*“ din Italia, „*Le Tour du monde*“ nadă de curiozitate pentru public. Un tren cu mașină și vagoane; în vagoane oameni cari se coboară și se suie, un elefant în carne și oase pe scenă (din Grădina de Acclimatație), decoruri de prima ordine; întrebuințarea a tot ce înșeală ochii: vezi o pădure și munți acoperiți de zăpadă, luminați cu lumina electrică, care involuntar te fac să simți frigul în spate, o cavernă unde șerpi gigantici se mișcă convulsiv și se încearcă a ucide pe cel refugiați, o scenă de naufragiare, în fund cu litoralul și orașul Liverpool, ale cărui lămpi în depărtare, prin noaptea obscură, îți reproduc exact panorama unui port de mare privit noaptea. Mi-am adus aminte de Veneția și Genova, pe care le-am văzut din depărtare noaptea: tocmai așa sânt la aspect. Cu asemenea „mise en scène“ până ce toți curioșii din Paris n'au văzut „minunile“ nu se poate înceta o reprezentație. Și în Paris e mare numărul curioșilor!

Pe bulevardele principale: „*Les Italiens*“, „*Montmartre*“, „*Rome Nouvelle*“, „*St.-Martin*“, se află teatre pe care un Italian le-ar

numi „franceze“. Se știe că ei îi consideră pe Francesii: șarlatani, fanfaroni, ridicoli, întocmai ca Francesii pe Italiani îi consideră de comedianți și briganzi cu o mare dosă de „furberie“ sau, vorbind curat, de ipocrisie. Adecă teatre de prosă și musică în care să se represinte piese „lejere“, unde să se rădă de toți și de toate. Voi veți cunoaște „La belle Hélène“ și, dacă nu cunoașteți „Mademoiselle Didier“, voi spune eu că e o fată de lele sau, în stil parisian, de „cocotte“, care lubește un tânăr ce vrea să o iea de soție, fără ca ea să știe că „n'are tată“. Când cunoaște adevărul, se decide să nu desonoreze familia amantului său și, fiindcă îl iubește mult și dumnealui tot asemenea, ascultați ce-i propune fata aceia tânără, care presupun că e încă fecioară: îi propune să-i fie „maitresse“, adecă să facă așa cum a făcut și mamă-sa. Publicul aplaudă, iar eu mă gândesc la viitorul acestui popor care iea atât de ușor morala și care se educă atât de rău în teatrele sale.

„Folies Bergères“ e un teatru ca „Folies dramatiques“, însă mai liber. Adecă se fumează, se iau consumații și se primblă spre a admira „cocottes“-le. E o expoziție de femei frumoase care se vând și care astăzi se chiamă „cocottes“, cum ieri se chemau „lorettes“.

„Bullier“ e un bal-café, frecventat de studenți și de „cocottes“, „grisettes“ *minorum gentium*. „Mabille“ este aristocrația: „gommeux“, „leișorii“ (*petits lions*) și cocottes-le de înaltă reputație, în toalete de prima ordine, cu trăsuri, servitori, case proprii. Acestea sânt tigrii cari înving „leișorii“. Dar trebuie să spun că într'adevăr sânt frumuseți, — și, când le-ai văzut, înțelegi cât de ușor este a-ți pierde capul, mai ales dacă ai parale. Parisul, afară de stabilimente publice de toleranță, are particularele, *cocottes-le*, păsări de pradă, *grisettes-le*, fete care, contrar „cocottes“-lor, se ocupă, au profesii: sânt modiste, croitorese, la fabrici, la teatre; seara, petrec. Se zice că al treilea ordin ar fi femeile măritate „oneste“, care vânează în pădurea lui Cupidon fără a avea permisiunea de vânat. Moralitatea în Paris în acest sens e foarte elastică. Parisul e Paris: *dicitur et bene dicitur*.

„Femeia mea“, se înțelege; fac o închinăciune, îi strâng mâna și exprim bucuria mea de a-i face cunoștința. Scena se întâmplă într'un restaurant, în primele zile a' sosirii mele în Paris. Observ însă că femeia Românului meu râde prea mult

și nu vorbește decât franțuzește. Va fi vre-o Franțuzcă veselă. Atât mai bine pentru bărbatul său, student serios.

La un punct, între discuțiile noastre, „femeia mea“ îi dă o palmă bărbatului său —, se înțelege, de iubire —, de răsună odaia. Hm!, cutezam în mine, iuți sânt la mână Francezele voastre! Până la sfârșitul mesei s'a bisat, terțat tragerea palmelor și pumnii în public, fără ca bărbatul său să facă obiecție. Așa va fi datina prin Paris, îmi ziceam: iată am ocașie a o observa. Când am rămas singuri cu amicul Românului în chestiune, l-am întrebat :

— „Ce femeie are amicul d-tale?“

— „O cocotă; nu vezi cum lucrează bine din palme și pumni?“ Atunci mi s'au deschis ochii, și adevărul acestei caracteristici l-am observat mai apoi, de multe ori la cafenele, la Bullier, la Folles Bergères, pe străzi, pe bulevarde.

În Paris sânt 346 de studenți român!, toți băieți avuți; se zice că rar care n'are femeia sa. Așa se înțelege cum nu pot trăi cu șase sute de franci pe lună!

Cocotele sânt frumoase, tinere: toată Franța, toată Europa, ba toată lumea își aduce tributul său spre a li menține reputația, care servește ca una dintre cele mai puternice atracții pentru străini în a veni și a cheltui paralele în Paris. Parisul este refugiul ingerilor căzuți. O fată frumoasă din provincie, înșelată, unde ar mai putea trăi și străluci decât în Paris? O femeie tânără, avută, avidă de plăceri din orașele, colț al lumii, unde ar afla tot ce imaginația ei dorește, afară de Paris?

„Corupția“ — zic Parisienii — „o produc străinii; noi o exploatăm numai“. Și au dreptate: două treimi dintre femeile „elegante“ și trei pătrimi dintre tinerii „lei“ sânt străini, adecă nu născuți în Paris.

M i s e r i a.

Către sfârșitul lunii lui Septembrie mă aflam pe verde. Buzunarele mele răsunau de golicioane. Am mai avut un florin de hârtie austriac și trei lei hârtie italiană, rezervați pentru a-i arăta celor curioși; i-am schimbat, dar și ei s'au dus iute. Întăia oară în viața mea am experimentat ce va să zică să nu ai cinci bani în buzunar. Ca vis auzit strălucia înaltea cugețelor mele ziua de 1-iu Octombree care o să-mi aducă trimestrul stipendiului meu din București. La 27 Septembrie iată că va sosi avisul care precede paralele cu trei zile. Dar avisul n'a

sosit. A trecut și 28 și 29 și 30 Septembre; avisul nu l-am mai pomenit. A venit 1-iu Octombre; l-am salutat, arătându-mi buzunarele goale. O să sosească mâne, poimâne paralele fără avis, cum are datina câte odată Societatea a trimite paralele. Mă mângâiam îngânându-mă. Speranța primirii îmi înlătura momentan suferințele. Imposibil — îmi ziceam — ca presidenția Societății, după expunerea condițiilor în care m'aș afla în cas când n'aș primi regulat bursa, să nu fi luat în considerație rugămințile mele din epistola recomandată ce i-am trimes cu data de 6/18 Septembre. Să nu ai cinci bani ca să-ți cumperi un ziar, — obiceiul de toate zilele —, lucr important în timpurile acestea de chestiune orientală, să nu ai zece bani spre a-ți cumpăra o cutie de apringioare ca să-ți aprinzi lumina; să n'ai cincisprezece bani ca să-ți cumperi o lumină, ca, cel puțin seara, când te culci, să te desbraci la razele ei; să n'ai mijloace, — să nu posezi un ban —, ca să răspunzi amicilor din cauză că n'ai avut cincisprezece sau treizeci de bani spre a cumpăra o cartă postală sau un timbru; să șezi acasă nepuțând visita cutare sau cutare Institut sau Museu fiindcă acolo se plătește bacșiș; să nu vezi amicii sau cunoscuții la cafenea; să nu vezi teatrele; să ți se urască în mijlocul Parisului, neputând a te duce nicăiri din lipsa paralelor.

N'am crezut că voiu ajunge asemenea zile; până aici îmi erau necunoscute: le-am încercat. Sacrificarea datinelor de toate zilele e cel mai mare sacrificiu. A nu ceti ziarul tău, pe care te-ai deprins a-l ceti în toate zilele! Să nu-ți aprinzi lumina când te culci, să te pui în pat la opt oare, fiindcă nu poți nici lucra sau ceti, neavând la ce, nici a te duce la teatru sau cafenea, neavând cu ce!

Au venit însă zile și mai rele! Au venit zilele rușinilor, ale suferinții demnității personale. În Paris, orașul plăcerilor, visul, dorul meu!

La 3 Octombre m'am întors către cunoscuții miei români, li am cerut zece lei spre a trimete o telegramă la București. Mi-au răspuns că n'au. Artemiu e străin în Paris, necunoscut!

La 4 Octombre m'am întors către gazda mea. l-am spus să mă ierte; până acum a putut observa că i-am plătit cu conștiință masa și casa; dar că pe luna aceasta nu-i pot plăti înainte din cauză că nu mi s'au trimes paralele. l-am spus: „Domnule, să aibi încredere în mine: dă-mi douăzeci de lei; vreau să telegrafiez pentru parale“. M'am gândit înainte de a

mă decide să fac acest pas la umilința ce mi-ar produce, răspunzând ca compatrioții miei. Domnul Schecklé, drept răspuns, mi-a dat un napoléon d'or. Am telegrafiat la București, mi-am cumpărat lumini, apringioare, ziare.

Spălătorița îmi venia pe cap să o plătesc; la 1-iu Octombre, i-am răspuns că zilele acestea trebuie să-mi sosească paralele. Pe la 8, 9 Octombre, îmi vine și-mi face o morală în regulă.

— „Ci slamo”, ziceam în mine; îmi lipsește încă d. Schecklé să mă deie afară din casa sa.

Ce zile, ce zile! Bătrâna Cerberă de spălătoriță, după ce i-am spus că *n'am* și dacă m'ar pune în presă, mi-a concedat grațios încă un termen până la 15 Octombre. Iacă, Artemie, pentru 12.55 franci, mai să nu ți se zică în față că ești un hoț sau cel puțin un vagabond.

Onorabilă Presidenție din București, ție ți-o pot mulțami!

Vine 15 Octombre. Din București nimic; nici măcar un avis că, iată, încoace și încolo, nu-ți dăm, sau n'avem. D. Schecklé îmi exprimă dorința că i-ar plăcea să știe când l-oiu plăti. Sosim; sosim încet la toate. Asta însă era colac cu miere. O dorință. Spălătorița venia cu pretenții. Iată Cerbera. Hui! Capătul lumii! Diluviu. Se implântă înaintea mea. Că pe ea o dă afară proprietarul, dacă până la amiază nu plătește; că aceasta nu merge ca un străin ca mine să o amăgească; că aceasta e rușine pentru un domn cum sânt eu să nu poată plăti nici 12.55 lei unei biete babe; că încoace, că încolo. Mi-am adus aminte că prima virtute a medicului este paciența: am ascultat perorațiunea spălătoriței mele până la capăt. Când baba s'a săturat de vorbă, i-am zis: „Madame, îți strici numai vocea și digestiunea; ai dreptate că trebuie să te plătesc, că ți-am promis; dar și mie trebuie să-mi plătească alții; și mie mi-au promis; este vina mea dacă nu și-au ținut cuvântul? Ascultă, Madame: așteaptă vre-o câteva zile, sau, dacă n'ai răbdare, dă-mă în judecată; dar mai multe scene de morală nu vreau să sufăr de la d-ta“.

La ce-am ajuns! Nu e destul că trebuie să-mi întrerup visițele mele, să fac privațiuni de toate soiurile, cu care nu eram deprins, să nu mă pot îmbrăca de toamnă, să umblu cu ghetete rupte, cu veșminte de doi ani; dar încă să suport și gurăielile spălătoriței, tratamentele ca de milă la masă și privirile de peste umăr ale gazdei.

Ce bun băiat Nicu Bădărău! I-am scris despre năcazurile

mele cum se scrie unui amic fără să-mi treacă prin cap a-i cere vre-un ban. Nicu Bădărău și A. Cristodorel pleacă în țară în luna lui Novembre; în asemenea împrejurări cum să li cei parale? Îmi oferă și-mi trimet cinci napoléons d'or. I-am primit tocmai după scena cu baba spălătorița. Primul lucru mi-a fost a o plăti. M'am dus la d-ei acasă. Câte scuse, câte comedii; m'a îmbiat și cu vin. Firește de bucurie că n'a pierdut cei 12.55 lei! I-am mulțămît de gentileță cât și de servicii.

Cu d. Schecklé ne-am tocmit până la finea lunii. Mi-am cumpărat o păreche de ghete cu zece franci; n'aș fi crezut că se află în Paris ghete așa de ieftene; m'am fotografiat și am reînceput vizitele mele pe la instituții și prin prejurul Parisului.

La 6/18 Octobre am telegrafiat la București, întrebându-i: oare-mi trimet sau ba bursa; să plec la studii sau să mă întorc în Patrie?

Nebăgarea de samă a Societății respective, a acelor cari sânt în capul ei a mers până acolo încât nu mi-au răspuns nici măcar un cuvânt.

Văzând că astfel, dacă voiu tot aștepta darurile domnilor din București, eu pot muri frumuseț de foame în Paris, tot la 18 Octobre scrisetu tătuchii despre situația mea, cerându-i 200 de florini spre a mă putea întoarce la Turin, unde voiu aștepta decizia familiei sau schimbarea evenimentelor. Dacă știam că cei din București vor păstra față de un elev al lor o tăcere și o nebăgare de samă atât de nedemnă, de sigur recurgeam mai înainte la tată-mieu, care cu atât de mărinimoasă generositate m'a ajutorat în luna lui August.

La 24 Octobre, am trimes epistola următoare la București, se înțelege asigurată ca toate corespondențele cu Societatea, ca să nu se zică într'o zi: „hm, hm, nu știu nimic; n'am primit“, ca și cu certificatele din anul trecut, cu toate că erau asigurate și *primite* de Presidenția Onoratei Societăți. (Am avut probă de la oficiul postal, așa încât am reclamat.)

Paris, Rue Racine 20, 12/24 Octobre 1878.

Prea onorabile Domn,

Cuprinsul epistolei mele din 6/18 Septembre va fi cunoscută onorabilei Presidenții — fiind acea epistolă asigurată, presupun că ea a și ajuns la destinația ei. De altmintrelea telegramele mele din 4 și 18 Octobre nu putură a se rătăci fără ca aceasta să nu ajungă la cunoștința mea. Și cu toate acestea, Onorata

Prezidenție nu m'a crezut demn nici măcar de un avis, ca să știu cel puțin a mă orienta. Mi s'a tăiat bursa? Considerații asupra evenimentelor din Orient împiedecă onorata Societate a-mi trimete stipendiul? Au doară lipsesc fondurile? În orice cas, eu cred că onorata Prezidenție m'ar fi putut scoate — printr'o simplă încunoștiințare — din poziția aceasta de așteptare, care, amăgindu-mă cu idela că iată astăzi, iată mâne, primesc trimestrul, m'a adus la o completă miserie, producându-mi zile de rușine și de displăceri pe care nimeni în lumea aceasta nu mi le poate răsplăti. Singur, străin, în mijlocul Parisului, de sigur, străin, aș fi luat precauțiile mele dacă știam că onorata Prezidenție va afla mai convenabil să păstreze tăcerea la toate rugămintele, reclamațiile și întrebările mele.

Astăzi, 24 Octobre, încă n'am primit nici răspuns la telegrame, nici avis de parale. Aceasta mă aduce să spun că considerații grele fac ca onor. Societate să nu-și țină angajamentele. La 1-iu Novembre trebuie să mă aflu la Turin și eu rog cu toată serioșitatea onor. Prezidenție ca să binevolască a schimba acea atitudine de nebăgare de samă cu care m'a privit în zilele cele mai nefericite ale vieții mele și să ia în considerație poziția mea, cu atât mai mult că eu, cu știrea mea cel puțin, n'am încetat încă a fi elevul Societății. Eu m'am expus speselor de telegrame și nu pot presupune ca onor. Prezidenție să nu aibă mijloace spre a liniști un elev al său, telegrafându-i: „îți trimetem“, sau: „nu-ți mai trimetem parale; deci îngrijește-te“. Interesele, atât ale mele, cât și ale familiei mele, îmi dictează să știu curat poziția mea în fața societății „Transilvania“. Pentru care scop eu rog onorata Prezidenție să facă acest sacrificiu și să-mi telegrafeze—la Turin, Via Andrea Provana 3—decisia sa. Să cugete onorata Prezidenție că sacrificiile materiale la care expun familia mea se măresc din zi în zi și că ele depind numai de la răspunsul ei. La 1-iu Novembre eu și sânt în Turin; deci onorata Prezidenție îmi va telegrafia după primirea acestei epistole.

Întâmplându-se cazul ca până la 15 Novembre să nu fiu informat despre destinația mea, am onoarea a anunța onorabila Societate că mijloacele materiale nu-mi permit a rămânea mai mulți ani în Italia fără a expune la ruină familia mea. În care cas, m'aș întoarce în patrie.

În orice cas, îmi rezerv la timpul său să fac observațiile mele la cele întâmplate; deci rog înainte onorata Prezidenție să țină

cont atât de corespondențele mele, cât și de această declarație: Fiecăruia responsabilitatea sa.

Primiți, vă rog, prea onorate domn, încredințarea respectului ce vă datoresc.

Artemiu Honorodeanu,
elevul Soc. „Transilvania“
la Universitatea din Turin*.

Adio Paris !

Eram sigur că tătuca îmi va trimete paralele la cerute. Deci concedieiu casa și anunțaiu plecarea mea pentru 2 Novembre. În ultima oară primesc și avisul societății „Transilvania“ prin care mă încunoștiințează că Adunarea la 19 Septembre a decis permutarea mea la Roma fără a-mi putea mări stipendiul și că îmi trimete trimestrul Octobre-Novembre-Decembre. Epistola Societății e datată 21 Septembre și pusă la postă în ziua de 25 Octobre. Ce politică ! Să rîdă și pasările ! Acest fapt îmi este o probă în mână despre neîngrijirea direcătorilor Societății. Ce li pasă lor de reclamațiile elevilor ! Când bunul plac li dictează, își aduc aminte că a trecut o lună de când ar fi trebuit să trimetă bursele și, pentru ca toate să fie în regulă, pun o dată ca aceia din falmoasa epistolă pe care o am în mână. Dar va veni o zi când li se va cere cont de aceste purtări de inimizii și când vor răspunde înaintea publicului despre datorii ce li s'au încredințat.

Eu am suferit, am înghițit destul din cauza lor, nu vreau ca elevii cari-mi vor urma să fie supuși tot la aceeași miserie. O societate ca aceia ce se numește „Transilvania“ trebuie să fie model și toți cari au simțul comun și cari înțeleg rolul său important trebuie să o aibă pe inimă.

În aceeași zi, cu aceeași ocazie, factorul căilor ferate mi-a consemnat două gropuri de bani : unul de la tata și altul de la Societate. Am plătit datorii mele, am luat adio de la amici și m'am grăbit cât de iute a scăpa din acest oraș, pentru mine, din cauza împrejurărilor în care mă aflam, o închisoare, un loc de suferință și de tristețe continuă. Am ieșit să mai văd odată Parisul cel frumos ; am trecut prin bulevardele centrale, Capucinii, Italienii, până la Chateau-d'eau. Dinaintea Tuilerilor, am privit către Arc de l'Étoile, partea cea mai grandioasă din Paris, atât de grandios în toate privințele. De pe puntea „des Arts“ mi-am mai întors ochii către Pont-neuf și Trocadéro, de-a lungul

malurilor Seinei atât de frumoase aici, lângă Louvre și Tuileries.

Mi-am luat adio de la L'Hôpital, primul meu cunoscut francez, pe care de două luni de zile nu-l mai vedem. Am fost la părintele protosinghel: m'a tratat cu cafea neagră cu cămac și dulceață de chitră. Fiind vecinul meu și stând tot acolo Cicerone Săgarceanu, studentul de la Medicină, Dumineca după amlază o petreceam adese ori la ei.

La Traian Djuvara aflăiu pe vărul său Trandafir Djuvara, pe Mărgăritescu și pe Enescu. Am venit să-mi iau adio; în loc de adio însă, am făcut, ca totdeauna când eram cu Trandafir Djuvara și Mărgăritescu, o discuție de adevărați „Italici“. Adecă ton ridicat, gesturi duplicate, ochi scânteietori însoțiți de mișcarea generală a corpului. Traian Djuvara, student în Litere (raritate între Români) însușește în grad înalt calitățile „vii“ în discuții. Noi ne potriviam. Dacă el striga în „a“, eu îi răspundeam în „b“. Dar noi eram cam egali în idei. Când se afla de față un al treilea, nu eram adversari.

Cum am zis, se afla la Traian Djuvara, jurist, și Mărgăritescu, student în Drept. Dă-i! Un student în Litere, un elev al Școlii Superioare de Comerț, un medic și doi avocați, cum ar fi stat în pace? Dă-i! Că studenții români se fac legiști, cauza este ușurința studiului: în Paris au maximum trei oare pe zi lecții, partea lucrativă, întru cât, abia întorși în țară, află numai decât o poziție splendidă.

Aceasta o susține Trandafir. Mărgăritescu zice că știința legislativă e foarte grea: dacă nu mai grea, egală însă cu celelalte; că nu perspective lucrative, ci aptitudinea face din două treimi de tineri români legiști.

De unde eu deducând, susțineam că poporul român e popor de avocați ca toate popoarele tinere; că cultura franceză a distrus sau cel puțin a compromis seriositatea caracterului românesc, dându-i aspectul trist al fanfaronadelor celor mai rușinoase; că aceasta este un lucru comun atunci când o cultură superioară se suprapune unei alte culturi cu mult inferioare; că noi nu vom fi „popor“ până nu vom avea o individualitate națională, un caracter special ca expresie a tendințelor naționale.

Nu mai violent discutau regii adunați în timpurile lui Homer când se trata de Briseida lui Achile sau deputații de la Mitropolie când o ieau la „toane“. Că legiștii sânt de vină și numai ei responsabili, că la noi nu există acele elemente care fac un popor: industria, comerțul, literatura, știința. Că, fiind ei în

capul afacerilor, nu numai nu încurajează, dar distrug încă, prin convenții și ordine, acea mică industrie și acea puțină manifestare de știință și litere care există în țară. Că, în fine, legiștii sânt ignoranți, de o cultură superficială, fanfaroni, egoiști, deci periculoși pentru România.

Trandafir Djuvara a spus lucruri și mai grele. Și, pentru ca spiritele să nu se înfoace și mai tare, am făcut concesii. Chestiunea de meserie a făcut ca toți să susțină meseria lor în detrimentul celorlalte. Dar, fiindcă în societatea civilă toate-s necesare, toate-s în rangul lor, de egală importanță, trebuie ca toate să fie îmbrățișate. Dacă rezultă că statistica d-lui Mărgăritescu e adevărată, că, adecă, proporția legiștilor, medicilor inginerilor, profesorilor este în raport direct cu necesitățile României, atunci nu este nimic de discutat. Că industria, comerțul, literale și științele trebuie cu toată ardoarea încurajate și cultivate nimeni nu o pune la îndoială. Că astăzi sânt rău tratate, ba și nimicite, aceasta să servească de impuls și exemplu celor cari cugetă, celor cari, astăzi, tineri studenți, mâne vor ieși în viața publică!

Că Universitatea din Paris numără mai mulți elevi decât Universitățile românești și că acesta este o sorginte mare de pierdere materială pentru România, toți o recunosc. Dar cauza o află în lipsa profesorilor buni la București și Iași, precum în superstiția înrădăcinată în România că numai din Paris iese băieți cu cap și știință.

În fine ne înțelegem, după trei oare de vociferare, că răul este că sântem popor tânăr și că avem toate defectele unui popor care începe a se mișca. Dorind Românilor miei ca întorcându-se în țară, să persevereze în ideile ce au în Paris și să nu uite niciodată că toți Românii au o soartă comună în Orient, li-am strâns mâinile în semn de despărțire. Dacă vom trăi, pe scena vieții publice poate ne vom întâlni, târziu, foarte târziu: fiindcă datorințele, precum și înclinațiunea mea, mă chiamă în alte locuri, între munții miei, aflu cu cale a însemna cunoștințele mele din Paris. Niciuna amicală. Mai toate de prima vedere. Un contact mai des am avut cu Traian și Trandafir Djuvara, cu Cicerone Săgârceanu, cu Suțu și Ivescu, Măldărescu și Vișoreanu, cu Kövesdy. Vedeam arare ori pe: M. Izvoranu, C. Enescu, D. Chercea (fost elev la Turin, cunoștință veche), A. Porumbaru, G. Ternoveanu (cel d'întăiu cunoscut), C. Scorțeanu, A. Boicescu.

În Paris am trăit viață retrasă, de călugăr. Am venit aici cu intenția să vorbesc, și încă mult, franțuzește, spre a mă perfecționa în expresii, și se întâmplă că patru-cinci zile nu ziceam o vorbă. Dintre Francesi, afară de l'Hôpital, Éverard și Boquis, pe cari îi vedeam arare ori Dumineca, cunoștințele mele se reduceau la elevii interni ai spitalelor, cunoștinți de vedere, de toate zilele, și care-mi aduceau ca profit limbistic salutările îndătinute și puține întrebări. N'am aflat, ca în Turin, Pistoia, amici cu cari să mă primblu, să fie cu mine, să trăim laolaltă. Eram singur pe la Musee, grădini, instituții, teatre, melancolic, tăcut. Adăugându-se acestei poziții sărăcia mea, traiul din Paris mi se făcu în cel mai înalt grad antipatic. Totul mă irita, totul îmi făcea rău. Doriam scăparea și nu puteam ieși dintr'insul. Când, la 1-iu Novembre, primiiu paralele, bucuria mea a fost nespusă. Se deschideau porțile închisorii mele; încetau zilele de nefericire.

La 2 Novembre, dimineața, la șase, priviam încă odată, în faptul zilei, turnurile maiestroase ale bisericii Notre Dame; de pe puntea de Austerlitz o salutăiu cu mâna, zicându-i adio, și peste puține minute eram acum în cale către Turin.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Observam terenul pe unde treceam. Ieșind din Paris, casele, fabricile se continuă până ce nu-s înlocuite cu sate-grădini, cu case separate una de alta, care produc legumele pentru Paris. Colinele, care nu sânt altceva decât continuarea undulațiilor de pământ care în Paris formează deosebitele înălțimi, de la Brunoy se prefac în șes, cultivat cu cereale, în al cărui fund vezi câte un șir de arbori sau câte un mare petec de pădure. Către Mehin trecem pe lângă o pădure, care ține până dincolo de Fontainebleau. Observ: ceriul, ulmul, arinul, salcâmul și pinul roșu. Terenul se face accidentat, reapar colinele, de astă dată albe, cu multe mine de calciu în coaste. Văd vii pe dosul colinelor, însă foarte joase, ca în Burgundia. Așa se cultivă în Franța! Șesuri, coline mici, undulații, în apropiere, în depărtare, se perindează: câmpii cu arături de toamnă, de culoarea roșu-brună a pământului fertil, sămănături acuma verzi, vii, șiruri de plopi, verdeață de pădure, câte un sat cu casele albe, simple, având numai un rând, acoperite cu oale sau ardesie, iată ce se repetă continuu. Franța se asemănă minunat: ai văzut o parte, ai văzut-o toată: undulații, șesuri mici, coline și munți în unele părți. Aceiași agricultură zisă, în șes; fără arbori,

fără case, pe tot petecul de pământ, ca în Italia. Într'un cuvânt e Transilvania noastră.

De la Verray, începem a sui, a lăsa basinul Seinei. Ne băgăm între colinele Côte d'or, colină lungă, paralelă cu Saône și calea ferată. Trecem două tuneluri, observăm un șir de coline deșerte, pietroase, care ni aduc aminte de bolovanii goi ai Carintiei, și ne coborâm la Dijon în valea Saônei. De aici până la Mâcon pe o lature avem colina, foarte uniformă, Côte d'or, pe alta șesul cu cereale, ba și vii mici, cultivate cu paraziți (?), care nu întrec cu mult înălțimea de un metru.

La Mâcon rămăseiu singur cu o Englezoaică palidă, de aspect bolnăvicios, care-mi ședea în față de la plecarea noastră din Paris. Era singură. Până la Sens a aflat un domn frances care știa englezește. De acolo a tot tăcut. La Mâcon mă întrebă: Turin? Eu îi răspund cu singurul cuvânt engles care-mi este cunoscut: yes. Nu l-aș fi mai zis! O mulțime de întrebări, se înțelege în limba Albionului, i-a urmat. Eu mă înholbam la doamnă fără a înțelege mai mult decât atunci când mi-ar fi vorbit în limba arabă. O întreb în toate limbile ce cunosc: italienește, nemțește, românește, ungurește, ba: zic și „ie znaiesi pa ruschi“ fără să mă înțeleagă. „Nor english“ îmi răspundea. Ceia ce presupun după nemțește că e: „numai englezește“. Ce curaj au Englesii aceștia: călătoresc toată lumea cu „nor english“ fără să-și deie osteneala de a învăța cel puțin francesă. Apoi am explicat cu vai nevoie domnișoarei mele, într'o limbă oribilă, amestecând francesă cu germană, că, la Mâcon, dacă voiește a continua calea cu trenul expres, trebuie să aștepte trei oare. Am vrut să o invit să facă o primblare în oraș. Seara era senină și luna în plina putere a ei: Englezoaicelor li place romantismul și-l caută, dar m'am gândit la poziția noastră curioasă: doi indivizi cari nu se înțeleg bătă să-și lege capul unul de altul pe vre-o două-trei oare; și m'am decis să o ieau singur către Mâcon. Salutăiu domnișoara mea în sala de așteptare de prima clasă și ieșiiu pe stradele Mâconului.

Am dat de cheiul Saônei. În stânga mea, lungul șir de case înalte, frumoase în lumina fantastică a lunii; în dreapta mea, râul Saônei și, dincolo de el, partea din stânga de râu a Mâconului, în umbra neagră, cu vârfuri de turnuri, hornuri, acopereminte de case, care se ridică în cerul luminos. Luna era foarte jos pe orizont. Privind de pe malul Saônei podurile de

piatră care leagă partea dreaptă cu partea stângă a oraşului, vedeam luna care prin arcadele podului își răsfrângea razele în apă. Imi făcu aceeaşi impresie ca ruinele Tulleriilor, ale Curţii de Conturi din Paris sau ale Coloseului din Roma, când, în serile senine, luminoase, priviam luna dincolo de fereştile sau arcadele ruinelor.

Am pribegit o oară pe străzile Mâconului: strâmte și largi, cu case înalte, fără balcon. Aflându-mă într'o stradă strâmtă, obscură, mi-am adus aminte că prudența e mama siguranței și că, cu toată iubirea mea de romantism și încrederea în poliția franceză, e mai bine să mă întorc la stație.

Aveam la mine 200 de fiorini hârtie austriacă și 250 de franci în napoléons d'or.

Am ieșit pe chelu și, de aici, pe calea ce mi-am pus-o în minte venind, am luat-o către gară. Acolo am cinat, am cetit ziarele și la 9 seara am plecat către Culoz-Modane.

Englezoaica mea a aflat un domn care vorbea englezește; nu mai era singură. Eram toți cu destinația Italia. Am vorbit, am dormit, am mai privit panoramele ce ni ofereau deosebitele ținuturi pe unde treceam. Luna li dădea un aspect particular. Am văzut locurile deșerte de la Bourg, am intrat între munții Savoii, am admirat lacul Bourget și figurile fantastice ale munților acoperiți de nea și luminați de lună. Am trecut marele tunel, zis al Montcenisului, de supt muntele Fréjus, cu o iuțeală înspăimântătoare.

Întăiu în viața mea, de când călătoresc pe căile ferate, mi-a fost frică. În douăzeci de minute eram afară la aier în Italia.

Se făcea ziua: munții cu vârfurile lor ascuțite, cu dosurile lor goale, pietroase, foarte înclinate, începeau a se colora de mâna Aurorei. Mai târziu, când răsăria soarele, vârfurile albe ale Alpilor se presintau în toată frumuseța lor.

Până ce nu ieșim la șes—, aproape de Turin,— ne tot însoțește această natură grandioasă, sălbatecă, căreia-i plac formele gigantice, unghiurile ascuțite, prăpăstiile, cascadele, bolovani, goli-ciunea.

Nu e pe aici ca printre Carpații noștri! Nu formele rotunde, aplanate; pădurile, pășunile; aici sânt vârfuri, prăpăstii și goli-ciune. Voința omului a făcut însă locurile acestea locuibile. Mâna omului o observi pretutindeni: străzi pe coasta unei prăpăstii; sate pe supt vre-o stâncă sau promotoriu, plantații de pini și mai ales de castani, ba și pământuri de cereale în înăl-

țimi și pe râpi ca acele din Maramurăș, care se cultivă cu sapa. Întrând, în șesul Turinului, unde munții încetează numai decât fără a se preface în coline; revăd câmpiile Italiei atât de deosebite de cele din Franța. Arături *alla porca*, cu brazde mici, dese și cărări separate de tot pământul, încunjurat de mure pentru viermele de mătasă, canaluri, case de câmpie.

Salut colinele Turinului, Superga și, în puține minute, străzile lui bine cunoscute. Un lucru curios însă, că piața Carlo-Felice, cu Via Romana, Viale del Re, Borgo Nuovo, pretutindeni pe unde trec, mi se par că s'au micșorat, că străzile au devenit mai strâmte și casele mai joase.

În piețele și străzile Turinului mi se pare că privirea mea este împiedecată; când fac câte o primblare de la Via Andrea Provana, supt Portici di Pò, Via Roma, revenind pe via Borgo Nuovo, care altă dată mi se părea un „preumblău“, acum e o nimica toată. Sînt deprins cu proporțiile acelea grandioase în toate care constituie o particularitate pentru Paris.

În Turin am tras la N. Bădărău și A. Cristodulo, arhitecți acum și în curând și ingineri, dublu diplomați. Stau tot în Via Andrea Provana 3; N. Bădărău tot schiopătează; Cristodorel însă, cu enterita lui cronică, o duce rău. Se mângâie și îl mângâiem cu chipul Patriei și al curelor din familie.

Mai au un examen și pe la finea lui Noiembrie o iau către România. Se înțelege sînt supus unui interogatoriu formal, al cărui final este că nu-i ca Turinul oraș pentru noi în lume: crescuți laolaltă ca frații, în bine ca și în rău, unul pentru altul.

Am revăzut pe Caselli. Mariscotti, al treilea, e supt pământ; pe el nu l-oiu mai îmbrățișa. Ni-am adus aminte de el; i-am făcut laudele sincere, și am simțit mai dureros pierderea lui. Bietul Fernandez! Dacă m'oiu duce și eu la Roma, rămâne singur. Cum ne împărăștie soarta!

Am făcut o vizită mamei lui Caselli, care totdeauna m'a privit ca pe fratele fiului ei. Am plâns casul trist al lui Mariscotti; pe el toți l-au iubit. Am revăzut pe mulți dintre conșcolari. În Turin sînt ca acasă; toți și toate îmi sînt cunoscuți. Supt Portici di Pò, revăd fețele mele obișnuite: baba cu cărțile, moșneagul ciung cu ziarele, vânzătoarele de fructe, de flori; parcă mă întrebă: unde ai fost? Parcă-mi zic: bine ai venit! Publicul primblător puțin schimbat: „leișorii“ de la „Cafè di Lei“ și „Nazionale“ sînt tot cască-gură; pensionarii cari vin la „Cafè

Londra* sânt tot cei vechi, multe fețe dintre primblători și primblătoare mi-s cunoscute: Portici di Pò e un loc de adunare de toate zilele.

Către Roma.

În Turin am așteptat decisiunile familiei mele. Tata mi-a scris două epistole în care mă sfătuiește că, dacă sănătatea nu mi-e bună, să mă întorc în Patrie; mai ales, apoi, în cas că Societatea „Transilvania” mi-a tăiat bursa. Mai târziu, când a avut cunoștință despre decisiunea Societății, adecă de a mă trimete la Roma fără a-mi mări stipendiul, îmi scrie că, dacă nu-s sănătos, să merg acasă, că, dacă sănătatea-mi permite, să mă duc la Roma, căci el mă va ajutara. Un an încă, și să scap în fine de toate năcazurile. Relativ la ajutarea mea în Roma, îmi promite, afară de cei 200 de florini trimeși la Paris, 150 de florini cu ocazia întoarcerii mele în patrie. Mă înștiințează că în noaptea de 25-6 Ottobre i-au ars șurile și grajdurile, în așa chip că nimici toată recolta de cereale, împreună cu o mare cantitate de fân. Această știre m'a întristat foarte mult. Să dea foc tătuchii acuma toamna! Inimici răi sânt inimiciii lui! Tătuca, om pacific, expresia bunătații! Acum după douăzeci și opt de ani de când stă respectat în Borșa! Oamenii sânt răi; mulți răi trebuie să fie! Imi inchipuiu spalma mălcuței și a familiei întregi; doi pași de la șură se ridică casa parohială. Casa însă nu a ars. Ce nenorocire ar fi fost a rămânea pentru iarnă fără acoperământ! Cu trei băieți la școală, cu o fată azi, mâne de măritat, cu spesele până și ale pâinii de toate zilele în bani sunători; de sigur mare trebuie să fie sacrificiul a-mi trimite 200 de florini și a-mi promite încă 150 de florini.

Recunosc pe tătăl meu: s'a închis într'un colț de lume ca să trăiască numai și numai pentru fiii săi!

I-am răspuns că numai în sentiment îi pot mulțami pentru atâtea semne de iubire părintească; că-i înțeleg situația și că tocmai pentru asta văd în toată mărimea ei afecțiunea ce-mi poartă. Că mă voi duce la Roma să termin anul, că clima de acolo, mai caldă, îmi este recomandată de medici.

Era să plec către Roma la 11 Novembre, Sâmbătă dimineața. Vineri, Bădărău luase ultimul său examen și-l salutăiu ca inginer. F. Caselli, însă, ducându-se acasă pe două, trei zile, în loc să sosească Joi, nici Vineri nu era încă în Turin. Să mai așteptăm o zi. Nu venise nici Sâmbătă. Secretarul Universității

din Roma, între acestea, îmi răspunde că școlile s'au început de la 1-iu Novembre și să mă grăbesc.

Deci Duminecă, după ce luasem adio de la mama lui Caselli și de la amicii italieni, cât și români, plecaiu către Genova—Pisa—Roma.

Timp urât: ceață, frig. În vagon mi-au venit în minte Bădărău și Cristodorel. Am trăit laolaltă cinci ani în Turin. Câte evenimente, câte năcazuri în acest timp! Ne-am întâlnit tineri; ne lăsăm bărbați. Am crescut laolaltă, laolaltă am visat, am fabricat la proiecte menite a înainta poporul român; laolaltă am simțit bucuria, când vedeam progresul ce face, sau când auziam lauda micii țeri de la Dunăre. De aceleași idei „uniți în cugete, uniți în simțiri”, am trăit ca frații. În necaz, unul era pentru altul; în lipsă toți ne ajutam. Mai iute am fost laolaltă; mâne soarta ne va împrăștia. Timpul trece, timpul schimbă lucrurile. Se închide o epocă frumoasă a vieții: în inimă-mi vibrează o coardă care zice: timpul visurilor a trecut; se începe realitatea; nu mai sânt frați, amici desinteresați, bucuria vieții fără convulsioni; vine lupta de existență; fără pace, fără refuz.

Pe acest câmp întâlni-ne-vom? Amici totdeauna, inimici sau nepăsători niciodată. Precum în zilele creșterii noastre în Turin, am format o familie, cu casa și punga, care era deschisă unul altuia, cred că, și în viitor, în cas de lipsă — cine știe ce vom mai păți! —, nu ne vom renega. Casa mea va fi casa voastră; familia mea, familia voastră; mi-ați fost frați, ca frații vă privesc și ca frați vă voiu privi. Adio băieți; adio Turin!

E dureros să te despartți de cei pe cari îi iubești, de cei de cari ești iubit. Turinul, orașul comodității, locul creșterii mele, iată mă despart de casele, colinele, văile tale. Nu te voiu mai vedea. Borgo Nuovo, San-Massimo, Portici di Pò, centrul nostru, străzile mele, cunoștinți vechi, de toate zilele, nu mă vor mai revedea. Adio, rămâi tot frumos, tot curat, tot bucuros, deliciul celor ce stau între zidurile tale!

Am revăzut pe la amiază Genova, Marea. Sufală un vânt rece, care-ți înghiață pielea; Marea se confundă cu cerul în aceiași culoare sură, mohorâtă, tristă, care ne încunjură și pe noi. Munții din fundul văilor strâmte, dincolo de grădinile încă verzi, încă înfloritoare, sânt acoperiți acuma de neaună; iarna a sosit și pe aici. Trecem tot pe lângă malul Mării, printr'o mulțime de trunchiuri, până la Spezia. Vegetație meridională; aloesi, oleandri înfloriți, smochinul, pinul meridional; arborii puțin în-

gălbeniți, grădinile vilelor ce, pe tot malul pe unde trecem, se continuă, una după alta, sânt verzi încă.

Eu rămân pe noapte în Pisa. Dorm la „Hôtel dell'Uszero“, și, dimineața, la ora cinci, continuu calea către Roma.

Înainte pe șesul toscan, maremos, puțin locuit. Pe la Cecina aspectul câmpiilor e ca în Franța: puțini arbori, sate și case rare. În dreapta e Marea, în stânga colinele etrusce. Acolo erau odinioară orașele înfloritoare, acolo era o civilizație înaintată, înainte de a se cunoaște în lume numele Romei.

De la Civitavecchia, o nouă glorie a lui Traian, intrăm în „Ager romanus“, pustiu, un Bărăgan în Italia. Aici, unde trăiau zece milioane de cetățeni romani, câmpia această, care nutria legiunile și susținea Imperiul, astăzi nu vezi un sat, nu vezi un om. Pășuni mari, arare ori câte un arbore, câte un câmp cultivat cu cereale. Stoluri de cioare, cirezi de boi, herghelli de cai, turme de oi. „Ager romanus“, care într'o zi a fost ca șesurile Padului de astăzi, în Piemont sau în Lombardia, un paradis; Italia, o grădină!

La două oare după amiază apar Munții Albani, Tibrul, zidurile Romei. În scurt timp eram între ruine: aceasta e Roma.

In Roma.

Am tras la „Hôtel de l'Orient“. Am luat aceiași odaie ca acum anul cu Costică; m'am curățit, și hai către Forul lui Traian!

Roma-mi e acum cunoscută; pe străzile cele mari mă orientez prea bine. Am sosit în curând la locul dorit. Primul salut în Roma se cuvine tatălui nostru: În fața Coloanei Traiane, ridicându-mi ochii către statuia Sfântului Petru, care stă în locul statuii lui Traian, am zis: „Ave Caesar, pater noster, nepos te salutat“. Iată, dorul meu s'a împlinit; orișicând, în toate zilele, te pot vedea, pot vorbi cu tine, mă poți învăța. Roma va fi locul unde voi termina studiile mele, unde ele se vor încorona, de la care ele se vor denumi. Supt umbra ta, supt umbrele celor glorioși să fiu crescut; voi să mă inspirați; exemplul, viața voastră să mă conducă: să fiți cu mine, să mă împreunați. Virtuțile voastre, voința voastră, caracterul vostru ni este de lipsă nouă: iacă, părinte, privește și vezi dacă avem nevoie de acestea!

„Provincia ta nu mai există. Dacia Traiană e numai în mintea noastră; fiii tăi nu sânt domni pe pământul ce li-ai dat; ne-au inundat limbi străine: inimizii Romei și ai numelui tău. A fost

păcatul părinților, al timpului sau al împrejurărilor; astăzi este însă rușinea noastră; nu ni-am știut apăra țara ce ni-ai dat-o spre apărare, spre moștenire; am devenit servii altora; am uitat numele Romei. Virtuțile și voința voastră ni sânt foarte de lipsă nouă cari înțelegem trecutul și cari visăm despre o patrie comună tuturor Românilor. Abia de ieri am început a fi popor și voim a emenda trecutul. Supt aureola Romei s'au mișcat toate inimile; fă-ne demni de un atâta nume: să arătăm în fapte că nu e o lăudăroșie „sângele roman“, ci că e o realitate, că e convingțiunea noastră.

Am vizitat pe Crescentino Caselli, inginer și asistent de arhitectură la Școala de Aplicație pentru elevii ingineri. Stă tot în Via Polveriera, lângă Coloseu, dar din al doilea etaj s'a mutat la al treilea. A devenit domn mare: ține un apartament întreg. E drept, l-a meritat: a luat la concurs marele premiu de arhitectură din Siena; 3.000 de lei pe an. După ce el, precum și femeia sa, m'au supus unui interogatoriu formal pentru cele ce privesc familia lor și Turinul, ne-am așezat la masă; m'au tratat, lucru ce arare ori ți se capătă în Italia, și numai între bunii amici — *alla buona* —; se întâmplă!

A doua zi am mers la Universitate: palatul asemenea cu cele din Turin; și aici o curte pătrată, numai că e mai prelungită, încunjurată de un dublu portic, suprapus un rând altuia, și susținut de coloane. M'am înscris ca student pentru al șaselea an al cursului de Medicină și Chirurgie. Apoi am luat o trăsură și am cercetat toate spitalele unde voiu avea a face cu clinicile. Aveam — ca totdeauna într'un loc necunoscut — harta topografică și ghidul, care fiind consultate, zise'u birjarului să tragă la S. Gallicano, apoi la Santo Spirito și în urmă la San-Giacomo. La San Giovanni în Laterano n'am mers, fiindcă știam acuma unde se află. Am vizitat spitalele; toate de sistemele vechi: săli-biserici, înalte, mari, cu o aglomerație considerabilă de bolnavi. M'am informat de școli, de lecțiile care s'au și început, și m'am pus să determin punctul de egală distanță între spitalele ce am de frecventat, spre a-mi căuta acolo o locuință de închiriat. Având mai mult a face la Santo Spirito de lângă podul Castel Sant' Angelo, locuința mea trebuie să fie apropiată de acest spital. Deci lăsăiu trăsura și o luăiu la căutare. Am văzut vre-o treisprezece odăi prin cercul acesta care și-ar avea drept centru podul Sant' Angelo, — una mai urâtă și mai pustie decât alta, una mai scumpă decât alta.

În privința aceasta eram informat: viața — de când Roma s'a făcut capitală — s'a scumpit foarte. Eram acum ostentiv de atâtea urcări pe scările memorabile, prin obscuritatea, incomoditatea și murdăria caselor văzute; voiam să mă întorc la oțel spre a continua în altă zi, cu mai mult succes, când portarul unei case unde căutam odaie îmi spuse că el mă va conduce să văd o odaie care de sigur mi-a plăcea. Întrarea e obscură, scările sânt murdare; îl întrebăiu; nu e adevărat? Nici nu voiam să-l urmez. Dar, fiindcă insista mult și fiindcă era aproape, hai — ziceam — să vedem acea odaie excepțională!

Omul meu avea dreptate: Casa din Via Tordinona sau Torre di Nona, 113, avea întrarea destul de luminoasă, scări la distanța convenită spre a fi comode; mai mult încă, luminate cu gaz, seara. Această particularitate, pe când în Turin e un us general, aici, dintre cele treisprezece case vizitate, o văd a doua oară. În al doilea etaj d-na Anna Cajani îmi arată două odăițe care privesc spre Tibru și pe Prati di Castello: luminoase, curate, bine mobilate, acoperite cu tapeturi. Numai de-cât am acceptat-o. Treizeci și cinci de lei noi pe lună. Am dat un bun bacșiș omului meu; m'am dus la Hôtel de l'Orient și de cu seară eram instalat în noul meu cartier.

Am avut mai târziu timp a-l studia. E în poziție nordică, în față cu câmpiile zise Prati di Castello, cu vedere, prin urmare, întinsă pe toată valea Tibrului, de la Vatican, Monte Mario, Monte della Farnesiana; în fund Monte Sant' Oreste în Viterbo, până la colinele din stânga Tibrului, Perioli și prelungirea lui Pincio.

Panorama ce mi se oferă în stânga e închisă de cupola maiestoasă a lui San Pietro, care se ridică la o înălțime de două ori mai mare decât cel mai înalt „munte“ al „urbei“ (172 metri), în dreapta de curba regulată de case care urmăresc cursul Tibrului. Între aceste două extreme, am în stânga, lângă San Pietro, Cetatea „Leonină“ sau Roma din dreapta Tibrului, cu spitalul Santo Spirito, cu casele din Borgo Spirito Nuovo și S. Angelo, palatele imense vaticane și monumentul, respectabil prin formă și masă, „Mausoleul lui Adrian“, și podul Eliu, astăzi castelul Sfântului Înger, din cauza statuii de înger care stă în vârful acestui mormânt.

În dreapta, semicercul caselor care, de la Măcelăria generală a vitelor, se întinde până la mine, supt coroana verde a arborilor de pe Pincio. Partea aceasta de privire îmi aduce aminte

casele atât de admirate de mine în Florența, între Ponte Vecchio și Ponte S. Trinità de pe malul stâng al Arnului. Ca și acolo, casele se ridică și aici drept din albia râului; ele sânt înalte de patru, cinci etaje, fără balcoane, fără ornamente la ferestre, rase, unele neregulate, una mai ieșită în afară, cealaltă mai naltă, una albă, alta neagră —, toate cu albituri înșirate pentru uscat, toate în pericol de a fi inundate.

Supt fereasta mea curge Tibrul, în față cu mine se întinde câmpia, care este chemată, tocmai prin poziția ei la Miazăzi, a deveni un centru popular al Romei nouă, când în locul câmpiilor pustii și al unor case și fabrici se va ridica acolo, după proiect, noul cartier.

Am scris acasă și pe la amici. Ieșisem spre a vedea una alta din Roma. Mai întâiu la școală. Am văzut și ascultat pe profesorul Guido Baccelli, unul dintre primii clinici ai Italiei, profesor de faimă ilustră în Europa. Orator, om învățat, cu experiența sa clinică, cu aspectul său frumos, îți atrage numai decât atenția. Ești în față unui individ nu de toate zilele. Mi-a plăcut mult tradiția latină ce domnește în Roma și inspiră adesea ori sublime expresii profesorilor. Așa profesorul Pasquale, de la clinica obstetrică, comenta în mod admirabil în privința frumuseței poetice unele versuri ale lui Virgiliu din *Bucolice*, care se referă la fetiță când începe a deveni fată. Profesorul Mazzone, de la clinica chirurgicală, nu uita niciodată a-ți aduce aminte și a glorifica pe Celsiu și Galen; iar profesorul Baccelli ni repeta de multe ori că „școala italiană în știința noastră, precum a fost în trecut cea d'întăiu, trebuie să devină iarăși capul impulsului științific — și, dacă astăzi ideile germanice vă fac „sclavi“ până și în particularitățile controversate de toată lumea, culpa e a voastră, cari nu știți a vă aprecia, cari nu voiți a vă emancipa de această imitație bolnavicioasă“. În Italia, astăzi, mai germană decât Prusia, sânt cuvinte cutezătoare, dar foarte adevărate.

Am văzut Museul Vatican de sculptură, cel mai mare și mai avut — în privința antichității — din lume. Localul însuși e celebru prin arhitectura și avuția sa în coloane de marmoră și decorațiuni. Întrăm în partea din fund a Vaticanului, și începem de la sala, în formă de cruce grecească, unde sânt cele două gigantice sarcofagii de porfir care conțin cenușa Sfintei Constanța, fiica, și a Elenei, mama lui Constantin-cel-Mare.

Trecem mai multe săli, una mai renumită decât alta. Vreau să notez numai de cele ce în special m'au impresionat.

„Amor“ al lui Praxitele, zis „Geniul Vaticanului“. „Ariana părăsită“ sau după alții „Penelope culcată“, mult copiată și răscopiată; curtea zisă „Belvedere“, de formă octogonală, cu un portic jur-împrejur susținut de șaisprezece coloane și întrerupt de patru odăițe sau cabinete unde se admiră capodoperele Museului. „Perseu și Luptătorii“ lui Canova sau statuia lui Mercur. Grupul lui Laocoon cu fiii săi cuprinși de șerpi, „minunea artei“, cum zicea Michelangelo. „Apollo din Belvedere“. Iată patru statui de un renume mondial. „Perseu“ al lui Canova e Apollo de Belvedere în poziție deosebită: Apollo e cu piciorul drept înainte; Perseul lui Canova întinde piciorul stâng. Mie mi s'a părut o posă prea teatrală. Am mai admirat statuia lui „Meleagru“. „Torso din Belvedere“ e trunchiul lui Hercule sculptat de Apollonius, — aflat în Termele lui Caracalla, fără cap și fără extremități. Se zice că Michelangelo bătrân și orb venia adesea ori să pipăie bucata aceasta de marmură, mângâindu-se astfel de pierderea vederii. În sala numită „il braccio nuovo“, se află statuia colosală a rîului Nil, cu cei șaisprezece copilași ce se joacă împrejurul lui, statuie a cărei copie am mai văzut-o în grădinile Tuileriilor la Paris. Tot aici se admiră „Minerva medica“ în marmură de Paros și bustul „Captivus dacicus“, a cărui copie am mai văzut-o în colecția d-lui Esarcu și care trebuie să facă parte din Museul Istoric-național român. E un tânăr robust, cu mustăți și cu barbișon, cu părul pieptănat pe frunte, cum îl purta și Traian și cum îl poartă și țeranii noștri. Fața mai mult pătrată decât ovală, nasul drept, ochii și gura bine pronunțate. D. Esarcu ni zicea, anul trecut: „Iată un tip de-al nostru din Zărând“.

La Roma în multe locuri mi se aduce aminte trecutul. Suind scările lui Vignola spre a visita Palatinul supt portic lângă fântână, iată doi alți captivi dacici, cari, ca tip, samănă mult cu cei din Museul Vaticanului.

Palatinul l-am luat cu de-amănuntul într'o Duminică. Locul cel mai interesant între toate colinele Romei. Aici a fost orașul lui Romul, aici residau regi, consulii și pontificii, împărații, oamenii celebri: Catilina, Cicerone, Iuliu Caesar. Astăzi, ruine: arcade superbe, dar rupte; coloane de porfir, de marmură, trunchiate însă; mase enorme de ziduri, pe care crește iarba, pe care se întinde iedera cu romantică bizarerie. Aici a fost pa-

latul superb al lui Tarquiniu; iară coloz biserica lui Joe stator, iară mai jos poarta Mungonia. Am stat pe locul unde era casa lui Cicerone. Am înțeles atunci importanța amenințării ce dumnealui îi făcea lui Catilina, a cărui casă era în dosul aceleia a lui Cicerone. Fiind pe partea care privește Tibrul, acest punct oferă și astăzi ochilor una dintre cele mai frumoase panorame: întregul For, Capitolul, Coloseul, Celiul, cu casele dintre ele, fără a mai vorbi de frumoasa catenă a Munților Sabini din depărtare. Această parte a Palatinului, cum se vede din ruinele admirabile care ni-au rămas, era foarte apreciată, așa încât formă partea meridională a Forului. Aici se vede încă pavagiul primitiv (din timpul Cesarilor), hexagonal, pe „clivus victoriae“, strada strămtă care din For venia suind între arcadele superbe ale palatului lui Caligula, către culmea Palatinului. Pe aici, pe aceste pietre pe care stau eu au păzit acei „cives“ cari dominau lumea. „Quantum mutati ab illo!“ Atunci iarba nu creștea între pietre, bolțile nu lăsau să între razele soarelui, în dreapta și stânga supt arcadele odăilor, semnele vieții, ale splendorii!

Am mers printr'un lung subteran care și-a conservat în multe locuri pavimentul de mozaic și stucul aurit cu decorații splendide de-asupra pe boltă. E rupt din când în când, deci luminat. La tot pasul bucăți de capiteluri, statui, coloane, o cantitate enormă de marmură lucrată: sântem numai în subterane; ce trebuie să fi fost de-asupra, în odăile locuite?

Despre acestea ni dă o idee acea parte a casei lui Tiberiu (*Domus paterna Tiberii*) care și-a conservat mozaicul și picturile păreților. Ți se pare a fi într'una din acele admirabile case, atât de bine conservate, care sânt ruinele din Pompei. „Un colț din Pompei“, am cetit nu-mi aduc aminte unde. Parcă sânt de ieri: atât e de vie colorația. Fondul acela clar: parcă acei oameni au voit să aibă totdeauna supt ochi cerul cel luminos azuriu al Italiei. Să vă închipuiți o ghirlandă de flori, un portic svelt, un cadru de natură suspendat pe bolta azurie a cerului.

Dacă voiu ajunge să am o casă a mea, vreau să văd zugrăvită măcar una dintre odăile mele în stilul acela atrăgător, transparent, aerian, pompeian.

Am văzut cele șase coloane care ornau biblioteca palatină, am pășit pe ruinele templului lui Joe «învingătorul», m'am primblat printre arcadele și zidurile palatului celui mai superb ce-l avea Roma, firește și lumea întreagă, Palatul Cesarilor. Unde mărim, virtute și vițlu și-au avut locuința, astăzi, afară de șopârlele

care se încălzesc la soare și de pașii visitorului, nimic nu turbură tăcerea ruinelor. Ne-am coborât în valea ce se întinde între Palatin și Aventin, ocupat o dată de Circul Maxim, iar astăzi de grădini și de Cimitirul Evreilor. Aloesi, cactuși, oleandri groși două-trei palme printre ruinele zidurilor lui Romul. În partea de Sud-Vest, care-i colțul Palatinului, se vede foarte bine incinta „cetății pătrate a lui Romul”. Eram curios să știu cum era acel zid. Am văzut, am măsurat: mi-am făcut o idee. Sânt bucăți de *peperino*,—piatră foarte întrebuițată în Roma antică,—tăiate în pătrate lungi de 60 de centimetri, înalte de 50 cm. și puse una lângă alta, fără ciment. Bolovani regulați, puși unul peste altul fără a fi lipiți laolaltă cu ceva. La Templul lui Antonin și al Faustinei din For am măsurat bucăți de un m. lung și de 75 cm. înalt. Tot fără tencuială, numai suprapusă, ceia ce rămâne tot așa de solid ca și zidurile noastre; fiindcă piatra e cioplită: e un pătrat sau un paralelogram perfect.

Din acest colț al Palatinului venind către Clivus Victoriae sau către colțul de Nord-Vest, trecem supt zidurile palatelor de pe Palatin. E o privire în sus care-ți dă o idee despre grandiositatea acestui loc în timpurile lui de înflorire. Toată colina e încinsă, parcă e artificială, așa încât zidurile caselor de deasupra, care stau către margene, își întind basa până jos în valea care încunjură Palatinul.

Așa e și Celiul, numai cât n'are importanța vecinului său. Aici au fost Termele lui Claudiu, care, în apropierea Forului și a Palatinului, trebuie să fi fost ceva splendid, îmi pot imagina. Astăzi în locul lor se întinde grădina călugărilor pasionaști. Din coloane și arcade n'a rămas nimic.

În locul sălilor și al porticelor cresc „broccoli” și verdețurile călugărilor. Și-au conservat însă zidurile de incintă, care, ca la Palatin, împrejmuiesc colina. Ziduri admirabile, cu arcade superbe. Au o particularitate: sânt duble, cu un interval gol, un fel de subterană strâmtă, unde abia te poți mișca. În partea către Esquilin, în subterane asemenea duble, locuiesc unii săraci. Sânt bordeie, cotețe obscure, strâmte. M'am băgat într'unul din acestea. Era ocupat de o familie de cinci membri. Avea un pat ridicat o palmă de pământ, o gaură pe unde ieșia fumul, o lăițuță, vre-o câteva oale, ulcioare, și nimic altceva; era pământul. *Quanta miseria!* Unul dintre copii, un brunet frumos, îmi ceruse numaidecât un *soldino* (5 bani): i l-am dat.

leșind de acolo, mi-am adus aminte de cei ce strigau: *Panem*

et circenses, precum și de acei cari ziceau : *civis romanus sum* și cari — cum afirmă Tiberiu Gracch —, „domni ai lumii, nu posedau măcar o grămadă de pământ“. Curios, iată un Roman cere un *soldino* de la un Dacic! *Civis*-ul de la un barbar!

Aici am cunoscut pe L. Negri, am ploaiat, om tânăr, Milanese. Mare admirator al ruinelor și în special al subteranelor. M'a dus în toate găurile Celiului. Era o cunoștință improvisată, ocazională. Ne-am revăzut pe ruinele Palatinului, fără să o fi combinat. Se înțelege că n'a rămas subterană să n'o fi exploarat. Am consumat un pachet de apringioare de ceară de cele pentru scări și două ziare spre a vedea fundurile misterioase ale galeriilor de supt pământ, de la biserica lui Joe învingătorul și a lui Romul supt anticul Augurator. Gust special ce avea tânărul meu cunoscut! Și eu îl urmam fidel, cu pericolul de a-mi rupe capul prin fundurile și prăpăstiile acestor subterane. L-am urmat împins de acel simț de curiozitate și romantism care nu m'ar împiedeca de a merge noaptea ca să însoțesc pe vre-un Engles ce ar dori să salute luna de pe vârfurile Coloseului.

O altă Duminecă am petrecut-o în For. Aici se decidea soarta popoarelor și a lumii cunoscute. Acest loc era cel mai splendid între toate acelea pe care voința și geniul omnesc le-au ridicat în orișice parte a lumii. Coloanele frumoase, pavagiul de marmură, arcul lui Septimiu Sever și al lui Titu, ruinele basilicelor și ale templelor; în fund Coloseul, în dreapta arcadele înalte, superbe, ale palatelor de pe Palatin; în dos „sacra stâncă“, Capitoliul, inspiră celui ce meditează, toată mărimea, precum și toată caducitatea operelor omenești. *Quanta grandezza!* Câtă mărime în acest spațiu restrâns! Câtă glorie! Giganți au fost părinții noștri în fapte; giganți se arată și în ruinele edificiilor lor! Nimic nu egalează în cutezanță Coloseul, Termele, ape-ductele; nimic nu întrece frumuseța Coloanei lui Traian, a Pantheonului lui Agrippa și a templelor din Forul Roman; nimic nu se asemănă luxului, ornamentelor lor. Porfir, granit, alabastru, Orientul, pretutindeni: de marmură parcă nici nu țineau cont; era piatra lor de fabricare!

Această măreție a ruinelor se impune încă și astăzi, cu toate că nepoții atât au respectat aceste opere admirabile ale strămoșilor încât s'a născut proverbul că „nu făcură barbarii cea ce făcură Barberinii, barbarii cei mici¹“. Din Coloseu s'au fabricat

¹ De fapt e vorba de pagubele făcute Acropolei atenlene de flota venețiană, comandată de un Barberini (N. I.).

timp de trei secole palate și biserici, și totuși nu l-au putut nimici, totuși el rămâne colosal. Roma papală n'a avut lipsă să meargă la „barbari“ spre a avea materialul prețios pentru edificile sumptuoase: s'a făcut ea însăși barbară, spoliind monumentele publice romane cu un vandalism unic, ruinând temple, transportând coloane, topind operele de artă în bronz spre a face altare și tunuri. Faimosul San-Pietro, al cărui picior drept e lins mai de tot de sărutările credincioșilor, e făcut din bronzul statuii lui Joe. Coloanele în bronz aurit ale altarului celui mare, unde pontifică numai Papa, sânt din Panteon. *Vicende dei templi* ! Sau, cum ar exclama bunul Cicerone: *O tempora, o mores!*

De trei ori pe săptămână am școală la S. Giovanni în Laterano, afară de centru, în fundul Romei moderne. Trec prin Forul Roman, revăd apoi Coloana lui Traian și trec adesea pe Strada Merulana, între ruinele și pustietățile muntelui Eschilin, splendoarea Romei odată. Grădini, vii, străzile noului proiect de cartier, fără case, apoi ruine și ruine.

Roma este cetatea ruinelor; acesta este caracterul ei. Îmi place a pribegi printre ele; acele coloane și arcade mărețe vorbesc foarte elocvent: numai să înțelegi limba lor.

Aveam de umblat mult prin Roma din cauza spitalelor împrăștiate: de la Santo Spirito, unde aveam lecțiile cele mai multe, trebuie să merg în toate zilele sau la Gallicano, dincolo de Insula Tiberina, sau la S. Giovanni în Laterano, în fundul Romei, fără a uita spitatul San-Giacomo, de lângă piața „del Popolo“. În medie fac trei oare de cale pe zi. Aveam șase oare de lecții obligatoare și trei libere, care, fiind practice, tot insul se încearcă a nu le neglija, așa că ocupam douăsprezece oare pe zi pentru școală. Calculând una și jumătate pentru mâncare, — dejun și prânz —, nu-mi rămânea nimic pentru studiile particulare, sau studiul de acasă. În Roma —, cum se vede, — nu mă puteam teme că-mi va fi urât: aveam ocupație cum se cade. Ni rămânea liberă Dumineca și, până la un punct, Joia, așa încât numărul lecțiilor e mai mic.

Cunosc Roma acum; n'am nevoie să port cu mine harta ei topografică; știu să mă orientez. Străzile ei strâmte, murdare îmi sânt de năcaz numai până ce dau în alta mai mare, mai dreaptă și regulată, unde mă orientez numaidecât.

Observ multe în asemenea peregrinații: vânzătorii de castane, de verdeață, de fructe, „broccoli“, o specie de curechiu înflorit;

mulțimea localurilor de vin simple : în fund butoaiele, înalte scaune, mese și bănci, toate de lemn, afară de o madonă, a cărei lampă arde continuu ; niciun ornament. „Românilor“, îmi zice feciorul de masă la birtul meu din Monte-Brianzo, „li plac lucrurile bune“: „gran mangioni“, „mâncători de prima forță“, băutori de vin bun de „Mario“, „Velletri“ sau „Castelli Romani“, și-l caută în locurile joase unde știe că nu e falsificat. Deci, oroare față de locurile curate, elegante ; acolo ne vor „frige“. „Spaghetti“, tăieței, „broccoli“, carne de porc și de curcan, pâne nesărată —, iată moda de iarnă în Roma, în ceia ce privește stomahul.

În Trastevere, partea dreaptă a Romei, unde șed faimoasele Trasteverine, femeile cele mai frumoase ale Romei, și ele foarte frumoase, se vorbește dialectul. În celelalte părți a Romei se face tranșacție : se vorbește „toscana“, limba comună. Roma și în privința limbii merită între toate cetățile italiene a fi capitala Italiei. *Lingua toscana in bocca romana* este proverbul ; fiindcă Toscanii vorbesc bine, adecă o limbă mult apropiată de cea comună sau scrisă, pronunță însă foarte rău : *ca* și *ce* sună pentru ei *ha* și *se*, pe când în Roma *ca* e *ca* și *ce* este *ce*. Dialectul *romanesco*, precum zic ei, se vorbește numai de țeranii din jurul Romei și de clasa infimă în celelalte părți ale Romei dincoace de Tibru. Transtiberienii însă se fălesc — mai ales femeile — a-și vorbi „limba lor proprie“. O limbă care se apropie de cea românească în toate părțile care se abat dela cea italiană :

1. Au infinitivul scurt *ca* noi : ex. : mângâia, vedea, crede, fugi ; nu numai atât, dar îl formează cu prepoziția „a“ în felul nostru : *vado a mangià ; vengo a vedè*.

2. Au *r*-ismul, schimbul adecă al consoanei *l* în *r* cu mult mai des însă ca la Români, așa încât zic : *crinica, quarche, orta*, pe când noi îl schimbăm numai între două vocale, cum fac de almintrelea și Români : mire (*sic*).

3. Substituirea subjunctivului toscan celui indicativ la timpul perfect sau formarea perfectului în mod românesc : *Manglassimo, dedessimo, credessimo*, etc., în loc de *mangiammo ; vedemmo, credemmo*, etc., ca în românește : mâncasem, crezusem, văzusem.

La noi nimeni n'a căutat rațiunea unor abateri de la limbile neo-latine. Abia pentru articol s'au făcut unele studii. Iată un argument important. Părinții noștri au adus cu sine unele particularități importante ale limbii, pe care noi le-am moștenit. Acolo de unde au adus-o de sigur că trebuie să fie reafiate :

aceste trei particularități ale dialectului din Roma vă spun clar că limba populară a colonilor lui Traian era limba ținutului Romei, întru cât privește aceste trei abateri de la celelalte limbi neo-latine. Când veți stabili limitele influențelor dacice și slave în gramatica limbii noastre, trebuie să aflați locul precis de unde au purces strămoșii noștri de pe pământul Italiei.

Portul transteverin însă e portul orașelor: un port general pe care-l afli atât pe străzile Parisului, cât și ale Vienei. Acel port pitoresc care ni reprezintă pe Romanele moderne cu broboada în cap, cu opinci în picioare, cu pieptărașe și pânzeturi ca Bănățencele noastre trebuie să-l cauți afară din Roma, între *ciocciare*, către și între munții Sabinei și ai Lațiului. Se întâlnește și în Roma adesea ori pe scările bisericii „Trinità del Monte“ din piața Spagna sau înaintea studiului vre-unui fotograf sau pictor. Sânt țerani cari vin în Roma, sau modèle și modeluri pentru artiști.

Asemenea vezi câte odată pe străzile Romei pe țeranul din prejurul cetății cu pielea de capră cu păr lung înaintea coapselor și a pântecelui, chlurasă de un gen de tot curios. Pentru prima oară mi-a făcut impresiunea statuilor care reprezintă pe satiri: involuntar m'an. uitat la picioarele țeranului meu, încins pe jumătate cu pielea sa de capră: avea însă picioare de om, încălțate în ghete mari.

Adese ori apoi întâlnești carele lor cu două roate zise: *caretta di vino*. Au particular o specie de „umbre“ pusă lăturiș în stînga carului, care, ca la trăsuri, printr'un sistem de articulații, se poate închide și deschide. Din afară are un grup de clopoței, opt până la doisprezece, un *carillon* întreg de prin bisericele din Belgia, cu deosebire că, în momentul mișcării, de-odată se pun toate a funcționa. O musică pentru cai!

Apostol Cristodulu.

Primesc următoarea cartă postală de la N. Bădărău :

Torino, Decembre 7, 1876.

„Dragă Artemiu,

„Astăzi, Joi, la cinci oare de dimineață, amicul nostru Cristodulu trecu la viața eternă, după multă suferință.

Fie-i țărâna ușoară !

Fii bine!

Nicu.“

Apostolul Cristodulu, Cristodorel al nostru, a murit! După L. Mariscotti, Cristodulu! Se duc amicii miei cei mai buni, se duc cu fatalitate de înspăimântat. A venit în Italia, a studiat, s'a necăjit cinci ani, și-a luat toate examenele: era acum architect, voia să fie și inginer. A luat și diploma de inginer. Se pregătia să plece în țară, liber, domn, spre a-și lua răsplata ostnelilor, când moartea i-a distrus toate planurile. Cât e de trist, cât e de plâns! Să ți se închidă poarta viitorului când ai dreptul — l-ai meritat! — să întri și să te bucuri într'însul!

El care avea atâtea titluri la un viitor strălucit! Caracterul lui flegmatic, cu un bun simț și un tact extraordinar, cu gentileța aceia fără samăn, care atât te atrăgea și obliga, ar fi fost bucuria orișicării societăți. Eu îi ziceam neconținut: „De ce nu te-a făcut Dumnezeu, femeie, ca să fii muliera mea?”. Omul cel mai tratabil și bun pe care l-am cunoscut în viața mea. Aș fi dorit să trăiesc etern cu el: atâta armonie exista între noi. Mi-a fost tovarăș de casă, de masă, la teatru, la primblări. Mintea lui pătrunzătoare, cultura lui înaltă, simțul acela admirabil de tact, de a lua și a trata oamenii, precum și chestiunile, l-ar fi pus în capul orișicării societăți, respectat de toți, fără inimi, fără invidioși. Cunoștea atât de bine persoanele și știa atât de bine a se adapta lor, încât aceasta ar fi fost imposibil. Om regulat până la scrupulositate, cu cultul profund al propriei sale datorii, cu minte înaltă, cu inimă excelentă, cu cultură nu comună: ar fi devenit una dintre cele mai brave figuri ale societății românești. România pierde un cetățean bun, națiunea un om inapreciabil; noi, amicii, o parte din noi, căci moartea rupe cu mâni neîndurătoare afecțiunile ce ne-au legat de el.

Toți te așteptau: tată, frați, surori calculau cu nerăbdare zilele ce ai să mai petreci în Italia: dorul lor atingea dulce inima și imaginația ta. Tu, care, de când ai plecat acum sânt cinci ani, n'ai revăzut văile Bahnei, colinele Moldovei, Carpații tăi frumoși, cugetul tău zboară în mijlocul lor, iar prin locurile cunoscute, dorite ți se înfățișează tipul iubit al părintelui, fratelui, surorii, cumnaților, neamurilor. Surâdea în inimă de bucurie, avea înaintea ta visul cel mai plăcut, idila interiorului nostru: tipul, memorarea celor din depărtare, cari ne iubesc. Aceasta te întăria în răbdare, în oarele grele ale studiului, în zilele triste ale bolii tale. Fără folos; moartea nu ți-a permis atâta plăcere, nu a îngăduit atâtea bucurii celor depărtați!

Amicii inimii mele se răresc împrejurul meu; cei buni se duc.

Moartea nu alege; cei ce ar fi mândria oamenilor pe acest pământ, bucuria noastră, sânt smulși în mijlocul nostru cu o cruzime fatală. Cât de neputincioși sântem! Lacrimile noastre sau doliul inimii nu învie pe adormit: moartea e implacabilă. Un amic atât de iubit: aceasta e durerea noastră; un om atât de predilect de darul naturii și al culturii: este durerea tuturor cari știu a prețui poziția noastră socială. Să plângi, Românie, un luptător tare care a căzut; să plângi, popor român, care abia de ieri voiești a fi: un fiu al tău a murit care înalt ar fi purtat stindardul progresului tău!

Ultima zi a anului.

Roma, 1876.

Am cetit „Jurnalul“ din 1874, 1875 și 1876. M'a impresionat mult caracterul trist al articolelor sale. De trei ani de zile, Arțemiu nu e complect sănătos: astăzi una, mâine alta, tot bolnăvicios, tot slăbănog. O melancolie profundă se întinde de la începutul până la capătul acestor pagini, expresia justă a suferinții și a stării mele spirituale.

Până la 1874 totul îmi surădea: într'un loc al „Jurnalului“ meu am exclamat: „Prea multe doruri, prea mari predilecții!“ Acea exclamație a fost inspirată de teama viitorului, când prea multe nefericiri, prea multe suferinți le-ar înlocui. Așa s'a întâmplat: Supremul bine, sănătatea, nu mi-a mai surâs, mi s'a făcut înimică, m'a lăsat.

Triste zile, triste zile!

Și tot ce am dorit, tot ce am visat, toate mi s'au împlinit: Italia, Parisul, Roma...

Așa a fost să fie: toate bucuriile nu se îngăduie niciodată omului. Filosofia vieții îmi zicea: „Înainte, fă-ți datoria; ce are de venit, va veni“. Nu m'am descurajat un moment, fiindcă sânt convins că trebuie să luăm cu resemnare atât binele, cât și răul, cum ni se împarte.

Ciclul nostru toți trebuie să-l parcurgem, *nolens, volens*, din moment ce ne-am născut. Când se va trunchia, cum se va trunchia nu e dat să fie cunoscut fiilor pământului. Iată L. Mariscotti și A. Cristodulu au terminat ciclul lor; și-au luat adio de la noi. Cât de curând! Cât de prematur! Și asta a fost purtatul anului ce moare, 1876, care mi-a dat Parisul, Belgia, Roma, precum și zile triste și sănătate scăzătoare.

Rău, greu se poartă timpul cu mine : mâna lui apasă asupra spatelor mele, parcă vorește nimicirea mea.

Nu mă spăimântă nici de cât : cu amicii cei mai buni ai miei Mariscotti și Cristodorel, am simțit că se deslipeste o parte din mine, ca să-i însoțească ; de trei ani de zile eu mă tot pregătesc, fiindcă văd că nu sânt născut pentru a trăi.

Eu sânt cel dintăiu care zic : „Acei cari n'au rezistența necesară pentru a viețui ca oameni deplini, afară cu ei !: nu aparțin societății, nu-s demni a trăi ! Când văd tipurile acestea care par create spre a popula în etern spitalele, îmi vine să li zic : „Ce căutați voi pe pământ ?“.

Cu toată pietatea către miseriile omenești, un sentiment intern îmi zice ; Acești indivizi nu-s demni de trăit, greutate pentru dânșii, — tulburare pentru societate, — un punct de exclamație contra naturii omenești ! Și eu însumi îmi aplic mie aceste sentimente : „Du-te, nene, dacă n'ai cu ce trăi, dacă ești etern bolnăvicios, cară-te dintre noi ; supărare ție, supărare celor din jurul tău, ce cauți pe pământ ?“

După ce ai asudat, după ce te-ai necăjit optsprezece ani prin școli, cu răbdare, cu resemnare, pentru ca într'o zi să iei răs-plata ostanelilor tale, la poarta de intrare să fii refuzat, să-ți zică : „Înapoi, nu ești demn de trăit !“ După ce te-ai preparat după puterile tale, ca să faci onoare numelui și neamului tău, să dispari de pe scena vieții, ca primul imbecil sau ca vre-un pierde-vară oarecare !

„Ce cauți pe acest pământ ?“ Aș avea multe de căutat. Rămân cu convincțiunea misiunii mele în părțile noastre, unde atât de puțini sânt cei ce voresc și înțeleg chestiunea de a fi sau a nu fi ca națiune, ca popor cult, avut, tare și unit ; aș avea multe de făcut. Tinerimea care începe a cugeta, a lupta, mică la număr încă, ar fi basa acelei falange ce am crea prin toate mijloacele pe care progresul ni le oferă : [meserii, comerț, fabrici, întreprinderi, școli, — întâiu în mic, apoi și în mare, după puteri și după succes. La noi e numai de voit și de voit cu perseverență : „Românul nu pierе, viitor de aur are“.

E de lucrat însă pe toate terenurile, și neconținut. Când vom fi independenți prin profesiune sau prin proprietatea noastră, să fim priviți și de străini cum nu se întâmplă astăzi, pe propriul nostru pământ, ne vom impune, vocea noastră va avea fond.

Când noi vom fi culți, vom ști să fim tari, — vom fi respectați.

Nu mi se va da viața și sănătatea? Adio : e de pornit, cu toate studiile făcute, cu toate convincțiile și planurile, cu toate speranțele puse în noi. Taica, spre a mă mângâia de pierderea amicilor miei scumpi, L. Mariscotti și A. Cristodulu, îmi scria : „*Contra vim mortis, non est medicamentum in hortis. Sic fata tulere.* „De e scris în cartea sorții să se curme firul vieții, oricât ne vom văita, este de plecat.“ Curaj dară ; tot atâta, odată viețuim ; apoi și astă puțină viață să ni-o amărâm noi înșine, ar fi lucru imprudent, ba tocmai nebunie ; las' să meargă cui îi e de mers ; *hodie mihi, cras tibi*“.

Avea dreptate : nimenea nu poate împiedeca pe acel ce are de mers : nici afecțiunea iubiților săi, nici știința, nici meritele proprii.

Când îmi aduc aminte de tinerii miei amici pe cari acest an mi i-a luat cu sine în eternitate, inima mi se umple de tristețe. Aceiași soartă îmi poate fi rezervată și mie : tinerimea din Maramurăș n'are noroc. Ca răspuns scrisorii de încurajare ce-mi adresase tata, cu ocazia sus menționată, eu îi scriam : „Ah ! dar cum să rețin vocea durerii, când soarta rupe cu mâna neîndurătoare cele mai sacre afecțiuni ?

„Omul e tare și în suferințele sale ; accentul durerii însă erupe câte odată. O protestare fără folos, vaietul nostru, nu schimbă mersul lucrurilor. Așa sântem făcuți ; simțim, oameni sântem. Bucuria cu durerea se amestecă în noi, și orișice filosofie nu ne poate schimba.

„Cine și ce menține durerea inimii în acei ce și-au pierdut fiii, frații, surorile ? Sângele, sângele. Amiciția e un botez de sânge. Mariscotti și Cristodulu au fost frații miei. I-am pierdut, i-am plâns.

„Noi, medicii“, —îmi scrii, iubite tătucă, —„vedem altcum lumea. Adevărat : moartea ni e spectacol comun, viața o vedem între extremele sale probabilități. Aceste scene nu ne impresionează mult. Este adevărat. Dar inima noastră, când reflectăm, se umple de tristețe : oameni sântem și noi, de aceeași stofă, supuși la aceleași legi ca nefericiții suferitori. Când însă mâna cea grea a sorții lovește în afecțiunile noastre, oh ! aceia o simțim în toată mărimea ei, și nimic nu poate oprî ca inima noastră să nu sângereze : nici aspectul morții, nici jocul soartei, nici filosofia noastră. Timpul vindecă rănile, el este mângâietorul nostru : în el să sperăm... Timpul, marele medic, speranța noastră..., dar și inimicul nostru.“

Când eram mic, făceam calculul în ce an n'o să mai merg la

școală, în ce an o să am vacanță neconținut. După ideile mele de atunci, asta era cea mai mare din fericiri. Calculul cădea 1875, fiindcă eram destinat, ca primogenit, la preoție. Atunci ziceam: În anul 1877, o să fii domn; vei avea parohia ta, casa ta, soția ta, adică vei fi și tu ca toți preoții cei tineri. Deci omul cu două coade era ceva mistic pentru mine: îl priveam cu un sentiment particular. Atunci eram copil, acum sânt bărbat, azi, mâne am douăzeci și patru de ani, și totuși anul ce se naște — 1877 — îl privesc cu acel sentiment de frică și de bucurie, de speranță și neîncredere cu care eram deprins a-l privi totdeauna. O superstiție — dacă voiți, — un punct fixat însă de mult la care trebuie să ajungi și de care ai lipit aspirațiile tale, și care prin urmare e decisiv în viitorul tău, iată cum se fac asemenea convingeri, iată cum anul 1877 e fatal după ideile mele.

Ce are de venit, va veni. Cu acest sentiment am trăit în tine, 1876. „Fă-ți datorial“ Și cu acest sentiment te salut, 1877.

TABLĂ CUPRINSULUI

BCU Cluj / Central University Library Cluj

TABLA CUPRINSULUI

	<u>Pagina</u>
Neapole	1
Roma	18
În drum	19
Pisa	19
Spre Genova	20
Genova	20
„În carnaval“	21
„Castelnuovo“	25
Vacanțele de Paști	29
Jurnal	33
Paris (Preliminariile. Călătoria. Parisul pe dinafară)	39
Spre Paris	43
Parisul	46
Museele din Louvre	53
Cimitirele Parisului	66
Grădinile Parisului	72
În Capela Română	78
Bisericile Parisului	84
Cât ne iubesti...	92
Elevii societății „Transilvania“ (O săptămână în Belgia)	103
Luigi Mariscotti	133
Les Environs de Paris (Împrejurul Parisului)	135
Musee, biblioteci, instituții	145
Teatrele din Paris	150
Miseria	154
Adio Paris!	159
Către Roma	166
În Roma	168
Apostol Cristodulu	178
Ultima zi a anului	180